

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

9 ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Загальна хронологія подій

Дата	Подія
1789—1799 рр.	Велика французька революція кінця XVIII ст.
26 серпня 1789 р.	Прийняття «Декларації прав людини і громадянина» у Франції
9—10 листопада 1799 р.	Установлення Консульства у Франції
1804 р.	Установлення Першої імперії у Франції. Прийняття «Цивільного кодексу» Наполеона
1810—1826 рр.	Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці
1814—1815 рр.	Діяльність Віденського конгресу
1814—1830 рр.	Реставрація влади Бурбонів у Франції
20 березня — 22 червня 1815 р.	«Сто днів» Наполеона
26 вересня 1815 р.	Заснування Священного союзу
1820—1821 рр.	Революції в Неаполітанському й Сардинському королівствах
2 грудня 1823 р.	Проголошення «доктрини Монро»
27—29 липня 1830 р.	Липнева революція у Франції
1830 р.	Бельгійська революція
1830—1848 рр.	Липнева монархія у Франції
1831 р.	Заснування товариства «Молода Італія»
1832 р.	Перша парламентська реформа у Великій Британії
1834 р.	Заснування товариства «Молода Німеччина»
1837—1901 рр.	Правління англійської королеви Вікторії («Вікторіанська епоха»)
1836—1848 рр.	Чартистський рух у Великій Британії
1848—1849 рр.	«Весна народів»: революційні події в країнах Західної Європи
25 лютого 1848 р.	Проголошення Другої республіки у Франції
1850—1864 рр.	Повстання тайпінів у Китаї
1853—1856 рр.	Кримська війна
1857—1858 рр.	Повстання сипаїв в Індії
1861 р.	Проголошення королівства Італія
1861—1865 рр.	Громадянська війна в США
1861—1874 рр.	Період Великих реформ у Росії
1867 р.	Створення Австро-Угорщини
1868 р.	Друга парламентська реформа у Великій Британії
1868—1869 рр.	Революція Мейдзі в Японії
1869 р.	Відкриття Суецького каналу
1870 р.	Завершення об'єднання Італії

Дата	Подія
1870—1871 рр.	Франко-німецька (франко-прусська) війна
4 вересня 1870 р.	Проголошення Третьої республіки у Франції
1870 р.	Завершення об'єднання Італії
1871 р.	Проголошення Німецької імперії
Березень—травень 1871 р.	Повстання в Парижі. Паризька комуна
1871—1890 рр.	Канцлерство О. фон Бісмарка
1873, 1875 рр.	Франко-німецькі «воєнні тривоги»
1875 р.	Прийняття Конституції Третьої республіки у Франції
1877—1878 рр.	Російсько-турецька війна. Здобуття незалежності балканськими державами
1878 р.	Берлінський конгрес
1882 р.	Установлення контролю Англії над Єгиптом
1882 р.	Укладення Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією Троїстого союзу
1884 р.	Третя парламентська реформа у Великій Британії
1885 р.	Заснування партії Індійський національний конгрес (ІНК)
1889 р.	Створення II Інтернаціоналу
1890 р.	Антитрестівський закон Дж. Шермана в США
1890-ті рр.	Завершення промислового перевороту в Росії
1891—1893 рр.	Франко-російський союз
1894—1895 рр.	Японо-китайська війна
1895 р.	Народження кінематографа
1898 р.	Іспано-американська війна
1899—1902 рр.	Англо-бурська війна
1903—1914 рр.	«Ера Джолітті» в Італії
1904 р.	Англо-французька угода («сердечна згода» — Антанта)
1904—1905 рр.	Російсько-японська війна
1905—1906 рр.	Перша марокканська криза
1905—1907 рр.	Перша російська революція
1906—1910 рр.	Століпінські реформи в Російській імперії
1907 р.	Англо-російська угода
1908 р.	Боснійська криза
1911 р.	Друга марокканська криза
1911—1912 рр.	Італо-турецька війна
1912—1913 рр.	Балканські війни

9

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник
для 9 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів**

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2017

УДК [94(100)“05/...”:37.016](075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.03.2017 № 417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Т. Ю. Перга, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Державної установи «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»;

О. А. Бардюк, методист районного методичного кабінету відділу освіти
Острозької районної державної адміністрації Рівненської області;

М. П. Лукашенко, учитель-методист, учитель вищої категорії комунального
закладу «Запорізька спеціалізована школа-інтернат II—III ступенів
“Січковий колегіум”» Запорізької обласної ради, відмінник освіти України

Гісем О. В.

Г51 Всесвітня історія : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. за-
кладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ра-
нок», 2017. — 256 с. : іл.

ISBN 978-617-09-3368-3.

УДК [94(100)“05/...”:37.016](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали
до підручника розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-3368-3

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2017
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2017

Шановні дев'ятикласники і дев'ятикласниці!

Перед тим як розпочати вивчення нового періоду всесвітньої історії, варто ознайомитися зі змістом підручника та його структурою. Матеріал підручника об'єднано у п'ять розділів та 28 параграфів. Дати основних подій, поняття й терміни, імена історичних діячів, на які слід звернути увагу і запам'ятати, виділені в тексті спеціальним шрифтом. Тлумачення найважливіших понять подано окремими візками.

Важливе значення для засвоєння матеріалу мають історичні документи, схеми та ілюстрації. Працюючи з параграфом, необхідно обов'язково прочитати вміщені до нього документи та відповіді на запитання. Схеми розкривають зв'язки між складовими історичних явищ, пояснюють їхні особливості тощо. Сюжетні ілюстрації, портрети видатних історичних діячів створюють цілісне уявлення про події минулого та їх учасників.

Параграфи завершуються висновками, які допоможуть вам визначити розглянуті в них провідні ідеї.

Перевірити свої знання вам дозволять запитання, наведені після кожного параграфа. Підсумувати матеріал розділу ви зможете за допомогою завдань на узагальнення знань.

У кінці підручника ви знайдете словник основних термінів, до якого можна звернутися під час роботи з параграфами. На форзацах підручника розміщено загальну хронологічну таблицю та плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковою літературою.

Проте не завжди інформації, наведеної в підручнику, достатньо для того, щоб підготуватися до уроків, зокрема до практичних занять, які потребують опрацювання додаткових джерел. А можливо, у вас виникне бажання поглибити свої знання та дізнатися більше, ніж написано в підручнику.

Із цією метою автори створили електронний освітній ресурс, на якому розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів та запитання до них, тести для самоконтролю, що виконуються в режимі онлайн. Усе це ви знайдете за електронною адресою: interactive.ranok.com.ua.

Спеціальні позначки **i**, розташовані на сторінках підручника, підкажуть вам, коли саме можна звернутися до інтернет-додатків.

Щоб вам було легше працювати з підручником, окрема інформація в ньому об'єднана за рубриками. Ці рубрики позначені відповідними символами:

- **Пригадайте.** Запитання, подані в цій рубриці на початку параграфа, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.
- **Документи розповідають.** Під цією рубрикою наведені фрагменти історичних джерел і запитання до них.
- **Постать в історії.** Ця рубрика містить інформацію про видатних історичних діячів, що мали важливий вплив на розвиток подій.
- **Цікаві факти.** У цій рубриці ви знайдете цікаві історичні факти, пов'язані зі змістом матеріалу параграфа.
- **Висновки.** Тут наведені основні положення вивченого матеріалу, що завершують параграфи.
- **Запитання і завдання.** У цій рубриці містяться запитання і завдання до параграфів, що поділяються на чотири групи:
 - *Перевірте, як ви запам'ятали.* За допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку й дізнатися, чи добре ви запам'ятали розглянутий матеріал.
 - *Подумайте і дайте відповідь.* Запитання цієї рубрики дозволять вам осмислити прочитане.
 - *Виконайте завдання.* Виконання цих завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо).
 - *Творче завдання.* Тут ви знайдете багато цікавих завдань, що виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання за допомогою ресурсів Інтернету або додаткової літератури.

Із повагою, автори

§ 1. Місце другої частини Нового часу у всесвітній історії

- ✓ 1. Які періоди всесвітньої історії ви вивчали минулого року? Назвіть їхні хронологічні межі. 2. Назвіть події всесвітньої історії кінця XV—XVIII ст., які ви вважаєте найважливішими. Поясніть свій вибір. 3. Які основні зміни відбулися у світі в цей період? 4. Покажіть на карті країни, із подіями в яких ви познайомилися минулого року.

1 **Місце другої частини Нового часу у всесвітній історії.** Цього навчального року ви продовжите знайомство з подіями Нової історії, або історії Нового часу. Минулого року ви вивчали події кінця XV — кінця XVIII ст. Цього року ви дізнаєтесь, що відбувалося у світі наприкінці XVIII — на початку XX ст. Як ви бачите, предметом вашого вивчення є XIX ст., тому деякі дослідники використовують щодо цього періоду Нового часу назву «довге» XIX століття.

У другій частині Нового часу, що стала епохою модернізації, відбулося чимало важливих змін у житті людей. Зокрема, у країнах Західної Європи та Америки, які називають Заходом, сформувалося **індустріальне суспільство**. Його поява обумовила якісні зміни в різних сферах життя людини.

У цей час у світі відбулися процеси суспільної модернізації. Загалом дослідники розрізняють декілька її типів. Так, за формою вона буває мирною, еволюційною, у вигляді реформ, здійснюваних владою, і немирною, революційною, як докорінна насильницька руйнація того, що заважає розвитку суспільства. За змістом суспільну модернізацію поділяють на ту, що здійснюється відповідно до вимог часу, і ту, яку проводять із метою наздогнати інші країни, подолати відставання від них.

Періоди всесвітньої історії

Назва періоду	Хронологічні межі
Стародавня історія	Поява людини на Землі — IV ст. н. е.
Середньовічна історія	V ст. н. е. — кінець XV ст.
Нова історія	<i>I частина:</i> кінець XV — кінець XVIII ст. <i>II частина:</i> кінець XVIII — початок XX ст.
Новітня історія	<i>I частина:</i> 1914—1939 рр. <i>II частина:</i> 1939 р. — початок XXI ст.

2 **Економічне життя індустріального суспільства.** У країнах Заходу початок становлення індустріального суспільства був пов'язаний із розгортанням промислової революції, яка поступово поширювалася Європою із заходу на схід із Великої Британії.

Нове промислове виробництво розвивалося на засадах вільної конкуренції, коли виробники товарів вели боротьбу один з одним за кращі умови виробництва та збуту товарів. Вільна конкуренція була рушійною

Модернізація — зміни в суспільстві, пов'язані з необхідністю перетворення всіх сфер життя відповідно до вимог сучасності.

Індустріальне суспільство («індустрія» — синонім слова «промисловість») — суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості як основи та провідного сектору економіки й відповідних соціальних структур.

силою економічного розвитку й одночасно спричиняла його нестабільність.

У період кризи підприємства розорялися, а сотні тисяч найманих працівників опинялися без роботи. Унаслідок цього кризи спричиняли численні соціальні протести й обумовлювали необхідність пошуку шляхів удосконалення існуючої економічної системи. Зі становленням індустріального суспільства були пов'язані структурні зміни в еко-

i

номії: якщо раніше її основою було сільське господарство, то тепер на перше місце вийшла промисловість. У сільському господарстві Великої Британії та північних штатів США, а згодом і в інших країнах почали застосовувати сільськогосподарські машини.

Розвивалася торгівля, у якій чільне місце посіли порівняно дешеві фабрично-заводські товари, розраховані на масового споживача. У світовій торгівлі спостерігався поділ на провідні індустріальні країни Заходу, які були виробниками фабрично-заводської продукції та споживачами дешевої сировини, та країни, що стали ринками збуту цих товарів і постачальниками сировини. До останніх належали країни Сходу та Латинської Америки. Однак і в країнах Заходу темпи економічного розвитку були неоднаковими та суттєво відрізнялися.

3

Зміни в політичному та соціальному житті. Визначальний вплив на політичне життя країн Заходу в другій частині Нової історії мала Велика французька революція кінця XVIII ст., яка висунула ідеї свободи, рівності й братерства. У країнах Заходу поступово затверджувалися

Громадянське рівноправ'я — користування населенням певної держави однаковими правами й обов'язками у статусі її громадян.

Парламентська демократія — форма здійснення народовладдя, за якої головним центром зосередження законодавчої діяльності в країні є парламент.

основи правової держави, яка ґрунтувалася на принципах верховенства закону, політичних свобод і свободи підприємництва. Відбувалося становлення основ демократії з виборністю органів влади, загальним виборчим правом, поділом влади на законодавчу, виконавчу

й судову. У провідних країнах світу йшло поступове формування засад громадянського рівноправ'я і парламентської демократії.

i

Основними формами держави в країнах Західної Європи та Америки стали республіки (парламентські або президентські) і монархії

Пароплав «Принцеса» (США). 1859 р.

Кришталевий палац у Лондоні.
Архітектор Джозеф Пакстон

? Яку інформацію про зміни в розвитку провідних країн світу в XIX ст. можна отримати за ілюстраціями?

(парламентські або конституційні). Процеси політичного розвитку країн відбувалися двома відмінними шляхами — реформ або революцій.

Важливу роль у політичному житті держав стали відігравати політичні партії. Це були добровільні об'єднання прихильників певних суспільних ідеалів, що мали за мету здобуття влади законним шляхом, тобто шляхом виборів, і реалізацію своєї програми. Ідейні засади політичних партій ґрунтувалися на певних напрямках громадсько-політичної думки XIX ст., основними з яких були такі:

- ▶ **консерватизм** — сукупність ідейно-політичних течій, прихильники яких спиралися на принципи традиції та спадковості в суспільному розвитку, виступали за збереження домінуючої ролі держави й церкви в житті суспільства, не сприймали революції та радикальні реформи;
- ▶ **лібералізм** — ідейно-політична течія, що об'єднувала прихильників парламентського устрою, свободи приватного підприємництва й демократизації суспільного життя. Ліберали виступали за досягнення змін у суспільстві легальним (законним) шляхом за допомогою реформ і проти революцій як засобу розв'язання соціальних суперечностей;
- ▶ **радикалізм** — ідейно-політична течія, прихильники якої виступали за здійснення рішучих і глибоких змін у політичному й соціально-економічному житті. Незважаючи на велику різноманітність радикальних течій (анархізм, соціалізм, комунізм тощо), їх об'єднувало негативне ставлення як до старого — станового — устрою, так і до нового — буржуазного;
- ▶ **націоналізм** — ідейно-політична течія, що виникла в XIX ст. та об'єднувала прихильників визнання пріоритету національного чинника в суспільному розвитку.

У соціальному житті західного індустріального суспільства важливе значення мали підприємці та наймані робітники. Підприємці, які відігравали провідну роль в економічному житті суспільства, були зацікавлені у здобутті можливості впливати на державну політику законними парламентськими методами.

На початку XIX ст. у країнах Заходу наймані робітники були безправною та соціально незахищеною верствою суспільства. Боротьба робітників за свої права стала одним із головних чинників, що визначав стабільність суспільства в цих країнах.

Нація — велика група людей, пов'язаних спільними традиціями і звичаями, почуттям соціальної однорідності та спільними інтересами. Її визначальними ознаками зазвичай вважають спільні мову, релігію, традиції, історію й більш-менш компактне територіальне розташування.

Національне відродження — процеси, пов'язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи, що набули поширення в XIX ст. За змістом і формою національне відродження фактично було націотворенням.

переважно слов'янських народів, що населяли державу. Унаслідок поширення в країнах Заходу уявлень, що кожна нація має право бути вільною та жити власним політичним життям, **національне відродження** бездержавних народів стало важливою складовою суспільно-політичного життя країн Заходу XIX ст.

4 **Людина в умовах індустріального суспільства.** У XIX ст. у Європі спостерігалось швидке зростання кількості населення. Протягом 1800—1900 рр. цей показник збільшився зі 190 млн до 420 млн осіб.

Урбанізація — процес збільшення кількості міст і населення в них та посилення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.

Упродовж XIX ст. було зруйновано традиційну станову систему поділу суспільства. Місце людини в ньому стало визначатися тим, чого вона досягла власними зусиллями.

У «довгому» столітті розгорнулися процеси формування **націй**. У Франції цьому сприяла революція 1789—1799 рр. У Німеччині та Італії утворення націй завершилося в другій половині століття після подолання політичної роздробленості та об'єднання країн. Набагато складніше цей процес відбувався в Австрійській імперії, де австрійці становили лише чверть населення та здійснювали політику онімечування інших,

Становлення індустріального суспільства в країнах Заходу спричинило зміни в житті людини. Якщо раніше переважна частина населення жила в селах і працювала на землі, то зараз стала збільшуватися кількість жителів міст,

де були розташовані фабрично-заводські підприємства. Високим рівнем **урбанізації** характеризувалися промислові райони. Однак стрімке зростання кількості населення загострювало тут соціальні проблеми.

Населення країн Європи та США в XIX ст., млн осіб

Країна	1800 р.	1900 р.
Австрія	20,0	47,0
Німеччина	24,5	56,4
Велика Британія	20,5	37,0
Франція	26,9	39,0
Італія	17,2	32,5
Росія	37,0	125,6
США	5,3	76,2

1. У якій країні темпи зростання кількості населення в цей період були найбільшими? Чим, на вашу думку, це було обумовлено? **2.** Яка держава мала найбільшу кількість населення на початку та наприкінці XIX ст.?

Відкриття залізниці Ліверпуль — Манчестер. Листівка 1830 р.

Як поява залізничного транспорту вплинула на життя населення?

Ознакою XIX ст. в країнах Заходу стали значні за обсягами **міграції** людей, які вирушали до великих міст або інших країн у пошуках кращої долі. Міграційні процеси відбувалися у формі еміграцій та імміграцій.

Зростання міст і кількості населення насамперед зумовили процеси, пов'язані з промисловою революцією та індустріалізацією. Так, у 1800 р. у Європі було лише 17 міст із населенням 100 тис. осіб, а загалом міське населення налічувало близько 5 млн жителів. У 1890 р. таких міст було вже 103, а загальна кількість міського населення збільшилася в шість разів. Населення чотирьох міст перевищило 1 млн осіб: це Лондон, Париж, Берлін, Відень.

Одним із джерел урбанізації була також міграція населення як усередині країни, так і між країнами, континентами. Основний потік мігрантів був спрямований у великі промислові центри та США. Спочатку це були вихідці з Англії, Німеччини, Скандинавії. В останній третині XIX ст. основу емігрантів склали переселенці з Італії та країн Східної Європи. Крім США, люди з Європи вирушали і до Латинської Америки, і до колоній.

Велика французька революція кінця XVIII ст. започаткувала на Заході рух жінок за зрівняння їх у правах із чоловіками. Ця боротьба жінок

Міграція — переселення людей, переміщення капіталів усередині країни та за її межі.

Еміграція — вимушене або добровільне переселення людей до інших країн з економічних, політичних або релігійних причин.

Імміграція — в'їзд іноземців до країни на тривале або постійне проживання.

за **емансипацію** тривала протягом усього XIX ст. Вона відбувалася у трьох напрямках: в освіті, у правах на власність і виборчих правах. Найтривалішою стала боротьба за виборчі права жінки. Жінок, що боролися за виборчі

Емансипація — звільнення від залежності, гніту; скасування обмежень, упередженого ставлення тощо. Емансипація жінок насамперед передбачала надання їм рівних із чоловіками прав у суспільному, трудовому й сімейному житті.

Суфражизм — жіночий рух за надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав.

Фемінізм — суспільний рух, який виступає за рівні права жінки в усіх сферах життя, захист особливих потреб жінки, що пов'язані з їхніми фізіологічними відмінностями від чоловіків.

права, називали **суфражистками**. Вони влаштовували мітинги й демонстрації, вчиняли бійки з поліцією. На початку XX ст. жіночий рух став організованішим. В Англії його очолила Еммеліна Панкгорст (1858—1928). У 1914 р. виборчі права були надані жінкам скандинавських країн, Австралії та Нової Зеландії, у 1918 р. — Англії, у 1919 р. — Німеччини, у 1920 р. — США.

Суфражизм став попередником **фемінізму** — більш широкого руху жінок за свої права, який розгорнувся у XX ст.

i

5

Соціальний розвиток. У XIX ст. під впливом економічних змін стрімко змінювалася і соціальна структура населення. У Новий час відкрилися нові можливості перед тими, чиї пращури не належали до титулованої знаті. Інтелект, освіченість, ділові здібності, наполегливість — це не повний перелік якостей, які давали змогу досягти успіхів у житті. Старі стани швидко руйнувалися, а на їх основі поставали нові класи й групи.

До змін доводилося пристосовуватися і старим прошаркам суспільства. Аристократія в більшості країн Європи ще зберігала спадкові привілеї, вона складала основу вищого чиновництва, дипломатів та офіцерів. Однак із формуванням індустріального суспільства родова аристократія стрімко втрачала вплив у суспільстві.

Представники старої аристократії, що усвідомили зміни, почали займатися підприємництвом, освоювати спеціальності, пов'язані з банківською сферою, засновувати промислові підприємства. Намагаючись зберегти владу й багатства, вони часто прагнули породичатися з власниками значних капіталів, які не належали до їхнього кола. У результаті такого поєднання формувалася прошарок вищого класу.

Незважаючи на могутність вищого класу, помітного впливу в суспільстві останньої третини XIX ст. почав набувати середній клас: підприємці, службовці, люди «вільних професій» (інженери, лікарі, викладачі, юристи тощо). Вчені виділяють кілька основних ознак, за якими ту чи іншу людину можна віднести до середнього класу: стійке матеріальне становище, але таке, що не дає жити, не працюючи; освіченість; можливість наймати прислугу тощо. Вважається, що середній клас надає

суспільству стабільності, оскільки він не прагне заволодіти чужим майном, як бідняки, і не викликає заздрості, як багатії.

Найбільшим за кількістю новим класом суспільства було робітництво, яке впродовж століття теж зазнало змін. Так, відбувалося його зростання (із 20 млн осіб у 70-ті рр. XIX ст. до 40 млн у 1900 р.) і розшарування за рівнем доходів і кваліфікації. У найкращому становищі були висококваліфіковані робітники, яких називали робітничою аристократією. Основну масу робітництва склали чорнороби, які отримували мізерну платню. Будь-які негаразди — хвороба, нещасний випадок, старість тощо — ставили робітника та його родину в скрутне становище. Відсутність системи соціального забезпечення прирікала цих людей на жебрацьке існування.

Розвиток індустрії дав можливість залучати до праці на підприємстві жінок і дітей. На кінець століття жінки становили 15% робітників. Проте вони зазнавали дискримінації в оплаті праці, були відсутні закони, які б захищали жінку від негативного впливу виробництва. Багато жінок працювали хатніми прислугами, займалися поденною роботою. З'явилися професії, які стали асоціюватися із жінкою: телефоністка, машиністка, секретарка.

У XIX ст. активно використовувалася й дитяча праця. Лише наприкінці століття були прийняті закони, які обмежували або забороняли її.

Слід зазначити, що в останню третину XIX ст. реальний дохід робітників у країнах Європи зріс на 30—50%. Це дозволило людям краще харчуватися, одягатися та навіть витратити гроші на розваги. Також відбулося скорочення робочого дня із 14—16 до 8—12 годин. У деяких країнах це було закріплено законом.

6 Країни Сходу. Сходом називають країни Азії та Африки, де в XIX ст. продовжували розвиватися **традиційні суспільства** мусульманської, індійсько-південноазіатської та китайсько-далекосхідної цивілізацій. До них належала більшість населення світу.

Паркетники.
1875. Художник Гюстав Кайботт

Прачки прасують.
1884. Художник Едгар Дега

? Яку інформацію про умови праці представників різних професій у XIX ст. можна отримати за ілюстраціями?

Традиційне суспільство — суспільство, у якому над людиною панують споконвічні традиції та звичаї, де людина не уявляє себе окремо від природи. Таке суспільство негативно налаштоване до сприйняття будь-яких нововведень.

Ці цивілізації мали визначні досягнення в господарському, суспільно-політичному й культурному розвитку. Проте завдяки виклику європейців вони зазнавали значних змін — як позитивних, так і негативних.

У XIX ст. країни Заходу, спираючись на свою економічну перевагу, посилили тиск на країни Сходу, почали руйнувати в них підвалини традиційних суспільств і ділити цей регіон на колонії, залежні держави та сфери впливу. Власниками найбільших колоніальних володінь були Велика Британія, Франція, Нідерланди. Країни Сходу розгорнули національно-визвольну боротьбу проти колонізаторів, яка стала одним із важливих явищ світової історії XIX ст.

Висновки

- ▶ У 9 класі ви вивчатимете другу частину історії Нового часу, що охоплює події кінця XVIII — початку XX ст.
- ▶ У країнах Заходу цей період називають епохою модернізації. В економічному житті тут відбувалося становлення індустріального суспільства, що було пов'язане з розгортанням промислової революції.
- ▶ У суспільно-політичному житті західних країн цього періоду визначальними були зміни, пов'язані з руйнуванням «старого порядку» й затвердженням засад демократії.
- ▶ Розвиток країн Сходу, де зберігалися традиційні суспільства, у XIX ст. відбувався під тиском країн Заходу, що економічно переважали, і поступового усвідомлення необхідності протидіяти йому.

Запитання і завдання

1. Який період всесвітньої історії вивчається в 9 класі?
2. Що таке індустріальне суспільство?
3. Що таке урбанізація?
4. Назвіть основні прошарки суспільства кінця XIX ст.
5. Які зміни відбулися в долі жінки в XIX ст.?
6. Які риси притаманні традиційному суспільству?

7. Які зміни відбулися в економіці західних країн у період становлення індустріального суспільства?
8. Охарактеризуйте нові явища в політичному й соціальному житті країн Заходу в XIX ст.
9. Як змінювалося життя людини в умовах індустріального суспільства?

10. Складіть у зошиті таблицю «Зміни в розвитку країн Заходу в XIX ст.».

Сфера життя	Які зміни відбулися

11. Покажіть на карті атласу провідні країни Європи та світу, які ви вивчатимете цього року. Назвіть їхні столиці.
12. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, яку роль відіграло «довге» XIX століття у поступальному розвитку людства.

13. Підготуйте есе за темою «Для чого ми вивчаємо історію».

РОЗДІЛ І. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

§ 2. Початок Великої французької революції кінця XVIII ст.

✓ 1. Якими були характерні риси соціально-політичного розвитку Франції у XVIII ст.? 2. Що таке Просвітництво? 3. Якими були погляди просвітителів на суспільство й державу?

1 **Франція наприкінці XVIII ст.** На початку 80-х рр. XVIII ст. Франція була аграрною країною із 25-мільйонним населенням, серед якого 22 млн осіб становили селяни, 130 тис. — духовенство, 140 тис. — дворянство. У сільському господарстві зберігалися давні традиційні відносини. Переважна більшість селян були особисто вільними, але земля, якою вони користувалися, належала сеньйорам. За неї селяни виконували численні грошові й натуральні повинності. У промисловості було поширене мануфактурне виробництво. Промислова революція у Франції ще не відбулася, машини на підприємствах використовували мало. Активно розвивалася торгівля. Маючи великий флот, Франція отримувала значні прибутки від торгівлі з колоніями в Африці та Новому Світі. Розвитку внутрішньої торгівлі заважали митні кордони всередині країни, відсутність єдиної системи міри й ваги.

i

У 70-х рр. XVIII ст. економічне становище країни погіршилося. Війни в Європі, у яких брала участь Франція, зовсім спустошили скарбницю. Чимало французьких селян стали жebraками. Час від часу спалахували «хлібні бунти» (напади на хлібні лавки та захоплення возів із хлібом), відбувалися виступи проти податкового гніту.

Стани французького суспільства

Перший стан	Другий стан	Третій стан	
Привілейовані		Непривілейований	
Духовенство	Дворянство	Селянство	Ремісництво
		Наймані робітники	Буржуа
Не сплачували податків. Наділені політичними правами		Сплачували податки. Позбавлені політичних прав	

Населення Франції, як і раніше, зберігало становий поділ. Перші два стани — духовенство і дворянство — були привілейованими, не сплачували податків, мали право володіти землею та брати участь в управлінні

державою. Разом вони складали близько 4% населення, але володіли третинною всіх земель. До третього, непривілейованого стану, належали всі інші верстви населення — селяни, ремісники, наймані робітники, буржуа. Вони сплачували всі податки й не мали політичних прав. Проте існуючий поділ на стани не відповідав дійсності. У складі духовенства було вище духовенство, що володіло величезними землями, і нижче духовенство, яке наближалось до третього стану.

Відрізнялося також становище заможного придворного дворянства та простого службового. Із третього стану вийшла буржуазія — банкіри, судовласники, підприємці, купці, юристи та інші. Проте вони не впливали на справи в державі.

Людовік XVI

За політичним устроєм Франція залишалася абсолютною монархією. Наявний державний і суспільний устрій країни називали «старим порядком», в основі якого було поєднано абсолютизм зі становими привілеями духовенства й дворянства. За правління короля Людовіка XVI (1774—1792 рр.) ситуація у Франції вимагала рішучих дій центральної влади. Новий генеральний контролер (міністр) фінансів Жак Тюрго запропонував королю прогресивну програму реформ, яка передбачала залучення духовенства й дворянства до сплати податків, ліквідацію всіх феодальних прав сеньйорів щодо селян, внутрішніх митниць, ремісничих цехів тощо. Проте під тиском прибічників «старого порядку» реформи не були втілені в життя, а самого міністра відправили у відставку.

2 Французьке Просвітництво. Французькі просвітелі своєю критикою «старого порядку» багато зробили для усвідомлення різними верствами населення необхідності здійснення змін у країні. **Вольтер** (псевдонім мислителя Франсуа Марі Аруе) (1694—1778) засуджував абсолютизм, однак вважав владу освіченого монарха корисною для країни. Найбільш справедливим суспільним устроєм, на його думку, був той, що забезпечував для всіх три основні ідеали — свободу, рівність у правах і повагу до приватної власності. Католицьку церкву Вольтер рішуче засуджував, але вважав, що релігію необхідно зберегти для утримання народу в покорі.

i

Різким противником абсолютизму був **Шарль-Луї Монтеск'є** (1689—1755). Найкращим державним устроєм він вважав конституційну монархію з розподілом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Держава, на думку мислителя, мала забезпечити свободу слова, друку, зборів, віротерпимість, рівність усіх перед законом і недоторканність приватної власності. Він наполягав на необхідності відокремлення церкви від держави.

Дені Дідро (1713—1784) був прихильником обмеженої монархії і також засуджував абсолютизм. Він виступав за усунення майнової

нерівності, віротерпимість, недоторканність приватної власності та економічну свободу. Д. Дідро визнавав існування Бога, але критикував існуючу релігію й церкву, наполягаючи на створенні нової «природної релігії».

На відміну від інших просвітителів, **Жан-Жак Руссо (1712—1778)** взагалі відкидав можливість збереження монархії та виступав за створення демократичної республіки дрібних власників. Він вважав, що всі люди мають бути рівними в правах, а розміри приватної власності необхідно обмежити. Ж.-Ж. Руссо не сприймав католицьку церкву, однак визнавав необхідність релігії як основи людської особистості.

3 Початок революції. Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. Францію охопила гостра економічна, соціальна й політична криза. Зростали ціни, збільшувалося безробіття, а неврожай 1788 р. спричинив у країні голод. На скликаних у 1787 р. Людовіком XVI зборах нотаблів було прийнято рішення запровадити в країні загальний земельний податок з усіх станів, однак паризький парламент відмовився затвердити це рішення та запропонував королю зібрати для цього **Генеральні штати** (вищі станово-представницькі дорадчі збори у Франції), які не скликалися з 1614 р.

5 травня 1789 р. у Версальському палаці Людовік XVI відкрив засідання Генеральних штатів і наказав депутатам затвердити нові податки. Однак депутати третього стану виступили проти традиції голосувати за станами («один стан — один голос») і стали наполягати на рівному та спільному голосуванні всіх депутатів. Депутатів третього стану підтримали деякі представники привілейованих верств.

Склад Генеральних штатів (5 травня — 17 червня 1789 р.)

17 червня 1789 р. Генеральні штати проголосили себе Національними зборами, що представляли інтереси всіх французів. 20 червня 1789 р. депутати Національних зборів зібралися в залі для гри в м'яч

і записяглися, що не розійдуться, поки не підготують конституцію країни. Ця подія вважається початком **Великої французької революції** кінця XVIII ст.

9 липня 1789 р. Національні збори проголосили себе Установчими, підкресливши цим свій намір закласти підвалини нового державного ла-

Революція — докорінні зміни в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства або пізнання світу.

ду у Франції. Тим часом у Парижі стали поширюватися чутки, що Установчі збори буде розігнано, навколо міста зосереджувалися війська, а гармати королівської фортеці-в'язниці Бастилії були

націлені на міські квартали. На вулицях розпочалися стихійні мітинги. 14 липня 1789 р. озброєний натовп парижан захопив і зруйнував Бастилію, яку вважали символом абсолютизму.

Коли герцог де Ліанкур, головний хранитель гардеробу короля, доповів Людовіку XVI про захоплення парижанами Бастилії, той вигукнув: «Але ж це бунт!». «Скажіть краще — революція, сір!» — відповів йому герцог. Людовік XVI вирішив піти на поступки повсталим, наказав відкликати війська з-під Парижа та визнав Установчі збори. Король відвідав Париж, де з'явився з триколіровою кокардою (стрічкою на капелюсі) у нових національних кольорах: червоний і синій були кольорами Парижа, а білий — кольором Бурбонів.

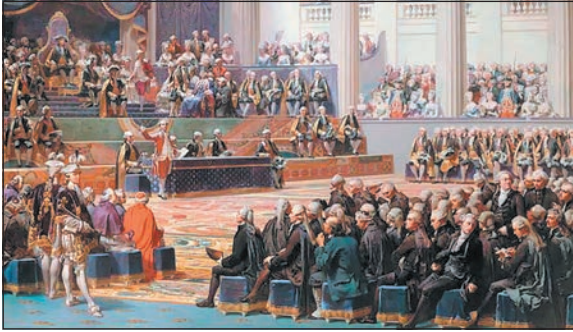
Упродовж наступних тижнів революційна хвиля з Парижа швидко поширилася на провінції. Там виборні органи місцевого самоврядування усунули від влади королівських чиновників і перебрали на себе управління. Для підтримання порядку формувалися загони міської міліції, яку пізніше перетворили на Національну гвардію.

Періодизація Великої французької революції кінця XVIII ст.

Дата	Період
20 червня 1789 — 10 серпня 1792 р.	Початок революції
10 серпня 1792 — 2 червня 1793 р.	Повалення монархії та встановлення республіки
2 червня 1793 — 27 липня 1794 р.	Якобінська диктатура
27 липня 1794 — 9 листопада 1799 р.	Термідоріанський режим

4 Законодавча діяльність Установчих зборів. Протягом 1789—1791 рр. Установчі збори здійснили важливі заходи щодо змін у системі організації державної влади у Франції. 4—11 серпня 1789 р. під тиском селянських виступів, які охопили провінції, було прийнято декрети про скасування багатьох феодальних повинностей.

26 серпня 1789 р. Установчі збори прийняли «**Декларацію прав людини і громадянина**». Вона стала важливим документом, в основі якого були ідеї французьких просвітителів про невід'ємні природні права людини.

Відкриття Генеральних штатів 5 травня 1789 р.
1839. Художник Огюст Кудер

Узяття Бастилії (14 липня 1789 р.).
1789. Художник Жан-П'єр Уель

? Використовуючи матеріал параграфу та ілюстрації, розкажіть про зображені на них події.

Із «Декларації прав людини і громадянина»

Представники французького народу... прийняли рішення викласти в цій урочистій декларації природні, невід'ємні й священні права людини...

- I. Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах...
- II. Метою кожного державного союзу є забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека та опір гнобленню.
- III. Джерело всієї верховної влади завжди перебуває в нації...
- IV. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому...
- V. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Усе, що не заборонено законом, дозволено...
- VI. Закон є виразом загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. Закон має бути рівним для всіх.
- VII. Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або заарештований інакше, ніж у випадках, визначених законом...
- IX. ...Людина вважається невинною доти, доки її не оголосять винною...
- X. Ніхто не має відчувати утисків у висловлюванні власних думок...
- XVI. Оскільки власність є непорушним і священним правом, то ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у випадку встановленої законом незаперечної суспільної необхідності...

? 1. Хто, за документом, вважався джерелом верховної влади? 2. Які невід'ємні природні права людини проголошувалися в документі? 3. Чи можна вважати, що «Декларація...» заклала у Франції підвалини правової держави? Чому?

5

Загострення ситуації в країні. Економічна ситуація у Франції залишалася нестабільною. У ніч із 20 на 21 червня 1791 р. король Людовік XVI здійснив невдалу спробу втекти за кордон, але його затримали і повернули до Парижа. Місто охопили антимонархічні виступи.

Досить складним було становище в районі північно-східного кордону країни, де зосереджувалися вірні королю війська й дворяни, що

втекли з Парижа. Наприкінці серпня 1791 р. Австрія та Пруссія заявили про спільні дії в боротьбі проти революційної Франції.

З вересня 1791 р. Установчі збори прийняли першу в історії Франції Конституцію, згідно з якою країна стала конституційною монархією.

1 жовтня 1791 р. розпочали роботу нові Законодавчі збори, у яких узяли участь політичні об'єднання, що існували на той час у Франції.

У суспільно-політичному житті Франції цього періоду важливу роль відігравали **політичні клуби**. Із 1789 р. в бібліотеці монастиря Святого Якоба збирався «Клуб друзів конституції», членів якого називали **якобінцями**. У Законодавчих зборах учасники клубу розділилися на поміркованих республіканців, яких називали **жирондистами** (за назвою департаменту Жиронда, звідки походила більшість із них), та **монтаньярів** (буквально — «горців», оскільки вони сиділи у верхній частині зали засідань) — радикальних республіканців, прихильників рішучих змін. Із 1791 р. в монастирі чернечого ордену фельянів збиралися прихильники конституційної монархії, яких називали «**Клуб фельянів**». У Законодавчих зборах фельянів витіснили на другий план жирондисти і ті, хто їх підтримував. Із жирондистами пов'язані важливі події цього періоду революції.

Склад Законодавчих зборів (1 жовтня 1791 — 20 вересня 1792 р.)

745 депутатів, обраних на два роки		
«Ліві»	«Центр»	«Праві»
136 депутатів-якобінців. Жирондисти. Монтаньяри	345 депутатів-незалежних	264 депутати-фельяни

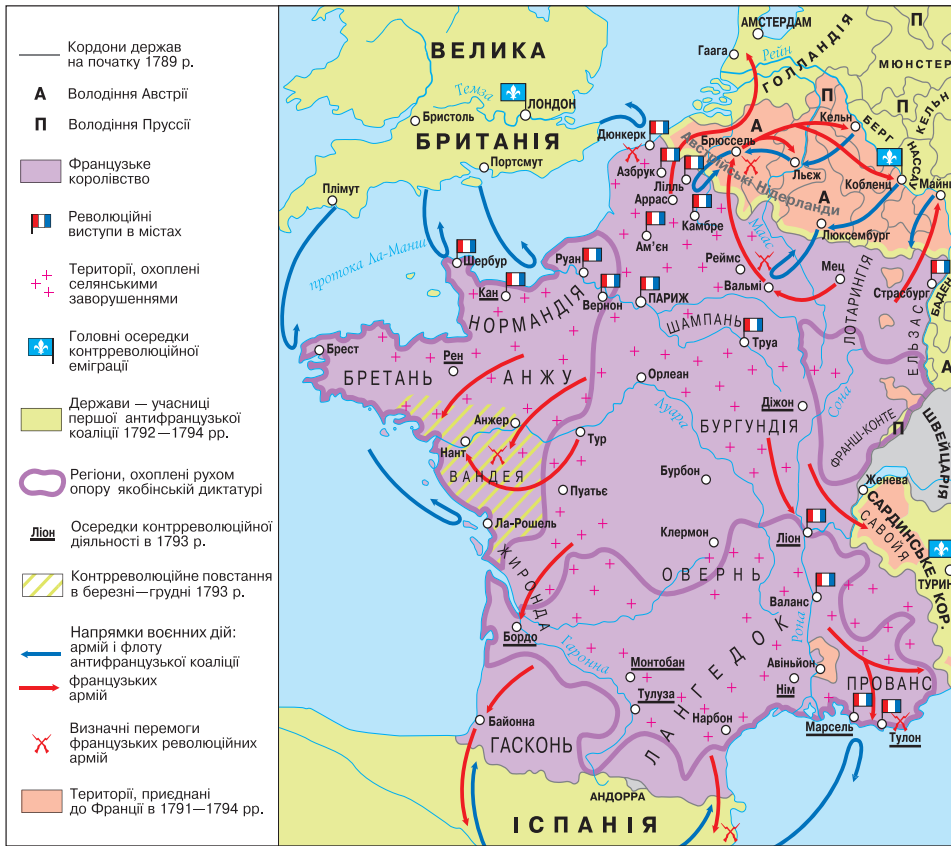
У лютому 1792 р. воєнний союз Австрії та Пруссії започаткував першу антифранцузьку коаліцію (1792—1797 рр.). У відповідь на це 20 квітня 1792 р. Законодавчі збори оголосили війну Австрії. Спалахнули революційні війни Франції з коаліціями європейських держав, що виступали проти неї. Початок воєнних дій був для французів невдалим. Більшість французьких офіцерів перейшли на бік ворога, австро-пруські війська розгорнули **інтервенцію** на територію Франції. У цих умовах Законодавчі збори звернулися до всього населення країни із закликом «Вітчизна в небезпеці!». Після цього до революційної армії для захисту Батьківщини вступили тисячі добровольців.

Інтервенція — втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави. Інтервенція буває військова, економічна та дипломатична.

Кожний батальйон добровольців мав свої прапор, гімн і форму. Особливу популярність серед парижан, а згодом усіх французів, здобув гімн загону з Марселя — «Марсельєза», слова й музику до якого написав військовий інженер Руже де Ліль. Згодом «Марсельєза» стала національним гімном Франції.

Велика французька революція кінця XVIII ст.

Висновки

- ▶ Початок Великої французької революції кінця XVIII ст. був спричинений загостренням соціальних суперечностей у країні, абсолютизмом і підтримуваним ним «старим порядком».
- ▶ Важливими здобутками першого періоду революції стали ліквідація феодальних порядків, закріплення прав і свобод у «Декларації прав людини і громадянина», прийняття першої Конституції 1791 р., установаження у Франції конституційної монархії.

Запитання і завдання

1. Які верстви населення належали до третього стану?
2. Що було в основі «старого порядку» у Франції?
3. Коли було прийнято «Декларацію прав людини і громадянина»?
4. Яку форму правління закріплювала у Франції Конституція 1791 р.?
5. Які країни утворили першу антифранцузьку коаліцію?

6. Охарактеризуйте становище Франції наприкінці XVIII ст. і визначте причини революції. **7.** Порівняйте погляди французьких просвітителів на державний устрій, права людини, приватну власність, релігію та церкву. **8.** Охарактеризуйте основні події періоду початку революції. **9.** Проаналізуйте законодавчу діяльність Установчих зборів.

10. Покажіть на карті (с. 19) події, пов'язані з початком Великої французької революції кінця XVIII ст., та опишіть їх. **11.** Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Чи могла Франція уникнути революції?». **12.** Розпочніть складання в зошиті таблиці «Розгортання Великої французької революції кінця XVIII ст.».

Період	Основні події	Результати

13. Напередодні революції у Франції генеральний комісар флоту Матьє-Луї Моле попереджав Жака Неккера: «Не треба чекати, щоб Генеральні штати почали у вас вимагати або вам наказувати: потрібно поспішати з власною пропозицією їм усього, що лише може бути предметом прагнень розсудливих людей у розумних межах як влади, так і прав нації». Яким є ваше ставлення до наведеної думки? Чи могла її реалізація запобігти спалаху революції в країні? Поясніть свою точку зору.

§ 3. Завершення Великої французької революції кінця XVIII ст.

1. Що таке республіка? **2.** Які риси притаманні республіканській формі правління? **3.** Хто з французьких просвітителів виступав за встановлення республіки?

Повалення монархії та встановлення республіки. Загальне обурення французів, які й так зазнавали поразок, викликала звістка про те, що королева Марія-Антуанетта таємно передала австрійцям воєнні плани жирондистів. 10 серпня 1792 р. в Парижі спалахнуло повстання. Під впливом заворушень та за наполяганням Комуни Парижа (міського управління столиці) Законодавчі збори прийняли рішення про позбавлення короля влади та скликання нового вищого органу влади — **Національного конвенту** (зборів), який мав прийняти нову конституцію Франції. Людовіка XVI було заарештовано й ув'язнено. Результатом цього повстання стала ліквідація монархії у Франції.

Терор — політика залякування, придушення політичних противників насильницькими методами. Використовується як засіб досягнення будь-якої мети.

Між тим війська антифранцузької коаліції розгортали наступ на Париж. Ситуація стала критичною. У Парижі оголосили масовий набір добровольців. Одночасно із цим натовп розгромив

в'язниці та перебив «ворогів Вітчизни», що там утримувалися. Ця «революційна самооборона», як називали ці дії, започаткувала у Франції **терор**.

20 вересня 1792 р. поблизу селища Вальмі, що неподалік Вердена, французи здобули першу перемогу над пруською армією. Цього ж дня Національний конвент своїм першим актом від 21 вересня 1792 р. проголосив Францію республікою. Це започаткувало період Першої республіки.

Склад Національного конвенту (20 вересня 1792 — 29 жовтня 1795 р.)

749 депутатів		
«Ліві»	«Центр»	«Праві»
Близько 113 депутатів-монтаньярів	Близько 500 депутатів-незалежних	Близько 165 депутатів-жирондистів

Ситуація в Конвенті була дуже хиткою. Жирондисти вважали, що встановлення республіки, завоювання політичних свобод стало завершеним революції, і намагалися зупинити її. Незалежні до травня 1793 р. переважно підтримували жирондистів. Монтаньяри обстоювали інтереси тих, хто прагнув продовження революції. Лідерами монтаньярів стали **Жорж Жак Дантон (1759—1794)** і **Максиміліан Робесп'єр (1758—1794)**.

Жорж Жак Дантон до початку революції працював адвокатом у королівському суді, де здобув популярність своїм ораторським талантом. У роки революції він став якобінцем, був помічником прокурора Комуни Парижа, одним з організаторів якобінського терору. Проте масштаби терору злякали Ж.Ж. Дантона, який у 1793 р. виступив за його припинення. Радикальні якобінці, очолювані М. Робесп'єром, оголосили його за це зрадником.

Жорж Жак Дантон

За наполяганням депутатів-монтаньярів Конвент звинуватив Людовіка XVI у зраді та засудив до смертної кари. 21 січня 1793 р. короля стратили, а в жовтні позбавили життя його дружину Марію-Антуанетту. Унаслідок цих подій кількість країн — учасниць антифранцузької коаліції значно збільшилася. Навесні 1793 р. її війська перейшли в наступ, а французи стали відступати.

Максиміліан Робесп'єр був адвокатом. Свою політичну діяльність він розпочав депутатом Генеральних штатів від третього стану. Слухаючи його палкі заклики до встановлення народовладдя, політичний уряд Оноре де Мірабо сказав: «Цей піде далеко, оскільки вірить усьому, що каже». М. Робесп'єр був першим за кількістю голосів депутатом від Парижа, обраним до Конвенту, де став одним із лідерів монтаньярів. Народ захоплювався його чесністю та називав Непідкупним. Однак прагнення побороти тиранію робило М. Робесп'єра надзвичайно жорстоким до тих, кого він вважав перешкодою на цьому шляху.

Максиміліан Робесп'єр

2 **Установлення якобінської диктатури. Політика якобінців.** Поразки на фронтах поєднувалися з ускладненням внутрішнього становища у Франції. Порушення господарських зв'язків викликало нестачу продуктів.

Санкюлоти («безштанні», «голодранці») — презирливе прізвисько міської бідноти. У період якобінської диктатури ця назва поширилася на революційно налаштованих громадян.

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, групи, що спирається на силу й певну державну структуру.

Паризькі **санкюлоти** вимагали обмежити зростання цін на хліб. Монтаньяри, яких тепер вважали справжніми якобінцями, закликали розправитися з винними в погіршенні ситуації «зрадниками», тобто жирондистами, і вимагали створення сильної виконавчої влади в центрі. Зростанню напруження сприяло контрреволюційне селянське повстання у провінції Вандея, викликане примусовим набором солдатів.

i

31 травня — 2 червня 1793 р. в Парижі відбулося повстання, унаслідок якого монтаньяри-якобінці захопили владу та вигнали з Конвенту жирондистів. Незабаром лідерів жирондистів було страчено. У країні встановилася якобінська диктатура.

Функції уряду Франції став виконувати Комітет громадянського порятунку з 11 осіб, очолюваний М. Робесп'єром. Своєю метою він вважав порятунок революції за будь-яку ціну. 24 червня 1793 р. Конвент прийняв нову Конституцію, яка закріпила республіканську форму правління та затвердила загальне виборче право. Однак в умовах війни якобінці вважали недоцільним запроваджувати ці зміни.

Якобінці вважали проголошення Франції республікою початком нової ери й запровадили нове літочислення за роками Республіки. Роки позначалися римськими цифрами: 1789—1791 рр. — I, II, III роки Свободи, 1792 р. — I рік Республіки, 1793 р. — II рік Республіки тощо. Якщо потрібно було назвати дату події, яка відбулася до цього, то казали «така-то дата за арабським стилем». Нова ера починалася 22 вересня 1792 р. і поділялася на 12 місяців із 30 днів, назви яких відповідали явищам природи та сільськогосподарським роботам. Осінні місяці — вандем'єр («виноградний»), брюмер («туманный»), фрімер («морозний»); зимові — нівоз («сніговий»), плювіоз («дощовий»), вантоз («вітряний»); весняні — жерміналь («проростаючий»), флореаль («квітучий»), преріаль («лучний»); літні — мессідор («жнивний»), термідор («спекотний»), фрюктідор («родючий»). Днем відпочинку був кожний десятий день. Існувало п'ять святкових днів — Генія, Праці, Подвигів, Нагород та Суспільної думки. Революційний календар діяв у Франції до 1 січня 1806 р.

Якобінці провели реорганізацію армії. Завдяки цьому вона перейшла в наступ і вже восени 1793 р. звільнила всю захоплену територію Франції та стала воювати за її межами. При звільненні від англійців міста Тулон відзначився капітан артилерії Наполеон Бонапарт. За цю перемогу він у віці 24 років здобув звання бригадного генерала.

У липні 1793 р. дворянка Шарлотта Корде, щоб помститися за двох загиблих родичів, убила одного з лідерів якобінців Жана-Поля Марата. Це стало приводом для розгортання терору проти «ворогів революції». За Декретом про «підозрілих» заарештовували всіх, хто співчував тиранії. Так було страчено тисячі французів.

Для боротьби зі зростанням цін під тиском санкюлотів 29 вересня 1793 р. Конвент прийняв Декрет про «загальний максимум», яким обмежив ціни на зерно, борошно, сіль, мило тощо й одночасно зумовив збільшення заробітної плати робітникам. Продукти зникли з прилавків.

24 червня 1794 р. французька армія здобула вирішальну перемогу над австрійцями під Флерюсом у Бельгії. Франція переконливо перемагала у війні проти першої антифранцузької коаліції. Зовнішня загроза зникла, і якобінці опинилися наодинці з народом, який розчарувався в їхній політиці та прагнув припинення терору.

27 липня 1794 р. (якобінці дали цьому місяцю нову назву — термідор) у Конвенті сформувався більшість противників політики якобінців. М. Робесп'єра та його прибічників заарештували в Конвенті, а наступного дня стратили. Унаслідок **термідоріанського перевороту**, як називають цю подію, режим якобінської диктатури у Франції було ліквідовано.

3 Термідоріанський режим. Термідоріанці, прагнучи здобути популярність серед народу, скасували Декрет про «підозрілих». До Конвенту повернули вцілілих жирондистів, помилували вандейських бунтівників. Однак фактично розпочався терор проти якобінців, із яких сотні було страчено й ув'язнено. Якобінський клуб і народні товариства закрилися.

У своїй політиці термідоріанці відмовлялися від якобінського радикального варіанта перебудови суспільства та прагнули захистити інтереси поміркованих верств нової знаті, яка сформувалася у Франції за роки революції. Термідоріанці виступали за республіканську форму правління, недоторканність приватної власності та свободу підприємництва. Прості парижани були незадоволені їхньою політикою.

Навесні 1795 р. в Парижі відбулися два великі повстання санкюлотів, що пройшли під гаслом «Хліба і Конституції 1793 р.!». Обидва виступи були жорстоко придушені, а сотні їх учасників страчені.

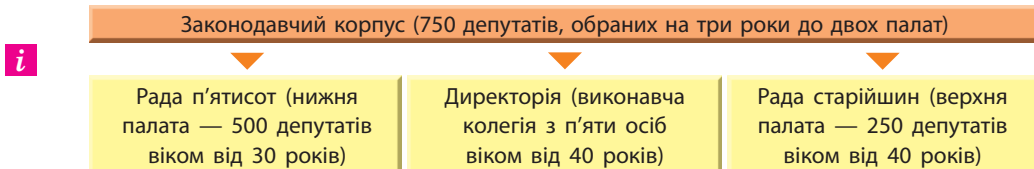

Убивство Ж.-П. Марата Шарлоттою Корде.
1860. Художник Поль-Жак Бодрі

? Як художник зобразив убивство одного з лідерів якобінців? Що, на вашу думку, він хотів сказати своєю картиною?

22 серпня 1795 р. Конвент прийняв нову Конституцію. Вона зберігала республіку, але скасовувала загальне виборче право, відновлюючи двоступеневу систему виборів 1791 р. і майновий ценз виборців. 26 жовтня 1795 р. Конвент передав владу новим органам управління, сформованим за Конституцією 1795 р., — Законодавчому корпусу та Директорії.

Організація влади у Франції за часів термідоріанського режиму (27 липня 1794 — 9 листопада 1799 р.)

i

Головну роль у Директорії відігравав **Поль Баррас (1755—1829)**, який був одним з організаторів термідоріанського перевороту. Чотирирічна доба правління Директорії сприяла зміцненню впливу в країні банкірів та підприємців. У багатьох французів її політика викликала незадоволення. Проте повернення «старого порядку» вони також не бажали.

4 **Війни Директорії. Переворот 18 брюмера.** У період Директорії Франція здобула вирішальну перемогу над першою антифранцузькою коаліцією. Війна з її боку в цей період набула загарбницького характеру. Було захоплено лівий берег Рейну та Бельгію, Голландію перетворено на залежну від французів Батавську республіку. Навесні 1796 р. командувачем французької армії для походу до зайнятої австрійцями Північної Італії було призначено генерала **Наполеона Бонапарта (1769—1821)**.

Наполеон Бонапарт був сином небагатого корсиканського дворянина. Здобувши воєнну освіту, він розпочав службу у французькій армії підпоручиком (молодший офіцерський чин), не маючи перспектив для успішної кар'єри через відсутність підтримки серед аристократії. У роки революції можливість піднятися вгору йому дали революційні війни й допомога Огюстена Робесп'єра, брата М. Робесп'єра. Після приходу до влади термідоріанців його усунули від служби за зв'язки з яacobінами. Однак стрімка кар'єра Н. Бонапарта відновилася, коли в ситуації загальної розгубленості він допоміг термідоріанцям придушити бунт 1795 р. в Парижі. Вдячна Директорія призначила його командувачем гарнізону Парижа, а згодом — італійської армії.

i

Зміцнивши боєздатність армії, молодий генерал Н. Бонапарт провів блискучу воєнну кампанію, швидко розгромив австрійців і захопив усю Італію. На карті Апеннінського півострова з'явилися нові державні утворення, залежні від Франції, були скасовані феодальні порядки,

розширено виборче право тощо. Перша антифранцузька коаліція внаслідок італійського походу 1796—1797 рр. розпалася.

Головним ворогом Франції залишалася Велика Британія. Наполеон вирішив захопити Єгипет, а звідти рушити на Індію — найбагатшу британську колонію.

Під час єгипетського походу 1798—1799 рр. Наполеон захопив Єгипет, однак був відрізаний від Франції ескадрою англійського адмірала Гораціо Нельсона, яка знищила французький флот в Абукірській бухті поблизу Александрії.

У цей час у Парижі готувалася змова проти Директорії, яку її учасники розраховували використати для захоплення влади. Наполеон залишив свою армію в Єгипті та повернувся до Франції, оскільки мав свої плани щодо зміни влади в Парижі. **9 листопада 1799 р. (18 брюмера за революційним календарем)** у столиці відбувся державний переворот, який став завершенням Великої французької революції кінця XVIII ст.

5 Підсумки та історичне значення Великої французької революції. Велика французька революція кінця XVIII ст. стала найбільшим соціальним переворотом другої частини Нової історії. Вона мала величезний вплив не лише на Францію, а й на всі країни Заходу. Розпочати нею соціальні потрясіння багато в чому визначали європейську історію XIX ст.

Унаслідок революції у Франції було усунуто перешкоди для її поступального соціально-економічного розвитку — ліквідовано «старий порядок», абсолютизм, становий поділ суспільства й залишки феодальних відносин у сільському господарстві. Сформувалося уявлення про націю як носія державної влади, який має право самостійно вирішувати свою долю. Це сприяло розгортанню національно-визвольної боротьби бездержавних

Наполеон під час державного перевороту 18 брюмера 1799 р. в Сент-Клоді.
1840. Художник Франсуа Буше

Битва біля пірамід
(Наполеон під час єгипетського походу французької армії).
1810. Художник Антуан-Жан Гро

? Чому, на вашу думку, художники вирішили зберегти пам'ять для нащадків саме про ці моменти із життя Наполеона?

Франція в період Директорії та Консульства

народів Європи та Латинської Америки. Завдяки революції вперше на державному рівні було заявлено та закріплено природні невід’ємні права людини й громадянина, що започаткувало формування правової держави та громадянського суспільства.

Революція також дала досить жорстокі уроки. Зокрема, вона унаочнила небезпеку перебудови суспільства шляхом насильства, небезпеку терору та перетворення його на універсальний засіб розв’язання соціальних проблем.

Унаслідок революції у Франції встановилася республіканська форма правління. Незважаючи на постійну боротьбу за владу, у країні поступово утверджувалася зверхність представницьких органів влади. Із часом парламентська демократія, подолавши спроби повернення минулих порядків, здобула перемогу, а держава стала гарантом незворотності політичних, соціальних та економічних перетворень.

Висновки

- ▶ Поглиблення революції у Франції привело до встановлення в країні республіканської форми правління.
- ▶ На хвилі зростання невдоволення народу встановилася якобінська диктатура. Однак невідповідність політики якобінців інтересам більшості населення країни обумовила її падіння.
- ▶ Термідоріанський режим не мав значної підтримки у Франції. Його падіння стало завершальною подією Великої французької революції кінця XVIII ст.

Запитання і завдання

1. Унаслідок якої події у Франції встановилася якобінська диктатура? 2. Коли було прийнято Декрет про «загальний максимум»? 3. Коли відбувся термідоріанський переворот? 4. Кому належала вища виконавча влада у Франції за Конституцією 1795 р.? 5. Якою подією завершилася Велика французька революція кінця XVIII ст.?

6. Як у Франції було повалено монархію і встановлено республіку? 7. У чому полягає особливість змін, здійснених у країні в період якобінської диктатури? 8. Визначте характерні риси політики термідоріанського Конвенту та Директорії.

9. Покажіть на карті події, пов'язані із завершенням Великої французької революції кінця XVIII ст., й опишіть їх. 10. Завершіть складання таблиці «Розгортання Великої французької революції кінця XVIII ст.» (с. 20). 11. Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть, якими були уроки Великої французької революції кінця XVIII ст. для тогочасної Європи.

12. На початку XX ст. французький історик Жан Жорес у праці «Соціальна історія Французької революції» писав: «Революція — варварська форма прогресу. Чи зможемо ми колись побачити той день, коли форма прогресу стане дійсно людською?». Яким є ваше ставлення до цього твердження після завершення вивчення історії Великої французької революції кінця XVIII ст.? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 4. Консульство та Імперія Наполеона Бонапарта

1. Які основні суспільно-політичні зміни відбулися у Франції внаслідок революції? 2. Якими були основні етапи військової та політичної кар'єри Наполеона Бонапарта? 3. Що таке імперія?

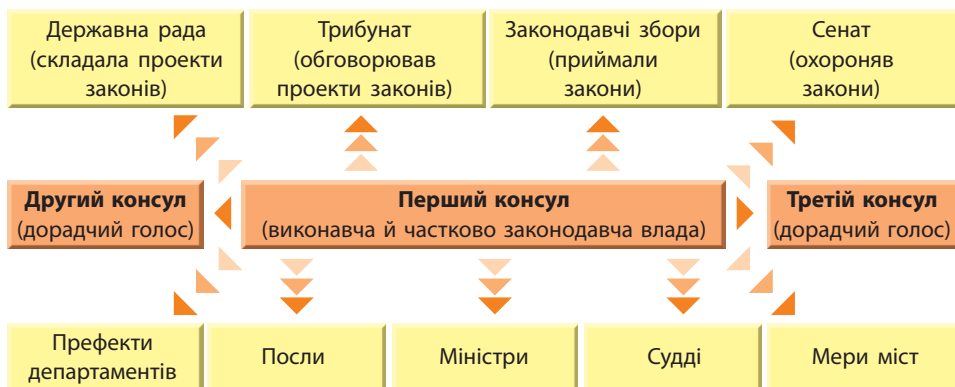

Консульство. Після перевороту 18 брюмера вся влада у Франції фактично опинилася в руках однієї людини — першого консула Наполеона Бонапарта. Його внутрішня політика була спрямована на створення твердої централізованої влади, умов для розвитку промисловості та сільського господарства, покращення фінансового стану країни, досягнення примирення з тими представниками старого суспільства, які погоджувалися визнати зміни в післяреволюційній Франції.

Організація державної влади в країні доби Консульства визначалася новою Конституцією 1799 р. Зберігалася республіканська форма правління, поверталася загальне виборче право для чоловіків, але запроваджувалася складна багатоступенева виборча система. Законодавча влада була поділена між Державною радою, Трибунатом, Законодавчими зборами й Сенатом. Виконавчою владою наділявся перший консул, яким Конституція оголошувала на десять років «громадянина Бонапарта».

Систему місцевого управління було реорганізовано — департаменти очолили префекти, а міста — мери, яких призначав уряд.

**Організація влади у Франції за часів Консульства
(9 листопада 1799 — 18 травня 1804 р.)**

Особливо складною була ситуація в економіці. Країна стояла на межі банкрутства. Наполеон став щотижня особисто перевіряти видатки кожного міністра. Із його ініціативи в 1800 р. великі паризькі банкіри утворили Французький банк, який надавав кредити державі під заставу від збору податків. Інфляцію було подолано запровадженням нових паперових грошей (асигнацій), забезпечених золотом.

Досягнення фінансової стабільності зумовило економічне піднесення. Зріс обсяг сільськогосподарської продукції. У Франції розпочалася промислова революція. У 1801 р. в Парижі відбулася перша промислова виставка, де свою продукцію представили понад 150 заводів і фабрик. Розвитку промисловості сприяло надання підприємцям державних замовлень на військове спорядження. Створювалися нові робочі місця, проте заборонялися робітничі спілки і страйки. Усі суперечки, які виникали, мала розв'язувати поліція, підприємцям заборонили знижувати заробітну плату робітникам.

Для досягнення національного примирення Наполеон спочатку дозволив повернутися більшості емігрантів, а потім оголосив для них, крім керівників контрреволюційних виступів, загальну амністію. Соціальної злагоди сприяла також укладена 15 липня 1801 р. угода (конкордат)

із Папою Римським Пієм VII. За цим договором католицизм проголошувався релігією більшості французів, а перший консул здобував право призначати єпископів, яких потім затверджував папа.

2 Установлення Першої імперії. Здобуті перемоги Наполеон використовував для зміцнення своєї влади у Франції. У серпні 1802 р. на хвилі піднесення, що охопило країну після розгрому другої антифранцузької коаліції, було проведено плебісцит (всенародне голосування), за результатами якого Наполеон отримав посаду першого консула довічно.

У лютому-березні 1804 р. було викрито велику змову прибічників відновлення монархії Бурбонів у Франції. У країні розгорнули кампанію за проголошення Наполеона імператором, оскільки вважали, що лише він зможе зберегти республіку. 18 травня 1804 р. Бонапарта було проголошено імператором французів Наполеоном I, а в грудні того ж року відбулася його урочиста коронація.

Наполеон на імператорському троні. 1806. Художник Жан-Огюст-Домінік Енгр

Історик Євген Тарле в книзі «1812 рік» так описував коронацію Наполеона: «2 грудня 1804 р. в соборі Нотр-Дам у Парижі відбулося урочисте вінчання та помазання на царство Наполеона. Коли нескінченна низка золотих придворних карет просувалася від палацу до собору Нотр-Дам, величезний натовп дивився на це. Проте в цей день де-не-де лунали слова незадоволення таким видовищем. Зокрема, часто згадується фраза, яку історична легенда приписує різним особам і яку нібито сказав один зі старих республіканців із військових у відповідь на запитання Наполеона, як йому подобається урочистість: “Дуже добре, ваша величносте, сумно лише, що сьогодні не вистачає 300 тис. осіб, які склали свої голови, щоб зробити такі церемонії неможливими...”»

Внутрішня політика Першої імперії, як її називають дослідники, продовжувала ту, яка здійснювалася в період Консульства. У серпні 1804 р. було прийнято «Цивільний кодекс», який часто називають «Кодексом Наполеона». Це був перший єдиний для всієї країни збір законів. У ньому закріплювалися принципи рівності всіх громадян у правах, недоторканності приватної власності, свободи приватного підприємництва, норми сімейного права тощо.

Пізніше у Франції було прийнято також «Комерційний кодекс» (1807 р.) та «Кримінальний кодекс» (1811 р.). Норми кодексів 1804—1811 рр. були поширені на французькі колонії, союзні з наполеонівською Францією, та підкорені нею країни. Саме завдяки цьому війни, які проводив Наполеон у Європі, стали чинником, що сприяв руйнації «старих порядків».

Із «Цивільного кодексу» 1804 р.

Стаття 544. Власність є правом користуватися та розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, щоб користування не було таким, яке заборонене законом і регламентом.

Стаття 545. Нікого не можна примусити поступитися своєю власністю, якщо це не робиться для суспільної користі та за справедливу і попередню винагороду. Власність набувається й передається шляхом успадкування, дарування при житті або за заповітом...

1. Чи можна вважати, що закріплене в «Кодексі» ставлення до приватної власності сприяло стабілізації ситуації в післяреволюційній Франції? Чому? **2.** Наприкінці життя Наполеон сказав: «Моя справжня слава не є в 40 виграних мною битвах... Проте не буде і не може бути забутим мій "Цивільний кодекс"». Чим, на вашу думку, була обумовлена ця переконаність Наполеона?

Криза і падіння Першої імперії. Політика Наполеона в перші роки його правління мала підтримку більшості французів. Пожвавлення в економіці сприяло зростанню заробітної плати більшості працюючого населення. Французька армія, на відміну від армій інших країн Європи, мала високий бойовий дух. Вона захищала країну, де був знищений «старий порядок» і визнані права людини й громадянина. Проте поступово французи втомилися від тривалих війн. Нові мобілізації чоловіків віком від 18 до 25 років усе частіше викликали невдоволення. Стан промисловості, фінансів і торгівлі Франції погіршився в результаті обмежень, накладених Континентальною блокадою. У 1810 р. країну охопила економічна криза.

Поступово ускладнювалися відносини імперії із завойованими територіями. У країнах, що увійшли до складу Імперії Наполеона або залежних від неї, відбувалися важливі зміни: скасовувалися феодалні повинності

Національно-визвольний рух — боротьба поневолених народів проти чужоземного панування, за ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Контрибуція — грошова сума, яку накладе держава-переможець на переможену державу або на населення захопленої території.

й станові привілеї, затверджувалася рівність громадян, запроваджувався «Кодекс Наполеона», церковні землі передавалися у власність держави тощо. Одночасно із цим захоплення нових територій французами часто супроводжувалося грабуваннями та реквізиціями, оскільки постачання їхньої армії здійснювалося за принципом «війна годує війну» — за рахунок підкорених земель. Важким тягарем ставали **контрибуції** та необхідність постачати

десятки тисяч солдатів до наполеонівської армії. Це спричинило зростання патріотичних почуттів і виникнення **національно-визвольних рухів**, спрямованих проти наполеонівського панування. Так, в Італії в 1807 р. виникло таємне товариство **карбонаріїв** (вуглярів). У Пруссії з'явилося

таємне товариство «Тугенбунд». В Іспанії в результаті партизанської війни проти французів установчі кортеси в 1812 р. прийняли першу в історії країни конституцію, що перетворила її на конституційну монархію.

Однак Наполеон, імовірно, не помічав цих змін у своїх володіннях і вважав, що для створення всесвітньої монархії йому необхідно завоювати Росію. Проте похід до Росії в 1812 р. завершився для нього повним провалом.

Повернувшись до Парижа, імператор став збирати нову армію. Тим часом навесні 1813 р. його противники утворили **шосту антифранцузьку коаліцію** (1813—1814 рр.). Восени того ж року вона зібрала мільйонне військо, якому Наполеон зміг протиставити лише 500-тисячну армію, більшість якої становили щойно мобілізовані юнаки. **16—19 жовтня 1813 р. під Лейпцигом** відбулася «битва народів», як її назвали сучасники. Наполеон зазнав поразки та відступив на територію Франції. Він відхилив пропозицію учасників коаліції укласти мир і відмовитися від завоювань Франції після 1792 р., оскільки був переконаний, що переможе противника.

31 березня 1814 р. війська союзників без бою зайняли Париж. 6 квітня 1814 р. Наполеон зрікся престолу. Його було заслано на невеликий острів Ельба поблизу берегів Італії.

Переможці разом зі старою аристократією здійснили в країні політичну **реставрацію** монархії Бурбонів. Королем Франції було проголошено **Людовіка XVIII** (1814—1824 рр.), 59-річного брата Людовіка XVI, страченого в роки революції. Державним прапором замість синьо-біло-червоного триколора, що виник під час Великої французької революції, знову став білий прапор із ліліями Бурбонів. Союзники підтримували відновлення в країні до-революційних порядків, але зобов'язали Людовіка XVIII дати народу конституцію. Усі посади в державі отримали прихильники Бурбонів. З армії було звільнено 20 тис. офіцерів, які служили за Наполеона. Колишні емігранти не приховували своїх намірів повернути втрачену в роки революції власність. Покращення відносин із Великою Британією призвело до повернення на ринки Франції англійських товарів, що негативно вплинуло на місцевих виробників. У країні стало наростати невдоволення й почали посилюватися симпатії до колишнього імператора.

Висадка на острів Ельба
(Заслання Наполеона в 1814 р.).
Карикатура XIX ст.

? Що, на вашу думку, автор хотів сказати цією карикатурою?

Реставрація — відновлення будь-чого в початковому вигляді.

4

Початок роботи Віденського конгресу. «Сто днів» Наполеона. Після першого зречення Наполеона I у Відні зібралися представники держав Європи, щоб визначити нове становище Франції та досягти згоди про

територіальні зміни. Головну роль у прийнятті рішень відігравали Велика Британія, Австрія, Росія та Пруссія.

Під час облаштування післявоєнної Європи вони дотримувалися таких принципів:

- ▶ створення навколо Франції бар'єру, який у разі ускладнень дозволив би її ізолювати;
- ▶ надання країнам — учасникам антифранцузьких коаліцій компенсацій за участь у боротьбі з Наполеоном;
- ▶ відновлення кордонів і форм політичного устрою держав такими, якими вони були в 1792 р.;
- ▶ створення у Європі системи політичної рівноваги: сила однієї держави урівноважується іншими, що не дозволяє їй установити своє панування.

У цей час Наполеон уважно спостерігав за подіями у Франції. Переконавшись, що французи не підтримують Бурбонів, імператор (цей титул за ним зберігався) вирішив спробувати повернути владу. 1 березня 1815 р. Наполеон із 1600 солдатами висадився на узбережжі Жуанвільської затоки й рушив на Париж, закликаючи приєднатися всіх, хто його підтримує.

21 березня 1815 р. парижани внесли імператора на руках до палацу Тюїльрі. Людовік XVIII утік. Так розпочалися «сто днів» — період повернення до влади Наполеона (20 березня — 22 червня 1815 р.).

Артур Веллінгтон

Перед небезпекою відновлення Імперії Наполеона його противники у Відні забули про розбіжності в поглядах і знову об'єдналися. Для боротьби з імператором вони створили **сьому антифранцузьку коаліцію** (1815 р.). У той час коли Наполеон зібрав 120-тисячну армію, його противники мали у своєму розпорядженні 850 тис. солдатів. **18 червня 1815 р.** поблизу селища **Ватерлоо** в Бельгії англійська армія, очолювана **Артуром Веллінгтоном** (1769—1852), і пруська під командуванням **Гебхарда Блюхера** (1742—1819) завдали поразки армії Наполеона. 22 червня 1815 р. імператор удруге зрікся престолу. Він здався в полон англійцям і був засланий на невеликий острів Святої Єлени в Атлантичному океані. Перебуваючи там під постійною охороною 3 тис. солдатів, 5 травня 1821 р. Наполеон помер за нез'ясованих обставин.

5 Підсумки Віденського конгресу. Утворення Священного союзу. 9 червня 1815 р. відбулося підписання заключного акта Віденського конгресу, де були сформульовані його основні рішення. Франція поверталася до кордонів 1792 р. без втрати власних територій і сплачувала переможцям 700 млн франків контрибуції.

У Франції, Іспанії та Неаполітанському королівстві відновлювалася влада Бурбонів. Велика Британія закріпила за собою частину колишніх французьких і голландських колоній — острови Мальту й Цейлон, Капську колонію на півдні Африки, отримала право контролю над Іонічними островами в Середземному морі. За наполяганням Великої Британії союзникам було передано весь французький військовий флот. Росія отримала колишнє Варшавське герцогство та зберегла приєднані раніше Фінляндію та Бессарабію. Вона повертала Австрії Тернопільщину, подаровану їй Наполеоном у 1809 р., а від австрійського імператора отримувала інші українські землі — Холмщину і Підляшшя.

Зберігалася політична роздробленість Італії. Австрія знову встановлювала свою владу над Ломбардією та отримувала Венецію. Зміцнювалося Сардинське королівство, до якого були включені Савойя, Ніцца та територія Генуезької республіки. Відновлювалися Папська держава й Неаполітанське королівство.

Замість 350 німецьких світських і духовних державних утворень, які входили до колишньої Священної Римської імперії до наполеонівських війн, сформували 39, які разом складали Німецький союз, очолюваний спільним сеймом.

Із листа секретаря Віденського конгресу Фрідріха Генца (26 червня 1815 р.)

Спільна увага, мабуть, не була збудженою до такого рівня, як перед відкриттям цього урочистого зібрання. Від цього зібрання чекали реформи політичної системи Європи, гарантій вічного миру і, нарешті, повернення «Золотого віку». Воно принесло лише реставрації, заздалегідь визначені силою армій, — угоди між великими державами, що мало сприяли встановленню рівноваги і підтриманню миру в Європі, досить довільні зміни у володіннях менш вагомих держав...

- ?** 1. Як оцінює роботу Віденського конгресу Ф. Генц? 2. Чи поділяєте ви наведену точку зору? Чому?

Створювалася Швейцарська конфедерація з 19 кантонів, яка отримала стратегічно важливі альпійські перевали та проголосила вічний нейтралітет. До Голландії приєднувалися Бельгія та Люксембург, до Швеції — Норвегія, до Данії — Шлезвіг і Гольштейн. Пруссія отримала Північну Саксонію, лівий берег Рейну, більшу частину Вестфалії, шведську Померанію та острів Рюген.

Для збереження виробленої у Відні системи територіальних змін і боротьби з революційними рухами в Європі за пропозицією російського

імператора Олександра I **26 вересня 1815 р.** в Парижі монархи Австрії, Пруссії та Росії підписали акт про створення **Священного союзу**. Пізніше до нього приєдналися Франція та більшість європейських держав. Характер діяльності Священного союзу суттєво змінився після конгресу в місті Трошпау в 1820 р., де було проголошено право воєнного втручання у внутрішні справи інших держав у разі початку там національно-визвольних повстань, революцій тощо.

Висновки

- ▶ За доби Консульства відбулося поступове зміцнення влади Наполеона Бонапарта. Однак при цьому він прагнув проводити політику, що відповідала інтересам усіх верств суспільства.
- ▶ Імперія, створена Наполеоном, за короткий період досягла вершини своєї могутності. Проте намагання Наполеона встановити повний контроль над континентом спричинило наростання франко-російського конфлікту.
- ▶ Тривалі війни, процеси в підкорених Наполеоном країнах і провал його російського походу стали головними чинниками, що обумовили крах Першої імперії у Франції.
- ▶ Розгром Наполеона став приводом до появи в прихильників «старого порядку» бажання відновити його та знищити всі зміни періоду революції.
- ▶ Віденський конгрес уперше виробив систему договорів, якими було врегульовано міжнародні відносини й закріплено нові кордони в масштабах усієї Європи. Однак територіальні зміни, спричинені рішеннями конгресу, відповідали лише інтересам монархів країн — переможниць Наполеона.

Запитання і завдання

1. Що таке конкордат? 2. Коли було встановлено Першу імперію у Франції? 3. Яке збройне протистояння називають «битвою народів»? 4. Які українські землі отримала Російська імперія за рішеннями Віденського конгресу? 5. Які держави були засновницями Священного союзу?
6. Основною метою своєї внутрішньої політики в період Консульства Наполеон Бонапарт проголосив «спокій, порядок і законність». Якими засобами це гасло реалізувалося в тогочасній Франції? 7. Як відбулося встановлення Першої імперії у Франції?
8. Охарактеризуйте прояви кризи Першої імперії. Як відбулося її падіння? 9. Чому стало можливим повернення Наполеона до влади? Чим завершився період «ста днів»?
10. Визначте за картою атласу територіальні зміни, які відбулися в Європі за рішеннями Віденського конгресу. 11. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, наскільки реальними були цілі засновників Священного союзу.

12. Наполеон Бонапарт казав про себе: «Я буваю або лисом, або левом. Увесь секрет управління полягає в тому, щоб знати, коли саме потрібно бути тим або іншим». Проаналізуйте діяльність Наполеона в період Консульства та Імперії та наведіть приклади, що підтверджують його слова. **13.** Підготуйте есе за темою «Роль Наполеона в історії Франції та Європи».

§ 5. Наполеонівські війни та їх наслідки*

1. Який характер мали війни, що вела Франція на початку революції? Чому?
2. Американський історик міжнародних відносин Дж. Рей так висловився щодо ідеалів Великої французької революції кінця XVIII ст.: «Революція стала експансіоністською. Французи були переконані, що їхні ідеали занадто добрі й занадто важливі, щоб обмежувати їх прояв однією державою». Поясніть, як це відображалося в зовнішньополітичному курсі Франції періоду революції. **3.** Яку роль відігравав Наполеон Бонапарт у реалізації експансіоністського напрямку Франції на міжнародній арені?

Війни періоду Консульства. У зовнішньополітичній діяльності Наполеона в період Консульства важливе місце посідала боротьба з другою антифранцузькою коаліцією (1798—1801 рр.), прагнення збільшити підвладні французам території і, використовуючи їхні ресурси, знищити свого головного супротивника — Велику Британію. Війна з другою коаліцією завершилася блискучою перемогою Наполеона. Стрімко й неочікувано для австрійців здолавши Альпи, 14 червня 1800 р. він ущент розгромив їх під селищем Маренго. За підписанням 1801 р. Люневільським миром Австрію було витіснено з Італії, і вона погодилася визнати кордони Франції за лівим берегом Рейну. За Ам'єнським миром із Великою Британією Франція повернула свої володіння у Вест-Індії, але залишила Єгипет. У війні встановився тимчасовий перепоочинок, але через рік бойові дії відновилися. У союзі з Наполеоном виступала Іспанія, за допомогою флоту якої він збирався підкорити Велику Британію. У 1802 р. Франція захопила П'ємонт в Італії, а в 1803 р. підкорила Швейцарію.

Наполеонівські війни — війни, що вела Франція та її союзники в період Консульства (1799—1804 рр.) та Імперії Наполеона I Бонапарта (1804—1814, 1815 рр.) проти коаліцій європейських держав.

Наполеонівські війни, які розпочалися в Європі в період Консульства, хронологічно продовжували війни Великої французької революції кінця XVIII ст., проте відрізнялися за своїм спрямуванням. Незважаючи на загарбницький характер, вони сприяли поширенню революційних ідей та руйнуванню «старого порядку». Воєнні дії велися в інтересах

* Параграф для поглиблення знань.

Капітуляція Ульма.
1815. Художник Шарль Тевенен

Трафальгарська битва.
1822. Художник Вільям Тернер

французької буржуазії, яка прагнула закріпити свою перевагу в континентальній Європі. Головними противниками Франції в наполеонівських війнах були Велика Британія, Австрія та Росія.

2 **Війни періоду Першої імперії.** У серпні 1805 р. сформувалася **третя антифранцузька коаліція**. На відміну від попередніх, своєю метою вона проголосила не боротьбу з революційною Францією, а опір загарбницькій політиці Наполеона I. Імператор, у свою чергу, збирався завдати головного удару Великій Британії. Із цією метою він готував велику армію. Однак спочатку Наполеон вирішив вивести з гри слабку Австрію і рушив туди зі своїми основними силами. **20 жовтня 1805 р.** в битві біля міста **Ульм** на Дунаї він примусив капітулювати головну австрійську армію. Однак майже одночасно із цією перемогою французи зазнали поразки. **21 жовтня 1805 р.** в найбільшій морській битві XIX ст. біля мису **Трафальгар**, неподалік Гібралтарської протоки, об'єднаний франко-іспанський флот був майже повністю знищений британською ескадрою адмірала Г. Нельсона.

У листопаді 1805 р. Наполеон переможним маршем вступив до Відня. На допомогу австрійцям прийшла російська армія. **2 грудня 1805 р.** під **Аустерліцом** (територія сучасної Чехії) відбулася «**битва трьох імператорів**». Наполеон I щент розгромив об'єднану армію австрійського імператора **Франца II** та російського імператора **Олександра I**. Унаслідок цього третя антифранцузька коаліція розпалася. У 1806 р. Наполеон I примусив Франца II зняти із себе титул імператора Священної Римської імперії німецької нації.

У липні 1806 р. Наполеон I створив із 16 південнонімецьких держав Рейнський союз під своєю протекцією. Це прискорило появу **четвертої антифранцузької коаліції** (1806—1807 рр.). Наполеон діяв швидко й рішуче. **14 жовтня 1806 р.** відбулися дві вирішальні битви під Іеною

та Ауерштедтом, у яких його війська знищили пруську армію. 27 жовтня 1806 р. Наполеон урочисто вступив до Берліна.

21 листопада 1806 р. в Берліні імператор французів підписав декрет про **Континентальну блокаду**, за яким залежним від нього й союзним країнам заборонялося торгувати, підтримувати поштові та інші зв'язки з Великою Британією. Поручникам наказу загрожувала конфіскація майна. Однак ця заборона більше зашкодила торгівлі французів, ніж британців.

Із Берлінського декрету про Континентальну блокаду (21 листопада 1806 р.)

1. Британські острови оголошуються в стані блокади.
2. Будь-яка торгівля і будь-які зв'язки з Британськими островами заборонені.
3. Будь-який англійський підданий, якого б звання й стану він не був, знайдений у володіннях, зайнятих нашими або союзними військами, оголошується військово-виполоненим...
7. Будь-яке судно, що прямує з Англії чи її колоній або заходило туди після оприлюднення цього декрету, не буде прийнято жодним портом.

1. У чому полягала сутність Континентальної блокади?
2. Як ви вважаєте, чи були ефективними заходи Континентальної блокади?

На території Східної Пруссії Наполеон зустрівся з російською армією. Кривопролитні битви біля Пултуська (26 грудня 1806 р.) і Прейсіш-Ейлау (7—8 лютого 1807 р.) не виявили переможця. Лише в битві під Фрідландом (14 червня 1807 р.) імператор французів здобув перемогу над російською армією. За укладеним тут **25 червня 1807 р. Тільзитським миром** Росія була змушена визнати всі завоювання Наполеона в Європі, укласти з ним союз і приєднатися до Континентальної блокади. Із польських земель, отриманих Пруссією за поділами Речі Посполитої, Наполеон створив залежне від Франції Варшавське герцогство.

У 1808 р. наполеонівська армія підкорила Іспанію. Її новим королем став брат Наполеона **Жозеф Бонапарт**. Проте іспанці не підкорилися та розпочали запеклу партизанську війну із французами. Історик Євген Тарле в книзі «Наполеон» писав: «Ніхто у світі не знав тоді, що саме ці “голодранці” (так Наполеон презирливо називав іспанців) першими почнуть копати ту прірву, до якої судитиметься впасти великій наполеонівській імперії».

Навесні 1809 р. Англія та Австрія створили **п'яту антифранцузьку коаліцію**, але вона проіснувала недовго. Французи розгромили австрійців у битвах під Ашперном (22 травня 1809 р.) і Ваграмом (5 липня 1809 р.), зайняли Відень. Переможена Австрія погодилася сплатити Наполеону контрибуцію та приєднатися до Континентальної блокади. Після цього коаліція розпалася.

На початок 1810 р. під владою Наполеона опинилася значна частина Європейського континенту. Навколо кордонів Франції були розташовані держави, залежні від неї, і ті, якими правили родичі Наполеона.

Франція за доби Першої імперії

У той самий час через існуючі суперечності постійно погіршувалися відносини Франції та Росії. На думку імператора, саме Росія була головною перешкодою для встановлення ним повного контролю над Європою.

3 **Вторгнення Наполеона до Російської імперії.** Похід до Росії в червні 1812 р. розпочався невдало для імператора. Розгромити російські армії окремо, як планувалося, Наполеон не зміг, і біля Смоленська вони

Наполеон у палаючій Москві.
1841. Художник Адам Альбрехт

Відхід Наполеона з Росії взимку 1812 р.
1863. Художник Адольф Нортен

? Як картина передає трагізм подій зими 1812 р. у Росії для французької армії?

об'єдналися. Уникаючи вирішальної битви, командувач російської армії **Михайло Кутузов** заманював французів у глиб країни.

7 вересня 1812 р. під **Бородіном** відбулася битва, яку Наполеон вважав своєю перемогою, оскільки росіяни відступили й залишили Москву. Проте місто стало пасткою для французів. Зайнявши його, Наполеон так і не дочекався від російського імператора укладання бажаного миру. Із настанням холодів він залишив спалену Москву й рушив спустошеним раніше шляхом додому. Переслідування російських військ, напади партизанів і нестерпні морози перетворили відступ французів на повільну загибель.

Зрозумівши, що врятувати армію неможливо, Наполеон залишив її і рушив до Парижа. Поразка французької армії в Росії стала вирішальним чинником, який призвів до краху Імперії Наполеона.

Російську кампанію 1812 р. Наполеон називав «польською війною», оскільки більшість битв відбувалися на колишній польській території і її успіх неминуче порушив би питання відновлення Речі Посполитої. Дійсно, для місцевих жителів кордон, який перетнула «Велика армія» імператора, нещодавно був історичним кордоном між Литвою і Польщею. Перед Наполеоном постав вибір: заручитися підтримкою місцевого населення, звільнивши кріпаків й активізувавши австрійські настрої перспективою відновлення Речі Посполитої, або обмежитися суто військовою кампанією проти російського імператора. Він вирішив вибрати останнє — і заплатив за це величезну ціну.

Повертаючись із Росії, Наполеон зупинився у Вільно (сучасний Вільнюс). У бесіді зі своїм міністром закордонних справ Маре імператор

на його запитання: «А як армія?» — відповів: «Армії немає». Після цього він додав відому фразу «Від великого до кумедного лише один крок».

Провал російської кампанії викликав зростання антинаполеонівських настроїв у державах Європи й сприяв формуванню нової антифранцузької коаліції. Боротьба за майбутнє континенту увійшла у вирішальну стадію.

Висновки

- ▶ Тривалий період наполеонівських війн, що охоплювали в цей час Європу, завершився поразкою для Наполеона. Однак ця доба не минула без наслідків для континенту. Європейське суспільство мкорінно змінилося. Залишки «старого порядку» в Західній та Центральній Європі значно послабилися. Одночасно із цим зазнала провалу спроба Наполеона повністю підкорити Європу.
- ▶ Наполеонівські війни дали поштовх для розвитку на континенті національної ідеї, особливо в Німеччині та Італії. Ідеї Великої французької революції кінця XVIII ст., які поширювалися в цей період Європою, сприяли формуванню в її країнах національного громадянського суспільства.

Запитання і завдання

1. Із якою антифранцузькою коаліцією вів боротьбу Наполеон у період Консульства? **2.** Дайте визначення поняття «наполеонівські війни». **3.** Хто командував британською ескадрою у Трафальгарській битві? **4.** Яку битву називають «битвою трьох імператорів»? **5.** Коли відбувся похід Наполеона до Росії? **6.** Чим завершилася російська кампанія Наполеона?

7. Які зовнішньополітичні завдання завдяки війнам у Європі прагнув вирішити Наполеон у період Консульства? Чи вдалося йому це? Поясніть свою думку. **8.** Визначте зовнішньополітичні завдання, які за допомогою війн прагнув реалізувати Наполеон у період Першої імперії. **9.** Чому Наполеон здійснив похід до Росії? Пізніше, згадуючи свої поразки й перемоги, колишній імператор визнав, що російська кампанія 1812 р. була його найбільшою помилкою. Як ви вважаєте, чому?

10. Прослідкуйте за картою атласу розгортання наполеонівських війн у період Консульства та Першої імперії, розкажіть про їх перебіг. **11.** Складіть у зошиті план пункту параграфа «Війни періоду Першої імперії» та підготуйте розповідь за ним. **12.** Складіть у зошиті хронологічну таблицю подій наполеонівських війн. **13.** Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть характер і результати наполеонівських війн.

14. Наполеон колись іронічно зауважив: «Усі імперії гинуть від нестравлення». Як це твердження, на вашу думку, характеризує результати наполеонівських війн?

Практичне заняття

Утвердження принципів громадянського рівноправ'я: від «Декларації прав людини і громадянина» до «Цивільного кодексу» Наполеона

- ✓ 1. Що таке громадянське рівноправ'я? 2. Коли і як було прийнято «Декларацію прав людини і громадянина»? 3. Як «Декларація прав людини і громадянина» втілювала у своїх положеннях принципи громадянського рівноправ'я? 4. Коли і за яких історичних обставин з'явився «Цивільний кодекс» Наполеона? 5. Яке відображення знайшли принципи громадянського рівноправ'я в «Цивільному кодексі» Наполеона? 6. Наведіть факти, що свідчать про утвердження принципів громадянського рівноправ'я у Франції в період між появою «Декларації прав людини і громадянина» та «Цивільного кодексу» Наполеона.

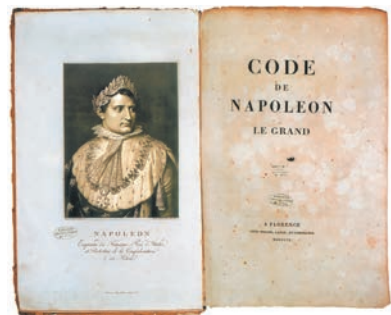
Мета: на підставі здобутих знань та аналізу підготовлених повідомлень визначити прояви утвердження принципів громадянського рівноправ'я у Франції від «Декларації прав людини і громадянина» до «Цивільного кодексу» Наполеона; переконатися у важливості принципу громадянського рівноправ'я для розвитку суспільного життя.

? Завдання для підготовки до практичного заняття (теми розподіляє вчитель)

1. Підготувати повідомлення за темою «Утвердження принципів громадянського рівноправ'я у Франції: від «Декларації прав людини і громадянина» до «Цивільного кодексу» Наполеона».
2. Підготувати есе за питанням «Чому принцип громадянського рівноправ'я важливий для розвитку суспільного життя».

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень і есе та обговоріть результати роботи над ними.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте класу найкращі з підготовлених до уроку повідомлень та есе.
4. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

«Кодекс Наполеона»

РОЗДІЛ II. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815—1870 рр.)

§ 6. Початок становлення індустріального суспільства

1. Що таке промислова революція? Які дві складові вона має? 2. Що таке консерватизм? 3. Хто такі ліберали й до чого вони закликали? 4. Яких поглядів дотримувалися прихильники радикалізму? 5. Якими були уявлення про роль націй в історії прибічників націоналізму?

Промислова революція у країнах Західної Європи та її наслідки. Початок становлення індустріального суспільства. Як ви вже знаєте,

промислова революція (переворот) — це система економічних і соціально-політичних змін, у яких знайшов відображення перехід від мануфактурного виробництва, що ґрунтувалося на ручній праці, до великої машинної індустрії. Початок їй поклав винахід і застосування робочих машин,

а завершення ознаменувало виробництво машин машинами, тобто розвиток машинного виробництва, заснованого на широкому використанні машинної техніки.

Промислова революція розпочалася в останній третині XVIII ст. в Англії та завершилася в 60—80-х рр. XIX ст.,

Пролетаріат — суспільна верства найманих робітників (пролетарів), позбавлених засобів існування та вимушених унаслідок цього продавати свою робочу силу власникам засобів виробництва.

охопивши країни Європи, США та Японію. У результаті було сформовано аграрно-промислове господарство, створено економічні передумови для утвердження індустріального суспільства. Його основні ознаки:

- ▶ підприємці посіли вагоме місце в суспільному житті;
- ▶ сформувалася нова суспільна верства — наймані робітники (**пролетаріат**);
- ▶ з'явилося спеціальне виробничо-промислове навчання;
- ▶ виникали перші кризи перевиробництва;
- ▶ відбулася урбанізація;
- ▶ почалося зміщення частки зайнятих на користь промисловості (частка зайнятих у промисловості — понад 50 %);
- ▶ спостерігалася зміна цінностей: важливими для людини стали підприємливість, працьовитість, здатність сприймати інновації.

Промислова революція стала поворотним моментом в історії, вона вплинула майже на кожен аспект повсякденного життя. Проте цей процес у кожній країні мав свої особливості.

2 Розвиток консерватизму. Людство намагалося осмислити нову дійсність. Відображенням цих спроб стало формування основних ідеологічних концепцій — консерватизму, лібералізму, націоналізму, соціалізму.

Значного поширення в тогочасних країнах Заходу набули ідеї консерватизму. Його прибічники віддавали перевагу тому, що вже виправдане часом, з обережністю ставилися до реформ, категорично відкидали будь-які радикальні, революційні методи перетворення суспільства й держави. Визнаючи природу людини недосконалою, консерватори вважали, що в суспільстві мають діяти сили, які будуть її обмежувати. Наявність приватної власності та нерівність між людьми консерватори сприймали як природні. Дуже важливою для них була стабільність.

Консерватори зі співчуттям ставилися до проблем бідноти й знедолених. Покращення їхнього життя вони пов'язували лише із церковною та громадською благодійністю — лікуванням, навчанням і створенням житла для них за рахунок добровільних пожертвувань заможних людей. Благодійність у цей час у Європі стала сприйматися як своєрідний громадський обов'язок знаті.

Прибічником консерватизму був англійський історик **Томас Карлейль** (1795—1881), автор «Історії Французької революції». Він вважав «старий порядок» більш справедливим, ніж ті відносини, що існували між тогочасними європейськими підприємцями та найманими робітниками. Швейцарський економіст та історик **Жан Шарль Сисмонді** (1773—1842) у дусі консерватизму засуджував промислову революцію. Застосування машин, на його думку, збільшило кількість безробітних, погіршило ставлення підприємців до найманих робітників, збільшило обсяги застосування дитячої праці.

3 Розвиток лібералізму. Ліберали були послідовними противниками абсолютизму та права монархів за своїм бажанням розпоряджатися майном і життям підданих. Заперечуючи станові привілеї, ліберали виступали за рівність усіх громадян перед законом. За найманими робітниками ліберали визнавали право вести діалог на рівних із власниками підприємств про умови праці та створювати власні організації (професійні спілки). Вони вважали за необхідне поступово збільшувати кількість виборців і посилювати роль парламенту в державному житті.

Концепція — система поглядів, розуміння певних явищ, процесів.

Ідеологія — система політичних, правових, етичних, художніх, філософських, релігійних поглядів.

i

Англійський мислитель **Ієремія Бентам** (1748—1832), один із найвідоміших прибічників лібералізму, вважав, що суспільство — це сукупність людей із їхніми власними інтересами. Досягти його процвітання можна лише за умови забезпечення прав особистості й недоторканності приватної власності. І. Бентам стверджував, що для розвитку вільного підприємництва не має існувати будь-яких перешкод, крім тих, що обмежують можливу шкоду для інших людей. Вбачаючи в тогочасному політичному устрої Великої Британії чимало пережитків минулого, І. Бентам висував вимогу реформувати парламент на основі розширення виборчого права.

Мислитель І. Бентам досі бере участь у засіданнях правління Університетського коледжу Лондона у вигляді так званої «автоікони» й офіційно вважається «присутнім, але таким, що не брав участі в голосуванні». «Засновник найщасливішої системи моральних принципів та законів» (так звав себе сам І. Бентам) заповів зберегти своє тіло для нащадків. Його останки одягли в костюм, посадили в улюблене крісло філософа, а на обличчі закріпили посмертну воскову маску.

Алексіс де Токвіль

Представник французького лібералізму **Бенджамен Констан** (1767—1830) вважав справді вільним лише те суспільство, де визнається пріоритет прав окремої особистості. Захищаючи вільне підприємництво, Б. Констан стверджував, що держава не повинна його обмежувати. Політичним ідеалом мислителя була конституційна монархія. На його думку, лише королівська влада, яка має стати четвертою гілкою влади, може бути захисником прав підприємців.

Виразником ідей класичного європейського лібералізму називають французького державного діяча **Алексіса де Токвіля** (1805—1859), автора відомої книги «Демократія в Америці». У ній він проаналізував взаємозв'язки між свободою та рівністю, політичною владою та суспільством. Зокрема, А. Токвіль у дусі лібералізму виступав проти посилення влади держави, оскільки вона завжди супроводжується адміністративною централізацією, бюрократизацією і через це обмежує права особистості. Він відкидав ідею встановлення соціальної рівності, підкреслюючи, що може бути лише «рівність у рабстві». Із цим також було пов'язане заперечення А. Токвілем загального виборчого права, оскільки, на його думку, воно призведе до переходу влади до рук черні, яка намагатиметься встановити загальну рівність.

4 Націоналізм. На думку деяких дослідників, ХІХ століття в історії Європи можна назвати добою націоналізму, який став однією з найвпливовіших і найжиттєздатніших ідеологій людства. Початок його поширення у Європі пов'язують із Великою французькою революцією кінця

XVIII ст., яка проголосила націю об'єднанням вільних громадян і джерелом державної влади. Завдяки наполеонівським війнам нові ідеї стали поширюватися на континенті.

Подальший розвиток ідей націоналізму пов'язують із діяльністю німецьких мислителів. Так, **Йоганн Готліб Фіхте** (1762—1814) після поразки Пруссії у війні з Наполеоном у своїх «Промовах до німецької нації» закликав німців до об'єднання та національного відродження, що дозволить їм досягти культурної першості в Європі. **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770—1831), підтримуючи ідею створення національних держав у Європі, вважав, що це є найбільш вдалою формою об'єднання громадян заради реалізації ідеалів свободи, безпеки, щастя та втіленням божественної ідеї.

Серед дослідників немає єдиної думки щодо того, кого вважати теоретиками європейського націоналізму цієї доби. Частина вчених знаходить його витоки в працях Жан-Жака Руссо та Едмунда Берка, інші вважають основоположником націоналізму Фрідріха Ліста. Можливо, ці розбіжності в поглядах пов'язані з тим, що в XIX ст. націоналізм став універсальним явищем в історії Європи.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель

5 Утопічний соціалізм. У тогочасній Європі було чимало прихильників здійснення радикальних змін в існуючих порядках і побудови нового суспільства. Саме серед європейських радикалів набули поширення ідеї **соціалізму**. Хоча термін «соціалізм» уперше запровадив у другій половині XIX ст. французький мислитель **П'єр Леру** (1797—1871), уявлення про соціально справедливий устрій сягають давніх міфів про «золотий вік» людства, розвиваються в різних релігіях, а потім в ідеях **утопічного соціалізму**. У період розгортання промислової революції в європейських країнах утопічний соціалізм ставав відображенням несприйняття її негативних проявів: соціально незахищеності й нещадної експлуатації найманих робітників, жорсткої конкуренції тощо. Цим та іншим явищам соціалісти-утопісти протиставляли власне бачення ідеального суспільства.

Англійський утопіст **Роберт Оуен** (1771—1858) дійшов висновку, що основним джерелом соціальних проблем є ринкова економіка, яка ґрунтується на вільній конкуренції та приватній власності на засоби виробництва. Він висунув ідею створення суспільства, де робітники будуть об'єднані

Утопія — назва вигаданого острова з однойменного твору англійського мислителя Т. Мора, де нібито було створено ідеальний суспільний лад. Термін «утопія» використовується щодо науково не обґрунтованих проєктів створення зразкового суспільства.

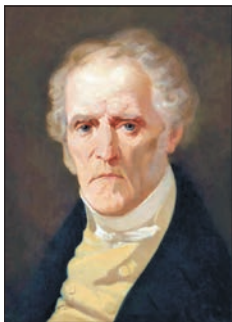
Соціалізм — вчення, ідеалом і метою якого є здійснення принципів соціальної справедливості, свободи й рівності.

Утопічний соціалізм — вчення про ідеальне суспільство, що ґрунтується на спільності майна, обов'язковій праці та справедливому розподілі її результатів.

i

в самоврядні товариства, не існуватиме приватної власності. Для того щоб отримати необхідне, члени одних товариств обмінюватимуться з іншими товариствами безпосередньо, уникаючи ринку. Поступово такі товариства охоплять усю планету, і настане «земний рай, у якому незмінно пануватимуть мир і щастя».

Французький утопіст **Анрі Сен-Симон** (1760—1825) висунув ідею створення «нової промислової системи», за якої буде забезпечено процвітання всіх громадян. На його думку, у новому суспільстві необхідно запровадити загальну обов'язкову працю, планову організацію виробництва, принцип отримання посад за здібностями. Приватна власність при цьому зберігається. Обов'язок держави — управляти економікою та усувати соціальні суперечності тільки мирним шляхом.

Шарль Фур'є

Французький утопіст **Шарль Фур'є** (1772—1827) вважав за необхідне ліквідувати приватну власність не лише на засоби виробництва, а й на житло й предмети особистого використання. Він розробив проект нового «суспільства гармонії», де зможуть розвинутися здібності людини. Сформуватися нове суспільство мало завдяки пропаганді соціалістичних ідей.

Із праці Ш. Фур'є «Теорія всесвітньої єдності»

До того часу, доки великі й малі цього світу будуть просякнуті взаємною ненавистю, будь-яка свобода буде лише яблуком нових суперечок. Природним засобом викликати щире взаємне тяжіння різних класових груп є зацікавлення їх досягненням однієї спільної мети, інакше кажучи, треба асоціювати їх у виробництві. Фермер або орендар, що отримує свою частину пропорційно врожаю, докладатиме зусиль, щоб цей врожай, який належить господарю, був можливо більшим, оскільки якщо господар отримає мало, то й фермер отримає, відповідно, меншу частку.

Таким чином, секрет єдності інтересів — в асоціації. Усі класи суспільства, асоційовані й об'єднані спільністю інтересів, забудуть взаємну ненависть...

- ? 1. У чому мислитель вбачав шлях до суспільної гармонії? 2. Яким є ваше ставлення до поглядів Ш. Фур'є? Чому?

Французький утопіст **П'єр Жозеф Прудон** (1809—1865) був прихильником мирної перебудови суспільства шляхом реформи системи кредитування. Він пропонував створити «Народний банк», який видаватиме безкоштовні кредити для організації обміну на справедливих засадах продуктами праці між дрібними товаровиробниками. За таких умов, вважав П. Ж. Прудон, держава, як джерело соціальної несправедливості, стане непотрібною. Дрібну приватну власність він розглядав як необхідну ланку виробництва, а велику власність оголосив крадіжкою. П. Ж. Прудона вважають засновником європейського **анархізму**.

6 Виникнення марксизму. Подальший розвиток соціалістичних ідей пов'язаний із німецькими мислителями **Карлом Марксом** (1818—1883) і **Фрідріхом Енгельсом** (1820—1895), які розробили вчення, що дістало назву **марксизм**. На їхню думку, свобода в суспільстві, де панують капіталістичні відносини, набуває форми свободи гноблення працюючої людини. Держава стає знаряддям панування капіталістів, і тому її необхідно знищити. Соціальної рівності неможливо досягти, поки існує приватна власність.

Підавши критиці ідеї соціалістів-утопістів, К. Маркс заявив, що соціалізм — не вигадка мислителів, а реальний суспільний лад, який встановиться після капіталізму. Він ґрунтуватиметься на суспільній власності, а гноблення людини людиною та поділ на *класи* мають зникнути після ліквідації приватної власності. Замість держави, що захищала інтереси капіталістів, постане держава диктатури пролетаріату, яка втілить у життя ці перетворення. Соціалізм, на думку К. Маркса, установецься в результаті перемоги світової соціалістичної революції, здійсненої пролетаріатом. Саме тому існує необхідність організації класової боротьби пролетаріату й усвідомлення ним своєї ролі в суспільному розвитку. Соціалізм К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали не як кінцеву мету суспільного розвитку, а лише як перехідний етап до **комунізму**.

У 1847 р. К. Маркс і Ф. Енгельс створили в Лондоні «Союз комуністів» — першу в історії міжнародну комуністичну організацію. Її програмою став «Маніфест Комуністичної партії» 1848 р. У ньому стверджувалося, що вся попередня історія людства є результатом боротьби класів, і саме пролетаріат покликаний створити безкласове суспільство із суспільною власністю на засоби виробництва. У «Маніфесті» розкривався зв'язок між соціалізмом і комунізмом та визначався шлях досягнення останнього. Однак поява цього документа не викликала помітної реакції, і після поразки революцій 1848—1849 рр. у Європі К. Маркс дійшов висновку, що здійснити висунуті в «Маніфесті» завдання в найближчому майбутньому неможливо.

Карл Маркс
і Фрідріх Енгельс

Анархізм — суспільно-політична течія, що заперечувала необхідність державної влади, виступала за повне самоуправління громад, трудових колективів.

Марксизм — філософське, соціальне та політичне вчення, розроблене німецькими мислителями К. Марксом та Ф. Енгельсом.

Комунізм (від латин. — «спільний») — у теорії: суспільно-економічний і політичний лад із колективною власністю як на знаряддя праці, так і на предмети споживання, із безкласовим і бездержавним устроєм.

Клас — велика група людей (частина суспільства), пов'язаних певними відносинами в процесі виробництва й схожих за рівнем добробуту, можливістю доступу до освіти й здобутків культури.

Маніфест — заклик, декларація партії, суспільної організації, що містить її програму та принципи діяльності.

Висновки

- ▶ Одним із важливих наслідків промислової революції (перевороту) стало створення передумов для формування індустріального суспільства як нового етапу суспільного прогресу людства.
- ▶ Консерватори, пропонуючи шляхи подолання проблем, пов'язаних зі становленням у країнах Заходу індустріального суспільства, вважали найважливішим стабільність і вірність традиціям. А ліберали були прибічниками змін, дотримуючись точки зору, що майбутнє має бути кращим за сучасність, так само як сучасність краща за минуле.
- ▶ Чимало послідовників мав націоналізм, поширення якого сприяло створенню національних держав на Заході.
- ▶ Результатом непривабливої дійсності початкового етапу становлення індустріального суспільства в країнах Заходу став розвиток соціалістичної ідеї від утопічного соціалізму до марксизму.

Запитання і завдання

1. Коли завершилася промислова революція (переворот)? 2. Назвіть імена представників тогочасної консервативної думки. 3. Кого вважають виразником ідей класичного європейського лібералізму? 4. Хто з теоретиків лібералізму вважав, що в суспільстві може бути лише «рівність у рабстві»? 5. Назвіть ім'я автора «Промов до німецької нації». 6. Що таке утопічний соціалізм?

7. Які з ознак індустріального суспільства, на вашу думку, є визначальними? Чому? 8. Яких поглядів на суспільний розвиток дотримувалися консерватори? 9. Теоретик французького лібералізму Б. Констан писав: «Під свободою я розумію панування особистості над владою». Як пропонували реалізувати цей принцип представники тогочасного лібералізму? 10. Якими були особливості виникнення та розвитку ідей націоналізму? 11. Як ви вважаєте, чому в першій половині XIX ст. відродилися утопічні теорії? Як це пов'язано з розгортанням промислової революції? 12. У чому полягає сутність ідеології марксизму?

13. Складіть у зошиті таблицю «Суспільно-політичні течії країн Заходу першої половини XIX ст.».

Назва	Видатні представники	Погляди на розвиток держави й суспільства

14. Підготуйте проект-дослідження. Упродовж тижня за матеріалами засобів масової інформації зберіть приклади, які розкривають роль розглянутих у параграфі суспільно-політичних течій у житті сучасного західного суспільства. На підставі цього зробіть висновок, які з них переважають сьогодні на Заході.

15. Німецький марксист, член «Союзу комуністів» Вільгельм Вейтлінг вважав доцільним для зруйнування старого суспільства та знищення «експлуататорів» використати криміналітет — бандитів, крадіїв, волоцюг тощо. Моральна сторона такої ціни захоплення влади його не цікавила. Яким є ваше ставлення до таких проектів зміни влади в суспільстві?

Практичне заняття

Суспільні наслідки промислової революції (перевороту). Зміни в житті й побуті різних верств населення

1. Яким було населення Європи в попередню добу? 2. Що змінилося в населенні Європи від кінця XVIII до початку XX ст.? 3. Охарактеризуйте основні соціальні наслідки промислової революції (перевороту). 4. Які зміни відбувалися у вигляді міст за попередньої доби? 5. Що було характерно для європейського житла й хатнього начиння впродовж першої частини історії Нового часу? 6. Якими були характерні риси шлюбно-сімейних стосунків і становища жінки за попередньої доби? 7. Як упродовж першої половини історії Нового часу розвивалася мода?

Мета: на підставі аналізу наведеного тексту визначити, які зміни відбувалися в повсякденному житті різних верств населення тогочасної Європи.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Повторити за § 1 матеріал про населення Європи наприкінці XVIII — на початку XX ст.
2. Повторити вивчений у минулому році матеріал про населення Європи, повсякденне життя європейців і соціальні наслідки промислової революції (перевороту).

Хід роботи

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.
2. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Зміни у вигляді міст. XIX століття інколи називають «буржуазним», оскільки внаслідок руйнування «старих порядків» саме буржуазія стала новою панівною верствою суспільства, її смаки й уподобання були в ньому визначальними. Це знайшло відображення і в повсякденному житті населення. Більшість сіл і селищ у цей час, як і за попередньої доби, зберігали свій традиційний вигляд. Однак значна частина міст зазнала суттєвих перетворень.

З опису подорожнім вигляду Берліна на початку XIX ст.

Більшість вулиць [міста] широкі й обставлені будинками в чотири та більше поверхів. Не бракує також просторих площ. Від цього тут навіть дихається легше, ніж у Відні, Гамбурзі та інших містах, де будинки й люди скупчені на невеликих територіях. Широкі вулиці та взагалі красива архітектура будинків надають Берліну такого вигляду, яким можуть похвалитися небагато великих міст. Вільгельмштрассе, яка майже вся вкрита палацами, Лейпцигерштрассе, Унтер-ден-Лінден, як і надзвичайно гарні площі — Оперна, Вільгельмова та інші, — викликають здивування іноземців...

1. Яке враження справив на автора тогочасний Берлін? 2. Які нові риси міської забудови можна визначити за джерелом?

Берлін. Унтер-ден-Лінден.
1852. Художник Едуард Гертнер

Читальна зала бібліотеки Сент-Женев'єв
у Парижі за проектом архітектора
Анрі Лабруста. Сучасний вигляд

У XIX ст. стали відбуватися зміни у плануванні міст. Тепер вони склалися із центральної частини, де мешкало заможне населення й було зосереджено все необхідне для його життя, і передмістя, де селилася міська біднота, розташовувалися заводи, дешеві трактири, поштові станції тощо. Для зв'язку між центральною частиною та передмістями прокладалися нові широкі вулиці.

Майже всі міста тогочасної Європи поступово зростали та прикрашалися будинками, що відповідали новим умовам життя. Старі будівлі зникали одна за одною, а нові «шикувалися» в довгі вулиці. Збільшення міст, навіть великих, відбувалося досить повільно, але все-таки до середини століття вигляд більшості з них повністю змінився.

Рококо — стиль мистецтва, для якого характерний відхід від реального життя у світ фантазії, театралізованої гри, міфологічних сюжетів тощо.

Класицизм — стиль мистецтва, для якого характерна підвищена увага до античних взірців духовної та матеріальної культури, що вважалися основою для наслідування, дотримання певних канонів тощо.

Ампір — стиль мистецтва, що виник у наполеонівській імперії й став продовженням і завершенням класицизму. Для нього характерні масивні парадно-монументальні форми будівель та інтер'єрів.

У центральній частині міст створювали площі, парки, бульвари тощо. На вулицях з'явився перший громадський транспорт. У зв'язку зі зростанням цін на землю ставало все більше багатопверхових будинків. Зокрема, у Парижі було зведено чимало семипверхових прибуткових будинків, що поділялися на квартири, які здавалися в оренду. У другій половині XIX ст. з'явилися водогони, що працювали на силі пари. Перший водогін був створений у Лондоні, а дещо пізніше — у Парижі.

У XIX ст. почали будувати все більше ділових, адміністративних, торговельних і виробничих споруд — з'являлися крамниці, банки, вокзали, фабрики, виставкові зали, бібліотеки тощо.

В оформленні будівель застосовували стилі **рококо**, **класицизм** і **ампір**.

У XIX ст. міській архітектурі довелося вирішувати нові завдання. Зокрема, необхідні були просторі зали громадських будівель — вокзалів, банків, торговельних і виставкових павільйонів тощо, де стіни не завжали б пересувалися великим потокам людей. Це обумовило появу нових архітектурних рішень, конструкцій і будівельних матеріалів. Так, у будівництві стали широко застосовувати металеві конструкції, бетон і скло. На робітничі передмістя переважна більшість архітектурних новацій не поширювалася.

Запитання і завдання

1. Визначте зміни, які відбувалися в містах XIX ст. **2.** Чим, на вашу думку, були обумовлені ці зміни? **3.** Що з того, що з'явилося в тогочасних містах, притаманне і сучасній міській архітектурі?

Житло і хатнє начиння. Житло та умови життя в ньому залежали від рівня заможності господаря, що було визначальним за часів панування буржуазії та її інтересів. Найзаможніші особи мали власні великі будинки з десятками кімнат. Люди середнього достатку жили в невеликих будинках на кілька кімнат або орендували зручні квартири. Бідняки селилися в хатинках на околицях, у підвалах, на горищах тощо.

Будинки заможних верств у цей час опалювали високими чотирикутними печами — «голландками» (їх назвали так тому, що вони поширилися з Голландії). Буржуазія встановлювала на кухнях «плиту» — невисоку пічку із залізною панеллю, де було декілька отворів над вогнем для приготування їжі. Біднота, як і раніше, готувала їжу над вогнищем.

Для освітлення приміщень заможні люди використовували спочатку винайдені наприкінці XVIII ст. масляні лампи зі склом, із середини століття — газові лампи, пізніше — газове освітлення, а із 70-х рр. XIX ст. до їхніх осель прийшло електричне освітлення. Бідні люди освітлювали житло скіпкою. Однак і в багатих, і в бідних оселях часто траплялися пожежі.

Заможні люди споживали їжу з порцелянового або фаянсового посуду, який набув поширення та значно подешевшав (у Європі відкрилися численні фабрики з його виробництва). Біднота, як і раніше, користувалася переважно глиняним посудом. Завдяки фабричному виробництву вироби зі скла стали доступні всім. Для приготування їжі використовували здебільшого мідний, залізний і чавунний посуд.

Попит буржуазії сприяв розвитку меблевого виробництва. Меблі вкривали різьбою, покривали червоним або чорним лаком і прикрашали металевим оздобленням. Деякі предмети хатнього вжитку, такі як скрині,

Газова лампа

великі рундуки, зовсім вийшли зі споживання, тому що вже не відповідали сучасним потребам. У бідних верств населення можливостей слідкувати за змінами меблевих стилів узагалі не було.

Невід'ємним елементом міських осель різного рівня заможності ставали настінні й столові годинники. Вони немов символізували собою те, що в «буржуазному» XIX столітті «час — це гроші».

? Запитання і завдання

1. Порівняйте житло і хатнє начиння європейців у XIX ст. та в попередню добу.
2. Які зміни в житло й хатнє начиння принесло європейцям «буржуазне» XIX століття?
3. Які предмети, що були наявні в житлі й хатньому начинні тогочасних європейців, «успадкували» сучасники?

3 Шлюб і сім'я. Мода. Шлюб та сім'я залишалися одними з найважливіших ланок тогочасного європейського суспільства. Зміни, що відбувалися в суспільстві, впливали на них, проте в цілому не порушували їхньої сутності. У цей час були поширені великі сім'ї, у яких діти жили разом із батьками. У знаті це великою мірою обумовлювалося спільною сімейною справою, а в бідноті — піклуванням про старих батьків і фінансовою неспроможністю розпочинати самостійне сімейне життя. Кількість дітей у сім'ї також визначалася

можливістю та можливістю їх прогодувати.

Велика французька революція кінця XVIII ст. спричинила значні зміни як у стилі життя в цілому, так і в тогочасній моді. Віднині всі люди були рівноправними громадянами, що й обумовило основну рису тогочасного буржуазного вбрання — його одноманітність. Узагалі буржуазний костюм виник в Англії після перемоги там революції, а пізніше поширився на континент. Тепер фактично представників різних станів уже не можна було відрізнити за одягом. Усі могли носити те, що їм до вподоби.

Мода набувала інтернаціонального характеру — однаково одягалися в певний час у Європі й Америці. Із цього можна зробити

ще один висновок: у країнах, де залишався свій національний костюм, ще не переміг процес індустріалізації, зберігалось натуральне господарство й не було розвинуто фабричне виробництво одягу.

Чоловічий костюм, на відміну від попередньої доби панування галантності, став більш практичним, підкреслював саме чоловічий характер свого власника.

Французька родина з парасольками, вдягнена у стилі ампір. 1803.
Художник Луї-Леопольд Бойлі

Тепер буржуазний костюм підкреслював, що це одяг працівника, невтомної заповзятливої людини, головним змістом життя якої є діяльність. Власник буржуазного костюма був активним, швидко рухався, й одяг не мав йому заважати. Зникли будь-яка декоративність, святкове різнобарв'я, кольори стали нейтральними. Костюм зводився до простих головних ліній.

У XIX ст. набагато частіше, ніж раніше, змінювалися стилі моди. Лише у Франції були стилі моди часів революції доби Директорії, Консульства і Першої імперії. Костюм перетворився на засіб підкреслення політичних уподобань його власника. Модні стилі швидко поширювалися й не менш швидко змінювалися завдяки масовому виробництву фабричної промисловості.

Жіноча мода, як і чоловіча, намагалася підкреслити особисті якості й природну привабливість власниці вбрання. Жіночий одяг набув виразної жіночності. Водночас жінка прагнула виглядати просто та відчувати себе вільно, що й обумовило відмову від поширених раніше корсажів, нижніх спідниць і ватних підкладок, заміну чудернацьких башмачків на величезних підборах зручними сандалями.

У тогочасній Європі роль центру чоловічої моди відігравав Лондон, жіночої — Париж.

Запитання і завдання

1. Які риси були притаманні розвитку моди в цей період?
2. Порівняйте розвиток моди в XIX ст. з попередньою добою.
3. Визначте спільне й відмінне в моді XIX ст. і сучасних тенденцій модного одягу.

§7. Велика Британія

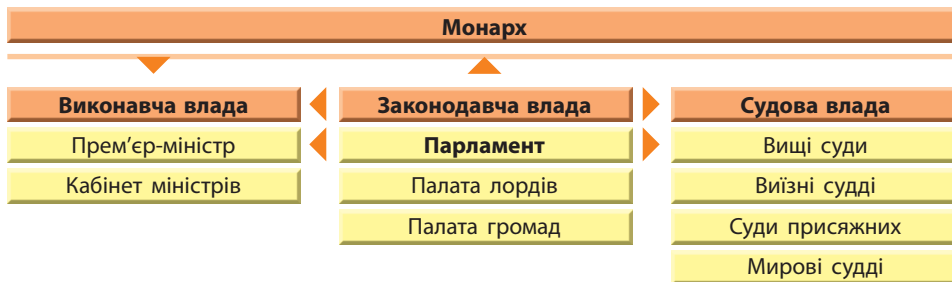

1. Що змінила Англійська революція XVIII ст. у житті країни?
2. Якими були особливості державного устрою країни наприкінці XVIII ст.?
3. Коли відбулася промислова революція в Англії? Якими були її соціальні наслідки?
4. Хто такі луддисти і проти чого вони боролися?

Політичне та суспільне життя Великої Британії. Завершення наполеонівських війн відкрило перед Великою Британією епоху, коли вона на тривалий час посіла провідні позиції у світовій політиці, стала економічним і фінансовим центром, зразком ліберального суспільства. На початку XIX ст. завершилося формування Сполученого королівства Великої Британії, яке утворилося внаслідок об'єднання Англії із Шотландією (1807 р.) та Ірландією (1808 р.). За формою правління це була спадкова обмежена монархія.

Державний устрій Великої Британії

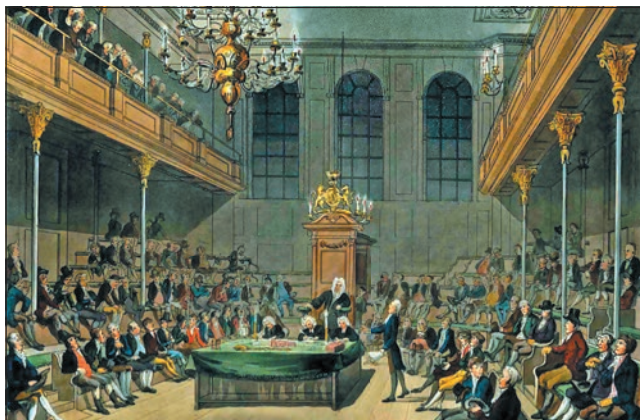
Першоджерелом влади в країні вважався монарх. Однак його повноваження в прийнятті законів обмежувалися згодою парламенту, у питаннях управління — згодою міністрів, яких призначав парламент, у судових питаннях — вироками незалежних судів. За монархом визнавалася також вища виконавча влада. Законодавча влада належала двопалатному парламенту. Він складався з палати лордів, місця в якій успадковувалися, і палати громад, депутати якої обиралися. Виконавчу владу разом із монархом поділяв уряд (кабінет міністрів), який формувала партія, що перемогла на виборах до палати громад. Лідер цієї партії ставав прем'єр-міністром. У країні діяли дві партії — **торі** та **вігі**, які сформувалися наприкінці XVII ст. і вели суперництво між собою. Партія торі представляла інтереси землевласницької аристократії (лендлордів) та англіканського духовенства, партія вігів — фінансово-промислових кіл і пов'язаного з ними нового дворянства.

Назви «торі» та «вігі» закріпилися за представниками цих партій під час запеклих парламентських дискусій 1680—1781 рр. Це були лайливі прізвиська, якими, сперечаючись, обмінювалися учасники суперечок. Представників «партії країни» називали вігами (від шотл. — злочинець), а «партії двору» — торі (від ірл. — грабіжник).

Загального виборчого права в країні не було, існував високий майновий ценз. Унаслідок цього в 1830 р. із близько 24 млн населення Великої Британії право голосу мали лише 478 тис. осіб. Існували також так звані «гнилі містечка» (поселення, де проживало лише 10—15 осіб), що посилали своїх депутатів до парламенту, і нові промислові міста (Бірінгем, Манчестер, Лідс тощо), які взагалі не мали депутатських місць.

У 1783—1830 рр. англійський уряд очолювали торі, а в 1830—1841 рр. — вігі. З ініціативи торі в 1815 р. було прийнято так звані «хлібні закони», за якими заборонялося ввезення зерна до країни, якщо ціна на нього знижувалася. Цей захід захищав високі прибутки землевласників і погіршував становище більшості пересічного населення. «Хлібні закони» було тимчасово призупинено в 1817 р. через хвилю масових протестів. Прагнучи придушити їх, уряд торі одночасно припинив

Засідання палати громад. XIX ст.

Засідання палати лордів. XVIII—XIX ст.

? Які характерні риси діяльності обох палат британського парламенту можна визначити за ілюстраціями?

дію закону про недоторканність особи та став заарештовувати учасників мітингів. У 1819 р. торі провели через парламент шість законів, за якими влада отримала право забороняти збори з кількістю учасників понад 50 осіб, масові процесії, проводити обшуки в приватних будинках, піддавати суворій цензурі пресу.

У 1824—1825 рр. торі скасували заборону на створення робітниками тред-юніонів (професійних спілок) й ототожнення страйків із кримінальними злочинами. Однак робітникам заборонялося чинити тиск на підприємців за допомогою страйків із метою покращення умов праці. Торі вважали, що своєю політикою захищають країну від нестабільності. Однак виборців вона розчарувала, і на парламентських виборах 1830 р. перемогли вігі.

Одним із найважливіших внутрішньополітичних заходів вігів стала парламентська реформа 1832 р. Завдяки їй, як вважав лідер вігів Чарльз Грей, Велика Британія зможе уникнути такої революції, як та, що відбулася в 1830 р. у Франції. За першою парламентською реформою «гнилі містечка» позбавлялися 143 депутатських мандатів, які передавалися промисловим містам, густонаселеним сільським районам, Шотландії та Ірландії. Кількість виборців збільшувалася до 814 тис. осіб за рахунок зниження майнового цензу. Реформа започаткувала компроміс між земельною аристократією та представниками фінансово-промислових кіл, які внаслідок реформи отримали можливість більше впливати на політичне життя країни.

У 1833 р. вігі домоглися прийняття закону про скасування рабства в англійських колоніях. Того ж року було затверджено фабричний закон,

який уперше встановлював обмеження тривалості робочого дня для дітей на ткацьких фабриках. Великим розчаруванням для незаможних британців став закон про бідних 1834 р. За ним скасовувався податок із підприємців на утримання бідноти, ліквідовувалася допомога незаможним із боку церковних громад та створювалися робітні будинки для бідних, умови життя в яких нагадували тюремні. Віги провели через парламент муніципальну реформу 1835 р., за якою право участі у виборах до органів місцевого самоврядування отримали всі платники податків.

Коронаційний портрет
королеви Вікторії.
1838. Художник Джордж Гейтер

У 1837 р. королевою Великої Британії стала **Вікторія** (1837—1901 рр.), правління якої увійшло в історію як «*Вікторіанська епоха*». Саме на цей період припало завершення формування парламентської двопартійної системи. Партію торі із 30-х рр. XIX ст. стали називати консервативною, а партію вігів — ліберальною.

У 1841 р. на парламентських виборах перемогли консерватори. Вони заборонили працю жінок і дітей на шахтах, обмежили тривалість робочого дня для жінок на фабриках 12 годинами. Широкої підтримки в суспільстві набуло скасування консерваторами «хлібних законів» у 1846 р.

Трагічною сторінкою історії тогочасної Великої Британії став голод 1845—1849 рр. в Ірландії. Він був викликаний «картопляною хворобою» та неврожаєм картоплі — основного продукту харчування пересічних ірландців. Від голоду й масових епідемій загинуло близько 1 млн осіб. Понад 1,7 млн ірландців, тобто сьомою частиною населення, залишили острів і переселилися переважно до США.

У цей період тривало формування Британської колоніальної імперії. Англія закріпила контроль над Канадою та своїми колоніальними володіннями, що залишилися в Північній Америці. Відбулася колонізація Австралії та Нової Зеландії, розпочалося захоплення Південної Африки. Було здебільшого завершено завоювання Індії. Британці здійснювали перші спроби підкорення Афганістану, намагалися встановити контроль над Китаєм, Японією та іншими країнами Сходу.

У 1839—1842 рр. відбувалася англо-китайська «опіумна» війна. Вона була спричинена конфіскацією китайською владою опіуму, який англійські купці нелегально завозили до Китаю. Здобувши перемогу у війні, Велика Британія примусила Китай підписати перший нерівноправний

Пам'ятник жертвам «картопляного голоду» в Дубліні

? Яке враження на глядачів, на вашу думку, справляє пам'ятник?

Морська битва під час «опіумної» війни з Китаєм. 1843. Художник Едвард Дункан

? Яку інформацію про перебіг «опіумних» війн можна отримати за ілюстрацією?

договір і відкрити для торгівлі з іноземцями кілька власних портів. Під час війни 1839—1842 рр. британці захопили острів Сянган (Гонконг), який згодом став опорною базою для підкорення ними Китаю. На середину XIX ст. Велика Британія стала власницею найбільшої колоніальної імперії площею понад 11 млн км² із населенням більш ніж 120 млн осіб.

2 Економічний розвиток Великої Британії. У 1815—1816 рр. Велику Британію охопила економічна криза. Вона ускладнювалася тим, що кількість безробітних у країні збільшилася за рахунок майже 300 тис. демобілізованих солдатів і матросів. Економіка потерпала також від спадів, пов'язаних із кризами перевиробництва, що відбувалися в 1825, 1836, 1847 рр.

У 30—40-х рр. XIX ст. у Великій Британії завершилася промислова революція, унаслідок якої країна посіла перше місце у світі за рівнем розвитку промисловості. У 1840 р. в країні вироблялося 45% усієї світової промислової продукції. Провідною галуззю англійської промисловості була текстильна, де працювало майже 200 тис. робітників. Стрімко розвивалися важка й вугільна галузі. У 1834 р. виробництво заліза досягло 700 тис. тонн. Сформувалися нові промислові райони: металургії — Бірмінгем і Шеффілд, вугільної промисловості — Уельс, бавовняної промисловості — Ланкашир і Йоркшир.

Одночасно із завершенням промислової революції в країні розгорнулося будівництво залізниць. Протягом 1835—1849 рр. довжина залізниць збільшилася з 540 до 9,5 тис. км.

Швидкими темпами зростали обсяги зовнішньої торгівлі. Провідні позиції у вивезенні товарів посідали текстильні вироби й машини.

У 1830—1849 рр. вивезення британських товарів на зовнішні ринки зросло більше ніж у чотири рази.

«Батьком» залізниць став англійський винахідник, відомий створенням паротяга, Джордж Стефенсон (1781—1842). Ознайомившись з устроєм парової машини Дж. Ватта, він у 1814 р. успішно випробував свій перший паротяг «Блюхер», призначений для перевезення вугілля рейковою колією. Усе своє життя він проектував і будував залізниці в Англії, першим заявив про необхідність прокладення тоннелів і зведення залізничних насипів на ділянках зі значним нахилом. Завдяки діяльності Дж. Стефенсона та його послідовників мережа залізниць швидко охопила всю Англію.

Уряд Великої Британії усвідомлював, що економічні досягнення королівства дозволять випередити інші країни у світовій торгівлі, і тому в інтересах держави не втручатися в розвиток економіки. Це сприяло виникненню руху британських політиків — прибічників **фрітредерства**. Ці погляди поширилися у 20-ті рр. XIX ст. серед вігів, а під час їхньої боротьби в парламенті проти «хлібних законів» набули завершеної форми. Фрітредерство стало основою економічної програми лібералів.

Фрітредерство — напрямок в економічній теорії та політиці, що характеризується вимогами вільної торгівлі та невтручанням держави в економічне життя країни.

Стрімкий економічний розвиток країни супроводжувався боротьбою робітників проти неналежних умов праці, низької заробітної плати й безробіття. Його досить специфічною формою став уже відомий вам луддизм (рух руйнівників машин), що виник в Англії в 60-х рр. XVIII ст. Наприкінці 1811 — на початку 1813 р. країну охопило потужне піднесення руху луддитів. Його учасники руйнували не лише машини, а й цілі фабрики. Саме це спричинило в 1812 р. поновлення смертної кари (уперше запроваджена в 1769 р.) за руйнування машин. У 1816—1820 рр. відбулися останні великі виступи луддитів, після чого їхній рух припинився.

Унаслідок завершення промислової революції Велика Британія першою в Європі перетворилася з аграрної на промислову країну. У 1841 р. селяни становили лише 21 % її населення. Провідні позиції в соціальній структурі суспільства посіли представники фінансово-промислових кіл і робітники фабрик та заводів.

3 Чартистський рух. Обмеженість першої парламентської реформи 1832 р. обумовила продовження боротьби за перегляд виборчої системи, яка набула загальнонаціонального характеру. Активну участь у ній брали британські робітники, які прагнули провести своїх представників до парламенту та здійснити реформи, що змінять на краще їхнє становище. Рух робітників за впровадження загального виборчого права розгорнувся в 1836 р. і дістав назву **чартизм**.

Лідерами чартистів були відомі всій країні громадські діячі Вільям Ловетт, Ферпос Едуард О'Коннор та ін. Проголошувані ними ідеї мали перш за все політичний характер.

Вимоги чартистів (витяги з «Народної хартії», схваленої на громадському мітингу в лютому 1837 р.)

...Сполучене королівство має бути поділено на 200 виборчих округів із можливо рівною кількістю мешканців у кожному...

24 червня кожного року повинні призначатися загальні вибори... *(Участь у виборах беруть усі чоловіки, які досягли 21 року. — Авт.)* Для кандидатів у палату громад не має бути жодних майнових цензів...

Кожному члену палати громад має виплачуватися щорічно з державної скарбниці винагорода в розмірі 400 фунтів стерлінгів.

1. Якими були вимоги чартистів? **2.** До яких змін у політичній системі Великої Британії могла привести реалізація вимог чартистів?

Чартисти виступали виключно за мирні, законні засоби досягнення своєї мети. Так, вони зібрали підписи на підтримку «Народної хартії» і представили її до парламенту. Однак депутати відмовилися розглянути документ. У травні 1842 р. чартисти подали 3,3 млн підписів у другій петиції про «Народну хартію», але палата громад знову її відхилила. У червні 1848 р. парламент утретє проігнорував вимоги чартистів. Так розпочався занепад чартизму. Рух завершився поразкою, чимало його колишніх учасників у майбутньому стали радикальними політиками.

Значення чартистського руху полягає в тому, що він започаткував виникнення в британських робітників розуміння необхідності масовими акціями чинити тиск на владу, вимагати від неї здійснення реформ, уникаючи революційних заворушень. У другій половині XIX ст. основні положення «Народної хартії» були реалізовані урядами лібералів і консерваторів.

Чартизм (від англ. — хартія) — перший масовий політично оформлений рух британських робітників у 30—50-х рр. XIX ст., що проходив під гаслом боротьби за реалізацію «Народної хартії».

Висновки

- ▶ У 1815—1847 рр. у суспільно-політичному житті Великої Британії відбувалося становлення демократичних засад та основ правової держави.
- ▶ У Великій Британії поступово формувався механізм розв'язання соціальних суперечностей шляхом компромісу, без застосування насильницьких методів боротьби.
- ▶ У результаті завершення промислової революції Велика Британія стала першою у світі країною, де сформувалося індустріальне суспільство.

Запитання і завдання

1. З ініціативи представників якої британської партії було прийнято «хлібні закони»? 2. Коли стався голод в Ірландії? 3. Чим була викликана англо-китайська війна 1839—1842 рр.? 4. Що таке фрітредерство? 5. Чого прагнули досягти учасники чартистського руху?

6. Порівняйте політику, яку здійснювали торі та вігі в період їх перебування при владі у Великій Британії. 7. Визначте спільні й відмінні риси в економічному розвитку Великої Британії та Франції. 8. Охарактеризуйте роль чартистського руху в суспільному житті Великої Британії.

9. Складіть у зошиті план до пункту параграфа «Політичне та суспільне життя Великої Британії». 10. Проведіть дискусію за проблемою «Роль ірландського питання в політичному житті Великої Британії».

11. Під час парламентських дебатів щодо другої петиції про «Народну хартію» громадський діяч і вчений Т. Маколей заявив: «Я проти загального виборчого права... Я вважаю, що цивілізація тримається на охороні власності. Тому ми ніколи не можемо, не піддаючи себе надзвичайному ризику, довірити верховне управління країною якомусь класу, який, поза сумнівом, буде здійснювати нечувані й систематичні посягання на безпеку власності. Петиція вимагає верховної влади. У кожному виборчому окрузі по всій імперії капітал і накопичена власність повинні бути беззаперечно кинуті до ніг праці. Як можна мати сумніви стосовно того, яким буде результат?». Порівняйте аргументи прихильників і противників запровадження загального виборчого права.

§8. Франція. Бельгійська революція

1. Що таке політична реставрація? 2. Як відбулася реставрація монархії Бурбонів у Франції? 3. Якими були рішення Віденського конгресу щодо Голландії? Чим, на вашу думку, вони були обумовлені?

Політичне й суспільне життя Франції в 1815—1830 рр. Після завершення наполеонівських війн у Європі розпочалася доба політичної реакції 1815—1830 рр. Ті, хто в попередні роки втратили власність і владу, тепер намагалися їх повернути. Однак ці спроби зустріли опір і призвели до нових революцій 1830—1848 рр. У Європі сформувалися революційна та еволюційна моделі суспільного розвитку, кожна з яких мала багато прихильників.

Політична реакція — активний опір прогресу в суспільно-політичному житті з метою збереження та зміцнення «старих порядків», які вже відійшли в минуле.

Тогочасна Велика Британія засвідчувала можливість розвитку суспільства без революційних заворушень. А ось Франція, де протягом 60 років після завершення наполеонівських війн відбулися три революції, уособлювала протилежну модель розвитку.

Друге зречення Наполеона завершило період Першої імперії та спричинило повернення влади династії Бурбонів. За «Хартією 1814 року», як називалася нова Конституція, надана французам Людовіком XVIII, у країні встановилася конституційна монархія.

Із «Хартії 1814 року»

- I. Усі французи рівні перед законом...
- IV. Їхня особиста свобода однаково гарантована: ніхто не може бути підданий переслідуванню або затриманий інакше, ніж у передбачених законом випадках...
- V. Кожний сповідує свою релігію з однаковою свободою...
- VI. Незважаючи на це, католицька релігія... вважається державною...
- XIII. Особа короля є недоторканою і священною. Виконавча влада належить королю, перед яким відповідальні міністри.
- XIV. Король є верховним главою держави...
- XV. Законодавча влада здійснюється спільно королем, палатою перів і палатою депутатів від департаментів. *(Ці дві палати склали Законодавчий корпус. — Авт.)*
- XVI. Закон пропонується королем...
- XIX. Палати можуть найпідданіше просити короля запропонувати закон...
- XXVII. Призначення перів Франції належить королю...
- XXXV. Палата депутатів складається з депутатів, обраних виборчими колегіями...
- XXXVIII. Жоден депутат не може бути допущений до палати, якщо не досяг 40 років і не сплачує прямого податку в 1 тис. франків...
- XL. Виборці, які обирають депутатів, не мають права голосу, якщо вони не сплачують прямого податку в 300 франків і не досягли 30-річного віку...
- LXXI. Старому дворянству повертаються його титули. Нове зберігає свої...

- ? 1. Які факти свідчать про встановлення «Хартією 1814 року» у Франції режиму конституційної монархії? 2. Чи можна стверджувати, що хартія обмежувала права французів? Чому?

В очак більшості французів «Хартія 1814 року» була досить неприязливою порівняно з такими самими документами революційної та наполеонівської діб. Унаслідок встановленого хартією вікового й майнового цензу право голосу в країні отримали близько 72 тис. осіб, а право бути обраними — 16—18 тис. осіб.

В оточенні Людовіка XVIII переважали *ультрароялісти* (крайні монархісти), як називали прихильників повернення до дореволюційного «старого порядку» та необмеженої влади короля.

У відповідь на посилення політичної реакції у Франції, як і в Італії, почали виникати таємні антимонархічні організації, метою яких було усунення від влади Бурбонів. До них належали впливові діячі, наприклад генерал маркіз Жільбер де Лафает. У 1822 р. вони підняли повстання, яке було жорстоко придушене.

Ситуація в країні загострилася, коли престол посів Карл д'Артуа під ім'ям Карл X (1824—1830 рр.). У країні розгорнувся «білий терор» —

Коронаційний портрет Карла X.
1829. Художник
Жан-Огюст-Домінік Енгр

масові вбивства колишніх революціонерів і прибічників Наполеона. Загальне обурення викликало рішення Карла X сплатити аристократам, що втратили майно в попередні часи, 1 млрд франків компенсації. Гроші для цього передбачалося отримати за рахунок зниження прибутків власників державних боргових зобов'язань — облігацій. Унаслідок цього великі банкіри й підприємці отримали б на 40% менший прибуток, ніж їм обіцяли під час продажу облігацій.

У березні 1830 р. Палата депутатів висунула вимогу про відставку уряду ультрароялістів. У відповідь на це Карл X розпустив її та призначив нові вибори. Однак у новообраній Палаті депутатів із 428 її членів прихильниками короля були лише 145 осіб. У цій ситуації 25 липня 1830 р. Карл X підписав чотири ордонанси (укази), якими фактично скасував «Хартію 1814 року» і здійснив державний переворот. Згідно із цими указами було розпущено новообрану Палату

депутатів, запроваджено нові обмеження виборчого права, скасовано свободу друку й відновлено цензуру, призначено дату проведення нових виборів.

Такі дії короля викликали обурення парижан, у місті стали лунати заклики до опору владі. У популярній у Парижі газеті «Національ» 26 липня 1830 р. було опубліковано протест на ордонанси короля, де проголошувалося: «Дію правового порядку припинено, розпочався режим насильства. Уряд порушив законність і цим звільнив нас від обов'язку підпорядковуватися йому».

2 Липнева революція 1830 р. Липнева монархія у Франції. 27 липня

1830 р. вулиці Парижа вкрилися барикадами. Урядові війська були безсилі: у Липневій революції брав участь кожен десятий житель міста.

i

28 липня 1830 р. повсталі парижани оволоділи збройним складом, міською ратушею та собором Паризької Богоматері. Коли наприкінці дня на бік повстанців цілими підрозділами почали переходити урядові війська, стало зрозуміло, що в революції відбувся перелом.

29 липня 1830 р. було сформовано Національну гвардію, очолювану генералом Ж. Лафаетом, яка ввечері захопила королівський палац Тюільрі. Було створено Тимчасовий уряд, який очолили банкір Ж. Лаффітт і генерал Ж. Лафает. Карл X направив до них посланців із пропозицією розпочати переговори, але їх відмовилися прийняти. Липнева революція, яка тривала «три славні дні», перемогла.

Лідери повстанців вирішили зберегти в країні монархію, але змінити короля. Корону запропонували близькому до ліберальної опозиції герцогу Луї Філіппу Орлеанському, представнику молодшої (Орлеанської) гілки Бурбонів. 2 серпня 1830 р. Карл X зрікся престолу, а 7 серпня 1830 р. Законодавчий корпус прийняв нову Конституцію («Хартія 1830 року») і проголосив Луї Філіппа Орлеанського королем. Правління Луї Філіппа (1830—1848 рр.) отримало назву **Липневої монархії**.

«Хартія 1830 року» зберігала органи виконавчої та законодавчої влади, що існували за «Хартією 1814 року», та порядок їх формування. Однак майновий ценз знижувався до 200 франків, а вік — до 25 років. Унаслідок цього кількість виборців збільшилася й досягла 200 тис. осіб із 31-мільйонного населення. Проголошувався принцип народного суверенітету (зверхності) й скасовувалося божественне право короля на управління. Католицизм уже не вважався державною релігією. Гарантувалися права і свободи громадян, заборонялися надзвичайні суди. Коронація нового монарха була замінена складанням ним присяги французькому народу в присутності обох палат Законодавчого корпусу.

Історичне значення Липневої революції полягало в тому, що вона показала безперспективність спроб відновлення у Франції «старого порядку». Одночасно вона стала свідченням завершення доби політичної реакції в Європі. Цього ж року відбулася революція в Бельгії, результатом якої стало здобуття незалежності від Голландії. Активізувалася боротьба за об'єднання в Німеччині та Італії.

У результаті Липневої революції 1830 р. до влади у Франції прийшла фінансова аристократія — банкіри, великі біржові спекулянти, власники шахт, копалень, земель тощо. Якщо до Липневої революції вони захищали свої права і власність від зазіхань старого дворянства, то після неї для них виникла нова небезпека з боку середньої і дрібної буржуазії та робітників. Дуже швидко з'ясувалося, що Липнева монархія не влаштує більшість політичних сил у країні.

У тогочасній Франції залишалось чимало прихильників повернення до республіканської форми правління, що поділялися на **поміrkованих** і **радикальних**. Поміrkовані республіканці заперечували необхідність радикальних соціальних перетворень, спрямованих на демократизацію суспільства та покращення життя трудящих. Вони виступали лише за зниження майнового цензу й збільшення кількості виборців шляхом парламентської реформи, як це відбулося в 1832 р. у Великій Британії. Радикальні республіканці виступали за ліквідацію існуючих порядків і побудову нового суспільства, що ґрунтується на соціальній рівності й відсутності експлуатації. Вони вели боротьбу з режимом Липневої монархії, створюючи таємні товариства («Друзі народу», «Права людини і громадянина», «Пори року»), організовували змови й повстання. У 1832, 1834 і 1839 рр.

Замах на життя Луї Філіппа під час військового параду в липні 1835 р.

Луї Філіпп у Версалі в 1837 р.
Художник Орас Верне

? Яку інформацію про період Липневої монархії в історії Франції можна отримати за ілюстраціями?

радикали здійснили збройні повстання в Парижі з метою встановлення республіки, але були жорстоко придушені урядовими військами.

Прихильники монархії в той час поділялися на **орлеаністів**, які підтримували правління Луї Філіппа Орлеанського, **легітимістів**, що вважали законною (легітимною) лише позбавлену влади династію Бурбонів і виступали за її відновлення, та **бонапартистів**, які були прибічниками відродження наполеонівської імперії. Орлеаністи намагалися захистити режим Липневої монархії, а легітимісти й бонапартисти — його повалити. Усі виступи легітимістів і бонапартистів влада придушила, а їх учасників заарештувала й засудила. Про зростаюче невдоволення французів правлінням Луї Філіппа також свідчили численні замаху на його життя (щонайменше сім).

Постійне застосування владою репресій та військової сили для придушення безладдя, заколотів і повстань спричинило те, що в 40-х рр. XIX ст. Липнева монархія стала нагадувати режим реставрації Бурбонів, а в країні сформувалися умови для нової революції. У період Липневої монархії Франція знову повернулася до колоніальних загарбвань. У 1830 р. вона розпочала криваву 30-літню війну за підкорення Алжиру.

3 Економічний розвиток Франції. У промисловості Франції цього періоду набирала оберти промислова революція, яка розпочалася в країні наприкінці XVIII ст. Зокрема, кількість парових машин зростає із 65 штук у 1820 р. до 625 — у 1830 р. і 4853 — у 1848 р. Протягом 1818—1848 рр. виплавка чавуну збільшилася зі 114 до 600 тис. тонн, видобуток

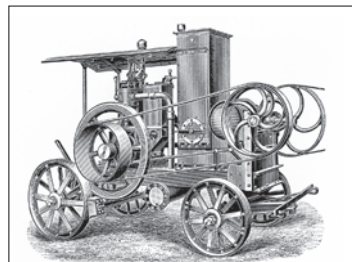
вугілля — з 1 до 5 млн тонн. Обсяги промислового виробництва за цей період збільшилися на 60%. Країна посіла перше місце у світі за випуском шовкових тканин, інтенсивно розвивалися вовняна й особливо бавовняна промисловість, що розміщувалася в Ельзасі та Нормандії і виробляла дешевий ситець для масового збуту. Париж став центром виробництва готового одягу та взуття: у 40-х рр. XIX ст. тут було збудовано першу у Франції взуттєву фабрику. У 30-х рр. XIX ст. з'явилися перші пароплави, а з 1831 р. розгорнулося будівництво залізниць.

На 1848 р. промислова революція у Франції в цілому завершилася. Однак у країні залишалося також чимало мануфактур і дрібних майстерень, особливо з виробництва предметів розкоші й галантерейних товарів, за якими Франція утримувала першість у Європі. Одночасно з розвитком промисловості зростала кількість робітників. Умови їхнього життя та праці були надзвичайно важкими. Робочий день на фабриках тривав 12—16 годин. Активно застосовувалася праця жінок та дітей. Заробітна плата була низькою, а страйки та професійні спілки — заборонені. Неможливість розв'язання конфліктів законним шляхом викликала великі повстання робітників ткацьких фабрик у Ліоні в листопаді 1831 та квітні 1834 р. Повстання супроводжувалися жорстокістю та насильством з обох боків.

Сільське господарство в цей період зберігало провідні позиції в економіці Франції. Збільшувалися посівні площі картоплі, виноградників, розвивалося тваринництво. У цілому обсяг продукції сільського господарства в 1815—1848 рр. зріс на 50%.

4 Бельгійська революція 1830 р. За рішеннями Віденського конгресу 1814—1815 рр., учасники якого прагнули створити своєрідний «бар'єр» навколо кордонів Франції на півночі, католицьку Бельгію приєднали до протестантської Голландії та утворили Об'єднане королівство Нідерландів на чолі з голландським королем **Вільгельмом I**.

У бельгійців у складі нової держави одразу з'явилося багато приводів до невдоволення. Вільгельм I правив одноосібно й всіляко підтримував своїх земляків — голландців. Державною мовою було оголошено голландську, хоча переважна більшість бельгійців розмовляла французькою

Парова сільськогосподарська машина. Невідомий художник

Дитяча праця на ткацькій фабриці. Фотографія XIX ст.

? На підставі аналізу ілюстрацій зробіть висновок про зміни в господарстві Франції внаслідок промислової революції.

та фламандською. До того ж інтереси молодих бельгійських промисловців, що потребували сприяння промислового розвитку, були прямо протилежні інтересам голландських купців та землевласників, які вимагали від влади свободи торгівлі.

У 1830 р. у зв'язку з промисловою кризою й відмовою голландської влади йти на поступки бельгійському національному руху ситуація в країні загострилася. 25 серпня 1830 р., після повідомлень про перемогу Липневої революції у Франції, у Брюсселі спалахнуло повстання, яке швидко поширилося на інші бельгійські міста й провінції. У Брюсселі народне ополчення встановило контроль над містом.

Вирішальні бої розгорнулися 25—28 вересня 1830 р. Спроба голландців за допомогою армії придушити повсталіх провалилася. У період вересневих боїв більшість території Бельгії було звільнено від голландських військ.

10 листопада 1830 р. відкрився бельгійський Національний конгрес, який проголосив незалежність країни й розробив конституцію. Бельгія стала конституційною монархією. Революція перемогла.

20 грудня 1830 р. на Лондонській конференції Австрія, Велика Британія, Пруссія, Росія та Франція погодилися на незалежність Бельгії, уперше в історії визнавши законними підсумки революції, і дали згоду на перегляд рішення Віденського конгресу щодо Бельгії.

Висновки

- ▶ Франція в першій половині XIX ст. уособлювала революційну модель розвитку. Прихильники «старого порядку», що повернулися до влади в 1815 р., спробували відновити його, однак зустріли рішучий опір, який вилився в Липневу революцію 1830 р.
- ▶ Небажання режиму Липневої монархії йти на поступки іншим політичним силам знову загострило ситуацію в країні.
- ▶ Історичне значення Бельгійської революції 1830 р. полягає в тому, що за її підсумками країна звільнилася від голландського панування й стала незалежною державою.

Запитання і завдання

1. Що таке політична реакція? 2. Представники яких політичних поглядів переважали в оточенні Людовіка XVIII? 3. Війну за підкорення якої африканської країни розпочала Франція в 1830 р.? 4. Коли у Франції в цілому завершилася промислова революція? 5. Чим завершилася Бельгійська революція 1830 р.?

6. Якими були характерні риси суспільного й політичного життя Франції в період Реставрації? 7. Як розвивалася Франція в період Липневої монархії? 8. Що було характерним для економічного розвитку тогочасної Франції?

9. Складіть порівняльну характеристику Липневої революції 1830 р. у Франції та Бельгійської революції 1830 р. за планом: 1) причини; 2) мета; 3) основні події;

4) результати; 5) історичне значення. **10.** Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть, чим розвиток Франції в період Реставрації наближав новий революційний вибух. За яких умов його можна було уникнути?

11. Опозиційна французька газета «Триб'юн», що видавалася в роки Липневої монархії та виступала за встановлення республіки й загальне виборче право, за чотири роки витримала 111 судових процесів, її редактора 200 разів було засуджено загалом до 49 років ув'язнення та 157 тис. франків штрафу. Які висновки щодо суспільно-політичного життя Франції в період Липневої монархії можна зробити за цими фактами?

§9. Німеччина та Італія

1. Якими були форми національно-визвольної боротьби проти наполеонівського панування в Німеччині та Італії? **2.** Які рішення щодо Німеччини та Італії були прийняті на Віденському конгресі? **3.** Що таке національне відродження?

Німецький союз. Економічний розвиток Німеччини. Рішення Віденського конгресу закріпили політичну роздробленість Німеччини та Італії. Така ситуація не могла задовольнити їхні народи. В історії Німеччини та Італії 1815—1847 рр. стали періодом формування передумов для об'єднання цих країн у 50—60-х рр. XIX ст.

Більшість німецьких політиків і суспільних діячів розраховували, що після перемоги над Наполеоном їхній народ нарешті здобуде державну єдність. Однак ці сподівання не справдилися. Створений за рішеннями Віденського конгресу Німецький союз існував лише на папері, не мав спільного законодавства, уряду, збройних сил тощо. Два головні суперники за провідну роль у ньому, Австрія та Пруссія, увійшли до союзу лише частково. Східні частини цих держав залишалися за його межами. Союзний сейм, який під головуванням представника Австрії збирався у Франкфурті-на-Майні, реальної влади не мав. До того ж голоси в ньому було розподілено так, що за Австрією завжди залишалася гарантована більшість; це підірвало авторитет сейму в державах Німецького союзу. Кожна з держав союзу мала свого монарха, уряд, армію, митні тарифи, грошову й судову системи. У більшості німецьких держав влада монархів була абсолютною, а їхні піддані не мали політичних і громадянських прав.

У період наполеонівських завоювань у німецьких державах було проведено

Бранденбурзькі ворота в Берліні.
Середина XIX ст.

Велика хімічна фабрика в Людвігсхафені. 1881 р.

Нещасний випадок на виробництві. 1890 р.

? Яку інформацію про тогочасне господарство Німеччини можна отримати за ілюстраціями?

реформи, які сприяли знищенню «старих порядків». Так, у Пруссії на основі викупу селянами феодальних повинностей було скасовано кріпацьку залежність. Стало розвиватися міське самоуправління. Знать позбавили привілеїв на отримання офіцерських посад.

У сільському господарстві зберігалася чимало залишків кріпосництва, які заважали його розвитку. Промислова революція в Німеччині розпочалася лише в 30-х рр. XIX ст. На її розгортання негативно впливали відсутність єдиного ринку вільної робочої сили та наявність митних кордонів між німецькими державами. Найбільших успіхів промислове виробництво досягло у трьох регіонах: Рейнсько-Вестфальському, Силезії та Саксонії. Розвитку промисловості сприяло використання машин і запровадження технічних винаходів. У 1822 р. в усій Німеччині працювало лише дві парові машини, у 1847 р. — близько тисячі. Серед галузей промисловості провідними були вугільна, металургійна й текстильна.

Найбільшим торговельно-промисловим центром Німеччини наприкінці 40-х рр. XIX ст. стала столиця Пруссії — Берлін. Тут були зосереджені дві третини машинобудівних і ситцевививних підприємств Пруссії, поряд із мануфактурами діяли перші фабрики. У 1846 р. із 400 тис. берлінців 70 тис. осіб працювали найманими робітниками на великих мануфактурах і фабриках. Однак їхнє становище було дуже важким: низька заробітна плата, робочий день тривалістю 14—15 годин.

У 1835 р. в Німеччині збудували першу залізницю завдовжки 6 км. Це було на десять років пізніше, ніж у Великій Британії, і на п'ять років пізніше, ніж у Франції.

У 1818 р. Пруссія розпочала укладати з іншими німецькими державами угоди про встановлення єдиного митного кордону. У 1834 р. 18 німецьких держав об'єдналися в новий Митний союз, учасники якого скасовували мито на товари, що перевозилися через їхні кордони. Провідну

роль у ньому відіграла Пруссія. Створення союзу сприяло становленню в Німеччині єдиного національного ринку.

2 **Боротьба за демократичні реформи та єдність Німеччини.** Створюючи Німецький союз, німецькі держави сподівалися, що він сприятиме їх економічній єдності та впровадженню ліберальних конституцій. Однак цього не відбулося.

Мрії про єдину Німеччину, у якій невід’ємні права людини і громадянина будуть забезпечені конституцією, набули поширення насамперед у студентському середовищі. У 1815 р. студенти Єнського університету створили товариство, яке пропагувало ідею об’єднання німецьких держав. Ці погляди вони поєднували з виступами проти реакційних порядків. Восени 1817 р. у замку **Вартбург** студенти влаштували святкування 300-річного ювілею початку Реформації. На святі несподівано для багатьох вони здійснили спалення на багатті символів реакції в німецьких державах. Ці події стали для австрійського канцлера К. Меттерніха приводом для того, щоб розпочати кампанію проти «надзвичайного лібералізму» і «бунтівного духу німецького студентства». Однак рух за демократизацію та об’єднання Німеччини серед студентської молоді не припинявся.

У серпні 1819 р. на з’їзді німецьких монархів у Карлсбаді (Карлових Варах) було ухвалено заходи для придушення опозиційних настроїв. В університетах запровадили жорсткий контроль за студентами, багатьох за підозрою в опозиційній діяльності було заарештовано, розпочався поліцейський терор.

3 **Розгортання опозиційного руху в 30—40-х рр. XIX ст.** Події Липневої революції 1830 р. у Франції активізували опозиційні настрої в німецьких державах. Так, 27—30 травня 1832 р. у Пфальці відбулося «Гамбаське свято» — демонстрація за участю майже 30 тис. осіб (підприємців, ремісників, робітників, інтелігенції). У промовах висувалися вимоги боротьби за демократичні реформи та об’єднання Німеччини.

Унаслідок переслідувань чимало німецьких патріотів були змушені залишити країну. У 1834 р. у Швейцарії виникло товариство «Молода Німеччина», яке вважало своєю метою боротьбу за об’єднання Німеччини та створення республіки. У програмових документах товариства висувалися вимоги свободи друку і зборів, запровадження вільної підприємницької та торговельної діяльності, ліквідації залишків кріпосництва. Здійснити це збиралися шляхом революційного перевороту. Висилка в 1836 р. німецьких емігрантів зі Швейцарії призвела до розпаду «Молодої Німеччини».

Однією з найвідоміших постатей у національному русі Німеччини 30—40-х рр. XIX ст. був професор-економіст **Фрідріх Ліст** (1789—1846). Пропагуючи ідею

Фрідріх Ліст

об'єднання німецьких держав, він першим розкрив взаємозв'язок між розвитком економіки й національним об'єднанням країни.

Із праці Ф. Ліста «Національна система політичної економії»

Система залізниць і Митний союз — це сіамські близнюки, народжені разом, фізично невідривні один від одного, з однією душею і волею. Вони взаємно підтримують один одного, змагаються за одну велику мету, за об'єднання німецького народу в єдину культуру, заможну, могутню й незламну націю. Без Митного союзу система німецьких залізниць ніколи не стане навіть предметом обговорення, а про її побудову годі й говорити. Тільки за допомогою цієї системи об'єднана економіка німців здатна піднятися на висоту національної величі, і тільки внаслідок цього розвитку система залізниць покаже свої переваги.

1. Які економічні чинники автор вважає визначальними для об'єднання Німеччини? 2. Чи поділяєте ви позицію автора? Обґрунтуйте свою точку зору.

Ф. Ліст вважав, що економічні інтереси є відображенням потреб нації. На тогочасний світ вчений дивився як на «світ націй», що мають власні інтереси та діють із метою досягнення сприятливих умов для їх задоволення. На думку сучасних дослідників, Ф. Ліст став одним із засновників німецького економічного націоналізму. Він вбачав у ньому дієву силу для формування нації та побудови національної держави.

Італія після Віденського конгресу. Рішення Віденського конгресу негативно вплинули на розвиток Італії. Її знову переділили на вісім королівств і герцогств, а в північно-східній частині утворили Ломбардо-Венеціанське королівство, що входило до складу Австрійської імперії. 1815—1830 рр. стали для Італії, як і для інших регіонів Європи, періодом Реставрації — повернення «старих порядків» і політичної реакції. У всіх італійських державах було відновлено абсолютну владу монархів, панівні позиції знову посіли дворяни й духовенство, негативно налаштовані до всіх змін, що відбувалися тут під впливом революції у Франції та наполеонівських війн. Ліквідація панування Наполеона не привела до національного визволення Італії, французьке гноблення поступилося австрійському, оскільки всі держави півострова певною мірою залежали від Австрії. Однією з найвідсталіших держав Італії була Папська область, що перебувала під світською владою Папи Римського. Серед усіх держав півострова лише Сардинське королівство (П'ємонт), користуючись своїм розташуванням між Францією та Австрією, наважувалося проводити самостійну політику.

Дуже швидко проявилися негативні наслідки австрійського панування для Ломбардо-Венеціанського королівства. Воно не отримало автономії та управлялося австрійцями. Італійців позбавили можливості обіймати будь-які важливі посади в адміністрації, судах та армії.

На території королівства перебувала австрійська армія та діяла австрійська поліція. Усі періодичні видання підлягали цензурі, переслідувалися будь-які національно-ліберальні ідеї. Імператор Австрії Франц I, характеризуючи свою політику, говорив: «Насамперед необхідно, щоб ломбардці забули про те, що вони італійці». Однак це мало протилежний результат: саме в тогочасній Ломбардії набагато активніше, ніж в інших регіонах півострова, розвивався національно-визвольний рух.

Період із кінця XVIII ст. до 1870 р. в історії Італії називають **епохою Рісорджименто** (Відродження). Це був час розгортання національно-визвольного руху й боротьби за відродження італійської державності. У 1818 р. в Ломбардії граф Федеріко Конфалоньєрі очолив таємне товариство «Італійська федерація». Метою організації було звільнення від австрійського панування, здобуття незалежності й створення конституційної монархії в Північній Італії.

У Центральній та Південній Італії активно діяли **карбонарії**, які з'явилися тут на початку XIX ст. Після 1815 р. вони створили там розгалужену мережу таємних вент (осередків). Серед карбонаріїв були представники ліберального дворянства, буржуазії та інтелігенції. Своєю головною метою вони вважали боротьбу за національну незалежність Італії.

Політична роздробленість Італії стала головною перешкодою для її економічного розвитку. Між італійськими державами існували митні кордони, у кожному королівстві й герцогстві діяли власні системи міри й ваги, грошові системи, закони. За рівнем економічного розвитку Італія суттєво поступалася Великої Британії, Франції та навіть Пруссії. Промислова революція розпочалася тут лише в 30—40-х рр. XIX ст. Слаборозвинена промисловість не могла забезпечити працею тих, хто не знаходив її на селі. Розвиток сільського господарства відбувався дуже повільно. Селяни не мали достатньо землі та орендували її у дворян-землевласників, віддаючи за це частину врожаю. Деякі працювали батраками лише за їжу. Злидні, голод і відсутність праці перетворювали селян на жебраків.

5 **Революції 20—30-х рр. XIX ст.** Складовою італійського Рісорджименто став революційний рух, що охопив держави півострова на початку 30-х рр. XIX ст. У липні 1820 р. першими в Італії підняли повстання

Карбонарії (від латин. — вугілля) — члени таємної політичної організації, що існувала на початку XIX ст. в Італії й боролася проти чужоземного гноблення, за воз'єднання країни.

Арешт карбонарія. Невідомий художник

карбонарії в Неаполітанському королівстві. Революція тривала тиждень і завершилася їхньою перемогою. Король змушений був затвердити запропоновану повстанцями конституцію та скликати парламент. Тим часом європейські монархи на засіданні Священного союзу обговорили становище в Неаполі та доручили Австрії придушити революцію. Австрійці розгромили неаполітанську армію й відновили в країні абсолютну монархію. На всіх учасників революції чекала жорстока розправа.

У ніч із 9 на 10 березня 1821 р. розпочалася революція в Сардинському королівстві (П'ємонті). Її очолили карбонарії — офіцери сардинської армії. Повстанці висунули гасло національної незалежності всієї Північної Італії. Було проголошено конституцію та сформовано тимчасовий уряд. Австрійська армія разом із прибічниками сардинського короля Віктора Еммануїла I придушила революцію.

Після революцій 1820—1821 рр. у Неаполі та П'ємонті арешти карбонаріїв розпочалися в усій Італії. Проте це не завадило карбонаріям під впливом Липневої революції 1830 р. у Франції в лютому 1831 р. підняти повстання в Пармі, Модені та Папській області. Спочатку повстанці перемагали, але внаслідок інтервенції австрійців зазнали поразки.

Джузеппе Мадзіні

Однією з причин поразок карбонаріїв було те, що вони діяли переважно ізольовано в межах окремих держав. У 1831 р. в Марселі колишній карбонарій **Джузеппе Мадзіні** (1805—1872) заснував єдину загальноіталійську національно-революційну організацію «**Молода Італія**». Він сформулював принцип «Кожній нації — держава» і розгорнув боротьбу за створення італійської національної держави. Дж. Мадзіні сподівався досягти цього шляхом революції, здійсненої «із народом і для народу». У майбутньому члени «Молодої Італії» бачили свою батьківщину єдиною незалежною демократичною республікою.

Із таємної інструкції для членів організації «Молода Італія»

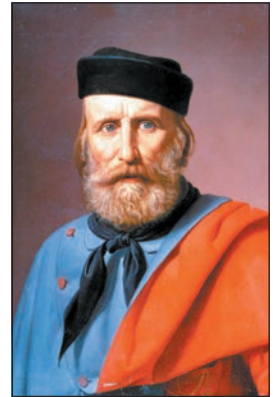
Засобами, за допомогою яких «Молода Італія» намагається досягти своєї мети, є виховання та повстання... Виховання — пресою, прикладом, словом... має стати у своїх наслідках принципом національного виховання... Повстання у своїх ризах має нести першопочаток програми майбутньої італійської нації. Там, де відбуватиметься повстання, мають бути італійський прапор, італійська думка, італійська мова. Маючи на меті відродити народ, вона розпочнеться в ім'я народу та спиратиметься на народ, яким до цього нехтували.

«Молода Італія» відрізняє стадію повстання від стадії революції. Революція розпочнеться тоді, коли повстання переможе. Стадія повстання, тобто період від початку повстання до визволення всієї території Італії, має керуватися тимчасовою диктаторською владою, сконцентрованою в невеликих колах людей. Щойно територію

буде визволено, будь-яка влада має зникнути перед Національною радою, єдиним джерелом будь-якого авторитету в державі...

- ?** 1. Чи можна вважати авторів документа прибічниками ідеології націоналізму? Чому? 2. Яку стратегію боротьби за національну незалежність італійців пропонували автори? 3. Як співвідносяться методи, що їх сповідували члени «Молодої Італії», із боротьбою за демократичні реформи?

У різних місцях півострова з'явилися місцеві осередки «Молодої Італії», які мали готувати загальноіталійську революцію. Однак неодноразові спроби підняти повстання в 1833—1834 рр. і на початку 40-х рр. XIX ст. виявилися невдалими. Унаслідок цього Дж. Мадзіні та його прибічники дійшли висновку, що найближчим часом здійснити італійську революцію неможливо.

Джузеппе Гарібальді

Із-поміж членів «Молодої Італії» вирізнявся **Джузеппе Гарібальді** (1807—1882). За участь у революційній змові 1834 р. його було засуджено до смертної кари, і він емігрував до Південної Америки. Там Дж. Гарібальді перебував до 1848 р. в оточенні борців за незалежність південноамериканських держав. У 1848 р. він повернувся до Італії та присвятив життя боротьбі за її об'єднання, ставши героєм італійського Рісорджименто.

6

Діяльність поміркованих лібералів наприкінці 30-х — у 40-х рр. XIX ст.

Спроби здійснити об'єднання Італії революційним шляхом виявилися невдалими. Тому із середини 30-х рр. XIX ст. в італійському національно-визвольному русі на перший план вийшли помірковані ліберали. Серед них були великі землевласники, банкіри, підприємці, юристи тощо. Вони вважали єдино можливим способом об'єднання Італії перетворення згори шляхом реформ.

Ідеолог цих перетворень **Вінченцо Джоберті** (1801—1852) уявляв майбутню об'єднану Італію федерацією держав, створеною за згодою їхніх монархів «без крові, без хвилювань, без революцій».

Свою практичну діяльність ліберали спрямовували на здійснення заходів зростання національної свідомості італійців. У 1839—1847 рр. вони щорічно збирали загальноіталійські конгреси вчених. Хоча політичні проблеми на них прямо не обговорювалися, ця форма спілкування сприяла згуртуванню прибічників поглядів поміркованих лібералів.

Із часом ставлення лібералів до австрійців та їх втручання у справи в Італії ставало більш різким. У 1846—1847 рр. у багатьох їхніх газетах і журналах почали з'являтися заклики до загальноіталійської війни проти Австрії.

Висновки

- ▶ У Німеччині в 1815—1847 рр. відбулося згуртування сил, які виступали за об'єднання німецьких держав і вимагали запровадження конституційного ладу з гарантіями основних прав і свобод людини.
- ▶ В Італії об'єднання країни стало першочерговим завданням для її розвитку. В італійському Рісорджименто цього періоду визначилися два напрямки — шляхом революції або реформ.

Запитання і завдання

1. У якому місті постійно збирався сейм Німецького союзу? 2. Коли виникло товариство «Молода Німеччина»? 3. Яку назву мала головна праця Ф. Ліста? 4. У якій із держав Італії карбонарії розпочали першу у 20-х рр. XIX ст. революцію? 5. Хто створив організацію «Молода Італія»?

6. Які факти свідчать про те, що політична роздробленість заважала подальшому розвитку Німеччини? 7. Як відбувалася боротьба за демократичні реформи та об'єднання німецьких держав у 1815—1847 рр.? 8. Охарактеризуйте становище Італії після Віденського конгресу. 9. Порівняйте розвиток національно-визвольного руху в Італії у 20—30-х рр. та наприкінці 30-х — у 40-х рр. XIX ст.

10. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Німеччина та Італія в 1815—1847 рр.».

План характеристики	Німеччина	Італія
Політичне становище		
Економічне життя		
Опозиційний, національно-визвольний рухи		

11. Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть, у чому було спільне й відмінне в розгортанні національних рухів у Німеччині й Італії та на українських землях.

12. У 1831 р. німецький письменник Йоганн Вірт писав, що «Німеччину розривають на частини, вона знекровлена, попрана, сплюндрована. Вона викреслена зі списку європейських держав і віддана на посміховисько іноземцям... Нещастя нашої вітчизни одночасно є прокляттям для всієї Європи». Поясніть, як ви розумієте цей вислів письменника. Чому роздробленість Німеччини була прокляттям для Європи?

§ 10. Австрійська та Російська імперії

1. Що ви знаєте про реформи Марії Терезії та Йосифа II в імперії Габсбургів?
2. Які українські землі входили до складу імперії Габсбургів наприкінці XVIII ст.?
3. Яким був державний устрій Російської імперії наприкінці XVIII ст.? 4. Яку роль відігравали Австрія та Росія в міжнародних відносинах у Європі в 1789—1815 рр.?

Особливості політичного, суспільного та економічного життя Австрійської імперії. За своїм державним устроєм Австрійська імперія була абсолютною монархією з необмеженою владою імператора. Роль дорадчих органів при імператорі виконували Придворна військова рада, Гофрат

(Палацова рада) і Таємна рада. Імператор призначав склад уряду й канцлера, що був його керівником. За правління Франца I (1806—1835 рр.) та Фердинанда I (1835—1848 рр.) визначальну роль в імперії відігравав міністр закордонних справ і фактичний глава уряду в 1809—1821 рр. та канцлер у 1821—1848 рр. **Клеменс Меттерніх** (1773—1859).

У внутрішній політиці К. Меттерніх намагався засобами політичної реакції зберегти панування над неавстрійськими народами імперії, які в цей час переживали період національного відродження. Він також багато зробив для збереження в країні старих порядків і привілеїв дворянства. Однак подолати революційний рух в Австрії К. Меттерніх не зміг.

Клеменс Меттерніх

Граф (пізніше князь) **Клеменс Меттерніх** вважається одним із найвидатніших політиків XIX ст. На Віденському конгресі 1814—1815 рр. він став творцем нової системи міжнародних відносин у Європі після повалення Наполеона Бонапарта. К. Меттерніх вважав, що період існування відносно ізольованих одна від одної держав завершився, склалася їх спільність, і кожна своїми інтересами пов'язана з іншими. Саме він увів у тогочасну європейську дипломатію поняття «політика рівноваги в Європі», «політика союзів», «політика європейської безпеки». Однак для підтримання рівноваги в Європі К. Меттерніх наполягав на застосуванні «права сили» — втручання у справи інших держав із метою їх підпорядкування загальному ладу. Саме тому він став одним з організаторів Священного союзу.

Австрійська імперія мала територію 576 тис. км² і була другою за розмірами після Росії. У Європі її називали «*клаптиковою монархією*», оскільки вона складалася з адміністративних утворень (королівства, провінції тощо) із багатонаціональним населенням. У середині XIX ст. із близько 37 млн її жителів австрійські німці становили 7 млн, слов'янські народи — 18 млн, мадяри (угорці) — 5 млн осіб. Утримуючи владу в такій державі, австрійці дотримувалися давнього імперського принципу «розділяй і володарюй». Через політику К. Меттерніха народи багатонаціональної Австрійської імперії страждали від політичного та духовного гноблення. Освіта перебувала під контролем католицької церкви. Звичним явищем стали таємні суди, політичний нагляд тощо.

Зростання впливу Австрії на європейські справи не супроводжувалося досягненнями в розвитку її економіки. У 1815—1847 рр. вона залишалася аграрною країною, дві третини жителів якої працювали в сільському господарстві. Однак його розвиток стримувало збереження залишків феодальних відносин. Втручання влади перешкоджало розвитку промисловості. Промислова революція розпочалася в Австрії в 30—40-х рр. XIX ст.

Залізнична станція.
Середина XIX ст.

? Проаналізуйте наведену ілюстрацію та визначте характерні риси життя тогочасної Австрії.

в її найбільш розвинених провінціях — Нижній Австрії та Чехії. Перша в імперії парова машина з'явилася на фабриці в Брно в 1816 р. Наприкінці 20-х рр. в Австрії було лише 11 парових машин, у 40-х рр. — 30, у середині XIX ст. — 900. Будівництво залізниць в імперії розпочалося в 1828 р., але в 1846 р. їх протяжність становила лише 148 км. У 1830 р. відкрилася перша пароплавна лінія, яка з'єднала Відень із Пештом в Угорщині.

Характерною для Австрійської імперії була нерівномірність розвитку її частин: одні провінції (Чехія, Ломбардо-Венеція, Нижня Австрія) виробляли основну частину промислової продукції, а інші (Галичина, Буковина, Далмація) відігравали роль аграрно-сировинних придатків, ринків збуту готової продукції.

2 Передберезневий період. Вплив Липневої революції у Франції призвів до загострення суперечностей в Австрійській імперії. Добу від 1830 р. до революції 1848—1849 рр. в історії Австрії називають *передберезневим періодом* (революція 1848—1849 рр. розпочалася в країні в березні). У цей час Австрію охопило громадсько-політичне піднесення. Представники більшості верств населення, за винятком правлячої верхівки, поділяли думку про необхідність здійснення в державі соціальних перетворень і реформування державного устрою. Незважаючи на суттєві відмінності в поглядах, вони погоджувалися в необхідності встановлення обмеженої монархії, скликання представницького органу влади із законодавчими функціями для прийняття Конституції, запровадження основних громадянських і політичних свобод.

Іштван Сечені

На початку 30-х рр. XIX ст. граф Іштван Сечені, один із видатних діячів тогочасної Угорщини, розробив програму реформ, яка передбачала ліквідацію

залишків кріпосництва й заміну панщини найманою працею в сільському господарстві, ліквідацію ремісничих цехів, підтримку національної промисловості, створення Національного банку та мережі кредитних установ. Проте уряд К. Меттерніха відкидав навіть можливість обговорення будь-яких перетворень в імперії.

3 Національне відродження слов'янських народів Австрійської імперії.

У період наполеонівських війн у Європі поширилися уявлення про те, що кожна нація має право на самовизначення. Унаслідок цього народи Австрійської імперії стали все наполегливіше вимагати надання громадянських свобод і забезпечення національного рівноправ'я. В історії словенців, хорватів, сербів, чехів, словаків, поляків, українців, що перебували під австрійською владою, кінець XVIII — перша половина XIX ст. стали початком доби національного відродження.

Велику роль у цьому відігравали слов'янські просвітителі, яких називали «будителями». Чимало зробили для національного відродження чехів Йозеф Добровський (1753—1829), автор праць з історії мови та культури чехів, і Йозеф Юнгман (1773—1847), який створив підручник чеської літератури та чесько-німецький словник. Видатними діячами словацького відродження були Ян Коллар (1793—1852), поет, автор збірок словацьких народних пісень, і Людовіт Штур (1815—1856), який розпочав створення словацької літературної мови.

Вагомими були здобутки «будителів» західних українців, що перебували під владою Габсбургів. Михайло Поп-Лучкай (1789—1843) створив першу на західноукраїнських землях «Граматику слов'яноноруську» та шеститомну «Історію карпатських русинів». Історик Денис Зубрицький (1777—1862) дослідив історію галицьких українців, корінного населення краю, в «Описі історії народу руського».

На національне відродження слов'ян, як і інших пригноблених народів Австрійської імперії, впливали здобутки угорців (мадярів) у боротьбі проти онімечування, а особливо заміна середньовічної латини угорською мовою як офіційною мовою королівства. Однак угорці самі здійснювали мадяризацію слов'ян. Це ставало поштовхом для активізації національних прагнень слов'ян, зокрема закарпатських русинів, які перебували у складі Угорського королівства.

4 Особливості політичного, суспільного та економічного життя Російської імперії.

У період 1815—1847 рр. Російська імперія стала найбільшою за площею державою світу, що простягалася на величезних просторах Східної Європи, Північної Азії та частини Північної Америки (Аляска). Кількість населення імперії впродовж першої половини XIX ст. збільшилася із 37 до 69 млн осіб переважно завдяки приєднанню нових територій — Фінляндії, Царства Польського, Бессарабії, Північного Казахстану. Основна частина населення заселяла центральні й західні

Олександр I

Микола I

губернії, а на величезній території Сибіру проживало лише 3 млн осіб. Середня тривалість життя становила 27,3 року (у Великій Британії — 31,5 року) через велику дитячу смертність, нерозвиненість медичного обслуговування, періодичні епідемії. За складом населення Російська імперія була багатонаціональною державою, її народи сповідували всі світові релігії (християнство, іслам, буддизм), однак статус державної релігії мало лише православ'я.

За структурою російське суспільство залишалося фактично феодальним із поділом на привілейовані (дворянство, духовенство, купецтво, козацтво) і непривілейовані стани (селянство і міщанство). Найбільшим за кількістю станом було селянство — понад 30 млн осіб. Із них близько 20 млн становили кріпосні селяни.

За політичним устроєм Російська імперія була самодержавною (абсолютною) монархією. Російський імператор мав необмежену владу. Конституції та парламентських установ у країні не існувало. Правителями імперії в цей період були **Олександр I** (1801—1825 рр.) та **Микола I** (1825—1855 рр.). Олександр I на початку свого правління підтримував проекти перетворення Росії на конституційну монархію, однак після розгрому Наполеона утвердився в думці, що саме самодержавство об'єднало народ для боротьби із французами, і тому не бажав його скасування.

Правління Миколи I розпочалося жорстоким придушенням виступу опозиційно налаштованих до самодержавства російських дворян та офіцерів. Микола I не підтримував ідей будь-яких змін в управлінні імперією та намагався «вдосконалити» його бюрократизацією та посиленням ролі поліції.

Сучасники розповідали, що одного разу Микола I спитав свого 15-річного сина, майбутнього імператора Олександра II, на чому тримається управління багатомовною сім'єю народів, які населяють імперію. Спадкоємець престолу відповів: «На самодержавстві й законах». Микола I обурився: «Законах — ні! Лише на самодержавстві».

Однією з головних проблем внутрішньополітичного життя імперії стало кріпосне право. Влада не наважувалася на рішучі зміни, оскільки її опорою були дворяни — власники кріпосних. Для національної політики імперії було характерне здійснення щодо неросійських народів політики національно-культурної асиміляції, ігнорування особливостей національного походження, їх русифікація. Будь-які спроби неросійських народів боротися за національні права придушувалися.

За рівнем свого економічного розвитку Російська імперія значно поступалася тогочасним провідним країнам Заходу. Промислова революція розпочалася в країні на межі 30—40-х рр. XIX ст. і розгорталася дуже повільно. Їй заважала відсутність ринків вільнонайманої робочої сили та збуту продукції в умовах панування кріпосництва. Перші фабрично-заводські підприємства виникли в 30-х рр. XIX ст. у текстильній та гірничодобувній галузях промисловості.

Російська імперія була аграрною країною. Характер розвитку сільського господарства визначався пануванням кріпосницьких відносин. Урожаї були низькими, сільське господарство розвивалося за рахунок збільшення посівних площ із використанням примітивної техніки. Чимало господарств зберігало натуральний характер. Російська зовнішня торгівля була спрямована на постачання сировини (зерно, льон, деревина, залізо) до Західної Європи та завезення промислового обладнання, предметів розкоші й так званих «колоніальних» товарів (чай, кава, прянощі).

5 Рух декабристів. Відмова Олександра I від намірів реформування Російської імперії викликала велике розчарування в прибічників цього шляху. Відтоді в Росії виникло протистояння між владою, що діяла методами політичної реакції, і патріотами, які прагнули змін у суспільно-політичному житті. Пізніше їх стали називати **декабристами**.

Перші таємні опозиційні організації створили гвардійські офіцери, учасники закордонних походів 1814—1815 рр. У 1816 р. виник «Союз порятунку», який через два роки трансформувався в «Союз благоденства». Його учасники виступали за ліквідацію кріпосного права, перетворення самодержавства на конституційну монархію. Однак через розбіжності в поглядах на шляхи реалізації цих намірів у 1821 р. «Союз...» розпався. У 1821—1822 рр. на його основі виникли Південне товариство в українському місті Тульчин, очолюване Павлом Пестелем, та Північне товариство в Петербурзі, очолюване Микитою Муравйовим і Кіндратом Рилєєвим.

Програми обох організацій передбачали ліквідацію самодержавства, кріпосного права, поділу на стани, упровадження конституцій із широкими громадянськими правами і свободами (друку, слова, зборів, віросповідання тощо). Південне товариство пропонувало запровадити пряме й рівне для всіх громадян виборче право, а Північне товариство — встановити для виборців високий майновий ценз.

Нові організації вдалися до змови й підготовки військового перевороту. 14 грудня 1825 р., після смерті Олександра I, члени Північного товариства вивели кілька гвардійських полків на Сенатську площу

Декабристи — учасники таємних організацій у Російській імперії, що готували державний переворот, спрямований проти самодержавства та кріпосного права. Підняли повстання в грудні (російською мовою — *декабрь*) 1825 р.

Повстання декабристів. Сенатська площа. 1853. Художник Василь Тімм

? Яку інформацію про те, що відбулося 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі в Петербурзі, можна отримати за ілюстрацією?

i

устрою Російської імперії в незмінному вигляді, їх називали «охоронцями». До них належали **Сергій Уваров, Михайло Погодін, Микола Карамзін** та інші. Ідеологічною базою прибічників урядового табору стала «теорія офіційної народності», уперше сформульована міністром народної освіти графом С. Уваровим у 1833 р.

Із доповідної записки «Накреслення головних початків» С. Уварова для Миколи I

...Без любові до віри предків народ, як і приватна особа, має загинути. Росіянин, відданий Вітчизні, так само мало погодиться на втрату одного з догматів православ'я, як і на крадіжку однієї з перлин із вінця Мономахова.

Самодержавство становить головну умову політичного існування Росії... Рятівне переконання, що Росія живе й зберігається духом самодержавства, сильного, людюлюбного, освіченого, має проникати до народної освіти і з нею розвиватися.

Поряд із цими двома національними початками є і третій, не менш важливий, не менш сильний: народність. Питання народності не має такої єдності, як попереднє, але обидва мають витоки з одного джерела і пов'язуються на кожній сторінці Російського царства.

?

1. У чому полягала «теорія офіційної народності», сформульована С. Уваровим?
2. Які наслідки мала спричинити її реалізація в умовах різновірної та багатонаціональної Російської імперії?

В опозиції до урядового табору перебували **ліберали**, які виступали за реформування російської дійсності мирним шляхом. Ініціатором реформ, на їхню думку, мала стати державна влада. Наприкінці 30-х рр.

в Петербурзі, щоб зірвати присягу новому імператору Миколі I, але запізнилися. 29 грудня 1825 р. Південне товариство підняло повстання Чернігівського полку в Україні. Обидва виступи були придушені владою, яка потім жорстоко розправилася з їх учасниками.

6 **Суспільний рух у 30—40-х рр. XIX ст. в Російській імперії.** Правління Миколи I було періодом політичної реакції. Глибокі соціальні суперечності обумовили виникнення в 30—40-х рр. XIX ст. різних напрямків суспільного руху, що пропонували відмінні шляхи розвитку Росії.

Урядовий табір представляли консерватори. Оскільки вони виступали за збереження самодержавного

XIX ст. серед лібералів сформувалися різні бачення шляху розвитку Росії. Вони розділилися на *слов'янофілів* (слов'янолюбів) та *західників*. Слов'янофіли підкреслювали самотність шляху розвитку як російського, так і будь-якого іншого народу. Петро I, запроваджуючи в Росії європейські досягнення, порушив її природний шлях розвитку. Слов'янофіли вбачали можливість уникнення згубного західного шляху в селянській громаді, православ'ї та морально-релігійних якостях російського народу. Політичним ідеалом слов'янофілів було самодержавство допетровських часів, коли царі правили, спираючись на підтримку народу, час від часу скликаючи земські собори. Вони виступали за негайну ліквідацію кріпосного права шляхом реформ. До основоположників слов'янофілства належали **Олексій Хом'яков, Іван Кирєєвський, Юрій Самарін** та інші.

Західники вважали, що європейська цивілізація єдина, і штучне відокремлення будь-якого народу призведе до його занепаду. Західники звеличували роль Петра I в російській історії та схвалювали здійснені ним за європейськими зразками перетворення. Головною метою Росії, на їхню думку, є приєднання до європейського Заходу. При цьому вирішальне значення вони надавали не вірі, а розуму і на противагу селянській громаді висували вільну особистість. Політичним ідеалом західників була конституційна монархія західноєвропейського зразка з обмеженням влади монарха парламентом, гарантіями свободи слова, друку, недоторканності особи та гласності суду. Опозиційно ставлячись до урядової політики, вони виступали за ліквідацію кріпосного права згори, вважали, що влада має змінити російську дійсність шляхом реформ. Основоположниками поглядів західників вважалися **Тимофій Грановський, Сергій Соловйов, Костянтин Кавелін** тощо.

Іншими представниками опозиційних сил були **радикали**, які обстоювали необхідність зміни державного устрою Росії шляхом революції. Не поділяючи надій на реформування Росії існуючою владою, вони вважали, що лише завдяки революції буде знищено самодержавство та кріпосне право. Після цього необхідно створити нове соціалістичне суспільство, вільне від будь-яких форм гноблення людини людиною. Найвідомішими російськими **радикалами-соціалістами** були **Михайло Буташевич-Петрашевський, Олександр Герцен, Микола Огарьов**.

Наслідком політики асиміляції та русифікації стала поява в Російській імперії **національно-визвольних рухів**. Їх об'єднувало усвідомлення необхідності боротьби за збереження національно-культурних традицій своїх народів, ліквідацію самодержавства й національне звільнення неросійських народів імперії. Видатними представниками національно-визвольного руху цього періоду були **Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Ніколоз Бараташвілі, Олександр Чавчавадзе, Грігол Орбеліані, Шимон Конарський, Адам Міцкевич, Валеріан Лукасинський**.

7 Кримська війна. У середині XIX ст. російський імператор Микола I вирішив скористатися занепадом Османської імперії, посиливши свій вплив на Близькому Сході та Балканському півострові.

Кримська війна 1853—1856 рр. — війна, розпочата Росією проти Туреччини за панування в чорноморських протоках і на Балканському півострові. Пізніше перетворилася на війну Росії з коаліцією у складі Великої Британії, Франції, Османської імперії та Сардинського королівства.

Приводом до війни Росії з Туреччиною стали суперечки між католицькою та православною церквами щодо права опіки над християнськими святинями в Палестині. Миколу I вкрай образило те, що турецький султан передав це право католикам. У червні 1853 р. російська армія без оголошення війни окупувала залежні від Туреччини кня-

зівства Молдавію та Валахію. У відповідь турецький султан, заручившись підтримкою Великої Британії та Франції, оголосив Росії війну.

Дії Росії викликали негативну реакцію у Європі, і країна опинилася в дипломатичній ізоляції. Турецькі війська спершу воювали вкрай невдало й зазнавали поразок від російської армії. **30 листопада 1853 р.** російська ескадра знищила вдвічі більшу турецьку ескадру в *Синопській бухті*. Турецька армія також була розгромлена російською в Закавказзі.

Такий розвиток подій викликав занепокоєння у Європі. На початку березня 1854 р. Велика Британія та Франція висунули вимогу Росії вивести війська з дунайських князівств, однак, не отримавши відповіді, оголосили війну. Згодом до них приєдналося Сардинське королівство. Погрожувала війною й Австрія. Під міжнародним тиском Росія вивела війська з Молдавії та Валахії.

Тим часом командування англо-франко-сардинської армії розробило план експедиції до Криму. У вересні 1854 р. десант союзників, який прибув на парових броньованих суднах, висадився на півострові. Російський дерев'яний флот не міг завадити цьому.

Один француз-дотепник так охарактеризував російську армію періоду Кримської війни: «У російській армії солдати — із головами левів, офіцери — із головами віслюків, а генерали — узагалі без голів».

Технічна відсталість російської армії робила її перемогу у війні неможливою. Десант союзників завдав кілька поразок росіянам у Криму і взяв в облогу *Севастополь*. Облога міста тривала **із 14 вересня 1854 до 30 серпня 1855 р.** Проте зрештою російська армія була змушена відступити. Падіння Севастополя визначало результат війни. Новий російський імператор Олександр II (1855—1881 рр.), усвідомлюючи, що держава виснажена війною, вирішив її припинити.

Поразку Російської імперії в Кримській війні закріпили умови **Паризького договору (30 березня 1856 р.)**. За ним Росія повертала Туреччині захоплену

Тонка червона лінія
(битва біля Балаклави
в 1854 р. під час
Кримської війни). 1881.
Художник Роберт Гібб

? Як художник зобразив
мужність і героїзм
учасників битви?

раніше фортецю Карс і передавала Південну Бессарабію залежній від турецького султана Молдавії. Росія позбавлялася права одноосібної опіки над християнами Молдавії, Валахії та Сербії. Союзники залишали Севастополь і Кримський півострів. Чорне море оголошувалося нейтральною територією, Росія позбавлялася права утримувати тут свій військово-морський флот.

Поразка в Кримській війні стала для російської влади переконливим свідченням необхідності подолання відсталості країни.

Висновки

- ▶ У суспільно-політичному житті Австрійської імперії в 1815—1847 рр. панували консервативні тенденції, уособленням яких стала діяльність К. Меттерніха.
- ▶ Слов'янські землі у складі Австрійської імперії в цей період охопило національне відродження.
- ▶ У Російській імперії в цей час тривала політична реакція. Головною проблемою стало реформування життя країни. Проте правлячі кола не наважувалися на перетворення, що обумовлювало поступове відставання Росії від провідних держав Заходу. Поразка у Кримській війні чітко показала цю тенденцію.

Запитання і завдання

1. Коли К. Меттерніх став канцлером Австрійської імперії? 2. Назвіть імена «будителів» слов'янських народів. 3. Хто був правителем Російської імперії в 1825—1855 рр.? 4. Хто розробив «теорію офіційної народності»? 5. Коли відбувалася Кримська війна? 6. Які держави були противниками Росії в Кримській війні?

7. Охарактеризуйте політичне, суспільне та економічне життя Австрійської імперії в період 1815—1847 рр. 8. Що вам відомо про передберезневий період в історії Австрії? 9. Як відбувалося національне відродження слов'янських народів Австрійської імперії? 10. Визначте характерні риси політичного, суспільного та економічного життя Російської імперії. 11. Чим відрізнялися погляди представників різних напрямків суспільного руху Російської імперії 30—40-х рр. XIX ст.? 12. Охарактеризуйте причини, перебіг та результати Кримської війни.

13. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Економічне, політичне та суспільне життя в Австрійській та Російській імперіях у 1815—1847 рр.». **14.** За додатковою літературою підготуйте повідомлення про розгортання національно-визвольного руху на українських землях у складі Австрійської та Російської імперій цього періоду.

15. Міністр народної освіти Російської імперії С. Уваров розглядав свою «теорію офіційної народності» як «останній якір порятунку», як «розумову греблю» проти проникнення із Заходу «руйнівних ідей» і поширення їх у Росії. Від яких саме ідей, на вашу думку, хотів урятувати Росію С. Уваров? Чому саме «православ'я, самодержавство, народність» мали стати «розумовою греблюю» проти поширення в російському суспільстві західноєвропейських ідей?

§ 11. Революції 1848—1849 рр.

1. Які соціальні верстви населення прийшли до влади у Франції в результаті Липневої революції 1830 р.? **2.** Якими були особливості становища Німеччини та Італії в 1815—1847 рр.? **3.** Яка політика здійснювалася урядом К. Меттерніха в Австрійській імперії?

Революція у Франції. У 1848—1849 рр. Європу захопив вир революцій.

Він розпочався у Франції та стрімко поширився на Австрійську імперію, німецькі та італійські держави. Події «Весни народів», як називали ці революції сучасники, поєднували боротьбу представників різних соціальних верств із залишками «старого порядку», виступи за демократизацію політичного устрою, протести робітників проти підприємців, об'єднанчі й визвольні національні рухи.

У другій половині 40-х рр. XIX ст. у Франції загострилася соціально-економічна ситуація. Кілька неврожайних років призвели до підвищення цін на хліб. У 1847 р. Францію, як і інші країни Європи, охопила економічна криза, унаслідок чого стали закриватися банки, фабрики, заводи, ремісничі майстерні, почали зростати ціни. Значно збільшилася кількість безробітних. Загальне обурення викликали поширення хабарництва й зловживання своїм становищем. Середня та дрібна буржуазія, що не мала виборчих прав за часів Липневої монархії, вимагала виборчої реформи. Проте уряд категорично відкидав такі вимоги.

У відповідь на це прибічники виборчої реформи із заможних верств стали влаштовувати в Парижі спеціальні «реформістські бенкети», де обговорювали проекти змін виборчої системи. Проте черговий «бенкет», призначений на 22 лютого 1848 р., було заборонено. Уранці 23 лютого 1848 р. організатори заходу в супроводі величезного натовпу парижан, співаючи «Марсельезу» й вигукуючи «Хай живе реформа!», рушили до центру міста. Коли поліція атакувала демонстрантів, місто вкрилося барикадами.

Наляканий король Луї Філіпп оголосив про згоду виконати вимоги повстанців, однак це їх не задовольнило.

24 лютого 1848 р. повстанці оточили королівський палац Тюільрі й стали вимагати зречення короля. Луї Філіпп був змушений підписати акт відмови від престолу та рятуватися втечею. Повсталі парижани захопили залу засідань Палати депутатів і, погрожуючи застосувати силу, почали вимагати створення нового уряду із представників опозиції. Цю вимогу було виконано. **25 лютого 1848 р.** Тимчасовий уряд проголосив *Другу республіку* та затвердив її червоно-біло-синім прапором. Із поваленням Липневої монархії революція 1848 р. у Франції завершилася.

Бійка на вулиці Суфло 25 червня 1848 р. Художник Орас Верне

? Яку інформацію про вуличні бійки в Парижі в 1848 р. можна отримати за ілюстрацією?

2 Друга республіка у Франції. Після встановлення Другої республіки Тимчасовий уряд скасував дворянські титули, запровадив свободу друку, політичних зборів і призначив на основі загального виборчого права для чоловіків віком від 21 року вибори до Установчих зборів, які мали розробити нову конституцію.

Для працевлаштування безробітних запровадили систему громадських робіт. Для цього створили так звані «національні майстерні», де людей забезпечували роботою, сплачуючи за неї 1—2 франки на день. Однак коли витрати на утримання «національних майстерень» досягли 14 млн франків, уряд їх закрити. Відповіддю на це стало повстання 23—26 червня 1848 р. в Парижі, у якому взяли участь близько 50 тис. робітників. Повстання відрізнялося надзвичайною жорстокістю з обох боків. Для його придушення Установчі збори надали необмежені повноваження військовому міністру генералу **Луї Кавеньяку**. Після чотирьох днів запеклих боїв із застосуванням артилерії в робітничому передмісті Сент-Антуан урядові війська розгромили повстанців. Кількість загиблих при цьому досягала 10 тис. осіб. Після придушення Червневого повстання радикальні газети, клуби й товариства опинилися під заборонаю. Близько 3,5 тис. учасників повстання було заарештовано й без суду відправлено в заслання.

4 листопада 1848 р. Установчі збори прийняли Конституцію Другої республіки, яка вперше в історії Франції запроваджувала посаду президента, що мав чималі повноваження для захисту порядку в країні. Законодавча влада надавалася Національним зборам, а виконавча — президенту Республіки, який керував діяльністю міністрів. Конституція

Імператор Луї Наполеон Бонапарт (Наполеон III). 1853. Художник Франц Ксав'єр Вінтергальтер

закріплювала загальне виборче право для чоловіків, що досягли 21-річного віку. 10 грудня 1848 р. відбулися перші вибори президента Республіки. Перемогу на них здобув 40-річний принц **Луї Наполеон Бонапарт** (1808—1873), племінник Наполеона I, отримавши три чверті всіх голосів виборців. Вони вірили, що Луї Наполеон відновить велич країни та буде піклуватися про потреби пересічних французів. 2 грудня 1852 р. у Франції встановилася Друга імперія, а Луї Бонапарт був проголошений імператором під ім'ям **Наполеон III**.

3 **Революція 1848 р. в Німеччині.** Події Лютневої революції у Франції мали великий вплив на німецькі землі. 1—5 березня 1848 р. в Бадені, Вюртемберзі, Баварії та інших німецьких державах відбулися маніфестації. Під тиском опозиції реакційні уряди отримали відставку, а до складу нових увійшли ліберали. У Німеччині почалася революція.

Бурхливого характеру набули події в столиці Пруссії Берліні. 18 березня 1848 р. поліція застосувала зброю щодо учасників демонстрації на підтримку реформ. Місто вкрилося барикадами. Бої тривали всю ніч, а на ранок берлінці відтіснили урядові війська. Король Фрідріх Вільгельм IV наказав їм залишити місто, заявив про намір дарувати конституцію, запровадити свободу друку й зібрати Установчі збори. Скликані незабаром Установчі збори одним із перших рішень ліквідували залишки феодальних повинностей селян.

18 травня 1848 р. у Франкфурті-на-Майні роботу над конституцією об'єднаної Німеччини розпочав перший загальнонімецький парламент. Наприкінці 1848 р. в усіх німецьких державах влада розгорнула наступ на опозицію. У грудні 1848 р. пруський король розпустив Національні збори й дарував народу Конституцію. 28 травня 1849 р. франкфуртський парламент прийняв Конституцію об'єднаної Німеччини, за якою вона ставала федерацією тогочасних німецьких держав у формі імперії. Парламент хотів бачити на імператорському троні пруського короля Фрідріха Вільгельма IV. Однак той відповів відмовою.

Через деякий час Австрія, розчарована тим, що їй не запропонували імперську корону, відкликала своїх представників із франкфуртського парламенту. Її приклад наслідували делегації деяких інших німецьких держав, що призвело до втрати парламентом авторитету. Засідання було перенесено до Штутгарта у Вюртемберзі. У червні 1849 р. вюртемберзький

король силою розігнав парламент. Тим часом незадовго до цього, у травні 1849 р., у Пруссії за новим виборчим законом ліквідували завойоване народом загальне виборче право й запровадили нову систему, що ґрунтувалася на майновому цензі.

Об'єднання Німеччини парламентським шляхом, через волевиявлення народу, у роки революції 1848—1849 рр. зазнало невдачі. У політичній сфері єдиним здобутком стало прийняття пруської Конституції. Надії на об'єднання країни німецькі патріоти стали пов'язувати з Пруссією — єдиною державою, здатною силою об'єднати Німеччину.

4 **Революція в Австрії.** Революція в Парижі сколихнула Відень. 13 березня 1848 р. в австрійській столиці відбулися маніфестації під гаслами «Конституція!», «Свобода!», «Геть Меттерніха!». Імператор Фердинанд I під тиском віденців відправив канцлера К. Меттерніха у відставку, пообіцяв скликати парламент і запровадити конституцію.

Конституція Австрійської імперії, оприлюднена 25 квітня 1848 р., проголошувала свободу слова, друку, зборів і відповідальність уряду перед парламентом (рейхстагом), який складався із двох палат — сенату й палати депутатів. Члени палати депутатів обиралися, однак виборче право поширювалося лише на власників нерухомого майна. Вища виконавча влада залишалася за імператором. Переважну більшість австрійських патріотів це не влаштовувало, і боротьба не припинялася.

15—26 травня 1848 р. в столиці відбулися нові революційні виступи. Імператор Фердинанд I був змушений надати повстанцям письмову згоду на запровадження загального виборчого права. Революційні виступи охопили слов'янські землі у складі імперії — Чехію, Галичину, Буковину, Закарпаття, Словаччину, Воеводину, Хорватію.

У червні 1848 р. в Празі, на противагу Франкфурту, відбувся З'їзд представників слов'янських народів Австрійської імперії. Більшість депутатів висловилися за збереження імперії Габсбургів і проти її входження до складу об'єднаної Німеччини. Вони вважали, що дрібні незалежні слов'янські держави у складі Німеччини втратять національну самобутність. Їхні противники виступали за самовизначення всіх ненімецьких народів та їх відокремлення від імперії.

10 липня 1848 р. розпочав роботу австрійський рейхстаг, більшість місць у якому належала поміркованим лібералам, а чверть депутатів

Демонстрація в Берліні в 1848 р.
Невідомий художник

? На підставі ілюстрації зробіть висновок про характер подій у Берліні в березні 1848 р.

i

Революція у Відні в 1848 р.
Невідомий художник

- ? Визначте за ілюстрацією особливості подій у Відні в березні 1848 р.

Шандор Петефі звертається до народу.
Невідомий художник

- ? Як ілюстрація відображає сприйняття угорцями закликів Ш. Петефі?

ський уряд. Одним із його перших заходів стала аграрна реформа, за якою скасовувалася панщина, а селяни ставали власниками третини оброблюваної землі. Здійснюючи ці та інші перетворення, новий уряд відмовився розглядати питання про національні права неугорських народів — закарпатських русинів, сербів, хорватів та інших. Тому вони залишалися прибічниками австрійської влади.

У вересні 1848 р. хорватська армія Й. Єлачича за наказом імператора розгорнула військові дії проти Угорщини. Усі рішення угорського сейму Франц Йосиф скасував й оголосив про перетворення Угорського

становили селяни. Одним із перших важливих рішень рейхстагу стало скасування панщини за сплату компенсації землевласникам. Завдяки здобутій прихильності селянських депутатів уряд провів через рейхстаг рішення про фінансування каральних експедицій до Італії та Угорщини.

6 жовтня 1848 р. віденці підняли нове повстання, намагаючись перешкодити відправленню частин столичного гарнізону на придушення революції в Угорщині. Бої в місті тривали до 1 листопада 1848 р., коли хорватські війська під проводом Йосипа Єлачича взяли його штурмом.

Наприкінці листопада 1848 р. Фердинанд I зрікся престолу. Новим імператором став його 18-річний племінник Франц Йосиф I (1848—1916 рр.). Він відмовився від поступок, зроблених його попередником під тиском революційних подій. 7 березня 1849 р. він розпустив рейхстаг і призупинив дію Конституції. Революція завершилася поразкою, в Австрії запанувала реакція.

5 **Революція в Угорщині.** Угорська революція розпочалася 15 березня 1848 р. виступами радикальної молоді, очолюваної поетом Шандором Петефі. Вони вимагали надання угорцям громадянських прав і свобод, створення власного самостійного уряду. 17 березня 1848 р. було сформовано перший національний угорський уряд.

i

королівства на провінцію імперії. Відповіддю на це став контрнаступ угорської армії та вигнання австрійців із країни.

14 квітня 1849 р. угорський сейм проголосив незалежність Угорщини та позбавив династію Габсбургів права управляти країною. Правителем-президентом Угорщини було обрано керівника національно-визвольної боротьби угорців **Лайоша Кошута** (1802—1894).

Франц Йосиф звернувся по допомогу в придушенні волелюбних угорців до російського імператора Миколи I. У результаті російської військової інтервенції угорська армія 13 серпня 1849 р. капітулювала. Розпочалися жорстокі розправи з учасниками революції. Після її поразки революційний рух в Австрійській імперії почав поступово вщухати.

6 **Революція в Італії.** В Італії революція розпочалася повстанням 12 січня 1848 р. в Палермо на острові Сицилія, яке завершилося перемогою. Війська неаполітанського короля залишили острів. Звістка про успіхи повстанців активізувала діяльність італійських патріотів. У лютому-березні 1848 р. в Папській області, Тоскані й Сардинському королівстві були даровані конституції, обрано парламенти й сформовано уряди з поміркованих лібералів.

18 березня 1848 р. під впливом звісток про події у Відні повстання спалахнуло в Ломбардії, у місті Мілан. П'ятиденна боротьба з 15-тисячною австрійською армією завершилася перемогою повстанців. Анти-австрійське повстання перемогло також у Венеції, де після цього була проголошена республіка.

Патріотичне піднесення, яке охопило Італію, спонукало короля Сардинії (П'ємонт) **Карла Альберта** 24 березня 1848 р. оголосити війну Австрійській імперії. Однак наприкінці липня австрійці завдали поразки сардинській армії та відновили свою владу над Північною Італією.

У середині листопада 1848 р. спалахнуло народне повстання в Римі. Папа Пій IX був змушений погодитися на скликання Установчих зборів. 9 лютого 1849 р. вони позбавили Папу світської влади та проголосили Римську республіку. У березні 1849 р. воєнні дії проти Австрії відновив сардинський король. Проте вже через десять днів його армію було розгромлено. Після цього Карл Альберт зрікся влади на користь свого сина. Новий король Сардинії **Віктор Еммануїл II** уклав угоду з австрійцями, відмовившись від претензій на Ломбардію та Венецію. Після цього австрійці на прохання герцога Тоскани придушили революцію у Флоренції. Австрійська армія взяла в облогу Венецію та рушила до Рима. Там до них

Віктор Еммануїл II

Революції 1848—1849 рр. у Європі

приєдналися французькі війська. Із півдня на Рим розгорнула наступ армія неаполітанського короля. Облога міста тривала два місяці.

Опором загарбникам керував тріумвірат — обраний повсталими римлянами колективний орган управління проголошеної в січні 1849 р. Римської республіки.

3 липня 1849 р. Установчі збори в Римі затвердили Конституцію Римської республіки — найдемократичнішу з усіх конституцій італійського Рісорджименто. Увечері того ж дня французи захопили місто. Останнім осередком боротьби залишалася Венеція, узята австрійцями в облогу. 22 серпня 1849 р. захисники міста капітулювали. Із загибеллю Венеціанської республіки революція в Італії завершилася, і країну охопила хвиля

терору. Основне завдання революції — визволення та об'єднання Італії — залишилося невирішеним.

Зі звернення тріумвірів про оборону Римської республіки (3 липня 1849 р.)

Римляни! До ганьби нападу республіканських військ на дружню республіку генерал Удіно додав нікчемність зради. Він порушив письмову домовленість не починати атаку раніше понеділка, якої ми досягли з ним.

Повстаньте, римляни! На стіни, до брами, на барикади! Доведемо противнику, що навіть за допомогою зради не можна перемогти Рим. Нехай кожна людина візьме в руки зброю та йде в бій, нехай кожен вірить у перемогу. Право переможе, і вічний сором нехай вкриє союзників Австрії. Хай живе республіка!

1. У чому була складність ситуації в обложеному місті? **2.** До чого керівники республіки закликали римлян?

Висновки

- ▶ Революції 1848—1849 рр. у європейських країнах стали відображенням протесту проти існуючих форм правління, боротьби за збільшення представництва у владі та покращення умов життя різних верств населення, пробудження національної свідомості народів Центральної та Східної Європи.
- ▶ У 1849 р. контрреволюційні сили змогли подолати революційну хвилю. Однак основи «старих порядків» були значно послаблені.

Запитання і завдання

1. Коли було встановлено Другу республіку у Франції? **2.** Якою мала бути форма державного устрою об'єднаної Німеччини за Конституцією, розробленою франкфуртським парламентом? **3.** Коли розпочалася революція в Австрійській імперії? **4.** Хто був обраний правителем-президентом Угорщини в період революції? **5.** Якою подією завершилася революція в Італії?

6. Як пройшла революція 1848 р. у Франції? **7.** Охарактеризуйте зміни, які відбулися у Франції після революції 1848 р. **8.** Чому, на вашу думку, не відбулося об'єднання Німеччини в 1848—1849 рр.? Поясніть свою точку зору. **9.** Охарактеризуйте революцію 1848—1849 рр. в Австрійській імперії. **10.** Якими, на вашу думку, були причини поразки революції в Угорщині? **11.** Як розгортався національно-визвольний рух в Італії в 1848—1849 рр.?

12. Об'єднайтеся в малі групи та порівняйте революції 1848—1849 рр. у Франції, Німеччині, Австрії, Угорщині та Італії за їхніми завданнями й результатами. Що було між ними спільного та відмінного? **13.** Складіть у зошиті таблицю «Революції 1848—1849 рр. у Європі».

Країна	Причини революції	Основні події	Результати революції	Особливості та наслідки

14. Існує точка зору, що під час революційних подій 1848 р. у Франції республіканські інститути втратили привабливість в очах французів. Падінню їхнього авторитету сприяли швидке погіршення економічної ситуації, криваві події червня 1848 р., що поставили країну перед загрозою громадянської війни, та відсутність у більшості політичних партій програм вирішення завдань, що стояли перед французьким суспільством. Чи погоджуєтеся ви із цією думкою? Чому? Чи можна вважати, що у Франції склалася сприятлива ситуація для відновлення імперії? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 12. Об'єднання Німеччини. Об'єднання Італії

1. Як розвивалася боротьба за об'єднання Німеччини та Італії в 1815—1847 рр.? **2.** Які події відбувалися в Німеччині під час революції 1848—1849 рр.? **3.** Як проходила боротьба за об'єднання Італії в 1848—1849 рр.?

Передумови об'єднання Німеччини. У 50—60-х рр. XIX ст. Німеччина переживала період стрімкого економічного зростання. Унаслідок завершення промислової революції країна посіла третє місце за часткою у світовому промислового виробництві після Великої Британії та США. Основу зростання промислового виробництва Німеччини становили досягнення в машинобудуванні. Запровадження нових машин і технічних удосконалень сприяло розвитку інших галузей промисловості. Сформувався великі промислові центри — Рейнська область, Вестфалія, Берлін тощо. Суттєві зміни відбулися в сільському господарстві, де наприкінці 50-х рр. XIX ст. встановилися ринкові відносини. Однією з передумов економічного зростання було подолання митної роздробленості завдяки діяльності Митного союзу, через який німецькі держави виходили на міжнародні ринки.

Завершення промислової революції змінило структуру німецького суспільства. Вагоме місце в ній посіли підприємці й фінансисти. Збільшення кількості робітників супроводжувалося змінами в їхньому становищі. Власники підприємств покращували організацію праці, було скорочено робочий день. Запровадження машин збільшило потреби у кваліфікованих робітниках. Підприємці й робітники Німеччини були зацікавлені в національному об'єднанні. Лише єдина держава могла надати їм умови для вільного пересування капіталів і товарів, пошуку кращої праці та умов життя.

Поширення в німецьких землях розуміння необхідності об'єднання супроводжувалося різним баченням того, як воно має відбутися. Німецькі радикали, особливо марксистки, виступали за революцію «знизу», що усуне князівські династії та їхніх союзників. Іншим шляхом, яким і відбулося об'єднання, була революція «згори» — підпорядкування всіх німецьких

держав владі однієї найсильнішої. Послідовники цього напрямку поділялися на прибічників великонімецької концепції об'єднання (утворення Великої Німеччини, до якої мала увійти Австрійська імперія), і малонімецької концепції (об'єднання німецьких держав навколо Пруссії, за винятком Австрії). У 50—60-х рр. XIX ст. Митний союз, у якому головувала Пруссія, а Австрія не брала участі, став центром, навколо якого формувалося спільне економічне життя німецьких земель.

2 **Об'єднання Німеччини.** Перехід Пруссії до рішучих дій на шляху об'єднання Німеччини пов'язаний із діяльністю видатного німецького політика **Отто фон Бісмарка** (1815—1898).

Отто фон Бісмарк походив із заможного дворянського роду з Бранденбургу. За поглядами був консерватором, прибічником абсолютної влади пруських королів і лідерства Пруссії в Німеччині. Про О. фон Бісмарка говорили, що він більший монархіст, ніж навіть король, а сам він часто повторював, що є «перш за все пруссак і лише потім німець». Як політику О. фон Бісмарку були притаманні безкомпромісність і жорстокість. Він увійшов в історію як прихильник насильницької політики. О. фон Бісмарк, якого називали «залізним канцлером», покладаючись на силові засоби, об'єднав Німеччину та перетворив її на одну з наймогутніших держав Європи.

24 вересня 1862 р. пруський король Вільгельм I призначив О. фон Бісмарка міністром-президентом (главою уряду). Своїм основним завданням останній вважав об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю», тобто силовим шляхом.

Із першої промови О. фон Бісмарка перед депутатами ландтагу (парламенту) Пруссії 30 вересня 1862 р.

Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її могутність; нехай Баварія, Вюртемберг, Баден ідуть на поступки лібералізму, ніхто не надасть їм ролі, яку відіграє Пруссія. Кордони Пруссії за Віденськими договорами-домовленостями не сприяють здоровому державному життю, не промовами й постановами більшості розв'язуються великі питання сучасності — це було головною помилкою 1848 і 1849 рр., а залізом і кров'ю...

1. Прибічником якого шляху об'єднання Німеччини був О. фон Бісмарк? **2.** У чому він вбачав роль Пруссії в процесі об'єднання?

Готуючись до реалізації своїх планів, О. фон Бісмарк здійснив реорганізацію армії. У результаті цих заходів армія Пруссії стала однією з наймогутніших у Європі. Одночасно із цим «залізний канцлер» уважно стежив за ситуацією на континенті, обираючи сприятливий час для початку рішучих дій. Так, він переконався, що до об'єднання Німеччини схвально ставиться Велика Британія, коли її прем'єр-міністр Г. Пальмерстон

Отто фон Бісмарк

заявив: «Необхідно, щоб Німеччина стала сильною, щоб вона була здатною втримати в шорах обидві воєнничі й амбітні держави — Францію і Росію».

У 1864 р. О.фон Бісмарк перейшов до активних дій. Після нетривалої війни з Данією Пруссія отримала Шлезвіг, а Австрія — Гольштейн. Наступного удару О.фон Бісмарк завдав Австрії. 8 червня 1866 р. пруська армія захопила Гольштейн. У відповідь Австрія оголосила війну Пруссії. Вирішальна битва австро-пруської війни, у якій перемогу здобула пруська армія, відбулася 3 липня 1866 р. в селі Садова поблизу Праги. Шлях на Відень було відкрито. Поразки зазнали також армії німецьких держав, що підтримали Австрію. **23 серпня 1866 р.** за посередництва Наполеона III Пруссія та Австрія уклали у Відні мирний договір.

За **Віденським миром** Пруссія перетворювалася на найбільшу німецьку державу із суцільною територією від Рейну до Німану. Створювався Північнонімецький союз, до якого увійшли 17 німецьких держав, а через деякий час ще чотири. Очолював союз пруський король. Депутатів рейхстагу (законодавчого органу) Північнонімецького союзу обирали в усіх державах, що входили до нього, на основі загального виборчого права для чоловіків. Уряд очолював канцлер, призначений пруським королем за згодою рейхстагу. Першим канцлером став О. фон Бісмарк.

Перемога Пруссії мала важливе значення для Європи. У її центрі виникла національна німецька держава — Північнонімецький союз. Втра- та Австрією становища великої держави Європи відкрила шлях до завершення об'єднання Італії. Зміна ситуації створила також загрозу для північної ролі Франції в континентальній Європі.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. відносини Пруссії і Франції загострилися. Обидві сторони готувалися до війни й бажали її початку. Наполеон III побоювався подальшого зміцнення Пруссії та вважав, що невелика переможна війна зміцнить Другу імперію. О. фон Бісмарк розраховував завдяки війні завершити об'єднання Німеччини та посилити її позиції в Європі.

3 Початок об'єднання Італії. У середині XIX ст. в боротьбі за об'єднання Італії існувало два напрямки — радикально-демократичний і помірковано-ліберальний. Представники першого напрямку виступали за здобуття незалежності та об'єднання Італії «знизу» шляхом повстання, здійсненого народом, і запровадження в країні республіканської форми правління. Помірковані ліберали відстоювали ідею здобуття національного

звільнення «згори» завдяки боротьбі, якою керуватиме Сардинське королівство (П'ємонт), і бачили майбутню об'єднану Італію монархією.

Поразка революції 1848—1849 рр. викликала розчарування багатьох італійських патріотів в ідеалах радикальних демократів. Так, Дж. Гарібальді та його прибічники дійшли висновку про необхідність союзу з поміркованими лібералами та П'ємонтом у боротьбі за об'єднання Італії. Із 1852 р. прем'єр-міністром П'ємонту став відомий представник поміркованих лібералів граф **Камілло Кавур** (1810—1861).

П'ємонтський аристократ **Камілло Кавур** був одним із визначних державних діячів Італії XIX ст. Із 1847 р. він видавав газету «Рісорджименто», де закликав усіх італійських монархів об'єднатися для боротьби з Австрією. К. Кавур не брав участі в революції 1848—1849 рр., але уважно спостерігав за її подіями. Вона допомогла йому дійти висновку, що лише найсильніша держава Італії П'ємонт здатна очолити об'єднання країни. У 1852 р. К. Кавур став прем'єр-міністром П'ємонту та за підтримки короля Віктора Еммануїла II розпочав реалізацію своїх планів.

К. Кавур не сприймав революційний радикалізм і вважав, що Італія може об'єднатися лише за допомогою однієї з великих держав, здатної розгромити Австрію. Щоб П'ємонт став центром об'єднання Італії, його необхідно шляхом реформ перетворити на сучасну державу з конституційною формою правління та розвинутою економікою. Діяльність уряду К. Кавура сприяла економічному піднесенню Сардинського королівства, завдяки чому було посилено його обороноздатність, збільшено й переозброєно п'ємонтську армію.

П'ємонт узяв участь у Кримській війні проти Росії, відправивши до Криму 15 тис. солдатів. Завдяки цьому сформувався союз Сардинського королівства та Франції. У липні 1858 р. на таємній зустрічі К. Кавур домовився з Наполеоном III про допомогу у звільненні від австрійців Ломбардії та Венеції. За це П'ємонт повертав Франції території Савойї та Ніцци, отримані ним за рішеннями Віденського конгресу.

У квітні 1859 р. Австрія, дізнавшись про цю угоду, першою оголосила війну П'ємонту та вторглася на його територію. У битвах під Палестро, Мадженто й Сольферіно об'єднана франко-п'ємонтська армія розгромила австрійців і, розвиваючи наступ, звільнила Ломбардію.

Із мовчазного схвалення К. Кавура в липні 1859 р. в Тоскані, Пармі й Модені в ході народних повстань були позбавлені влади герцоги з Габсбурзької династії. Новосформовані уряди на початку 1860 р. за результатами проведених плебісцитів оголосили про приєднання до Сардинського

Камілло Кавур

Битва під Сольферіно в 1859 р.
Невідомий художник

королівства. Проте здійснити це К. Кавур зміг лише після згоди Наполеона III, віддавши йому Савойю та Ніццу.

У квітні 1860 р. спалахнуло народне повстання на острові Сицилія. Місцеві радикали, очолювані Дж. Мадзіні, звернулися по допомогу до Дж. Гарібальді. Прибуття Дж. Гарібальді на Сицилію вилилося в загальне повстання проти влади неаполітанського короля. Вирішальна битва відбулася в травні 1860 р. під Калатафімі. Здобувши в ній перемогу, уже з 10 тис. солдатів Дж. Гарібальді захопив Палермо й переправився на територію Апеннінського півострова. 7 вересня 1860 р. війська

Дж. Гарібальді триумфально увійшли до Неаполя. Король утік, а його армія капітулювала. Дж. Гарібальді проголосили тимчасовим диктатором обох Сицилій від імені сардинського короля.

Ситуацією на півдні Італії вирішив скористатися К. Кавур. Переконавши Наполеона III, що гарібальдійці збираються рухатися на Рим, де перебували французькі війська і зіткнення з якими було неминучим, він наказав сардинській армії рухатися через Папську область назустріч Дж. Гарібальді. Упродовж вересня 1860 р. вона розгромила папські війська й зайняла більшість папських володінь. 15 жовтня 1860 р. сардинські війська увійшли до Неаполя. Незабаром відбувся плебісцит, на якому неаполітанці й частина захопленої сардинцями Папської області висловилися за приєднання до П'ємонту. Радикали, очолювані Дж. Мадзіні, вимагали проголосити республіку, однак К. Кавур переконав Дж. Гарібальді розпустити свою армію та передати владу Віктору Еммануїлу II. Унаслідок цього на кінець 1860 р. майже вся Італія, крім Венеції та невеликої частини Папської області з Римом, увійшла до складу Сардинського королівства.

4 Утворення Італійського королівства. Завершення об'єднання Італії.

У лютому 1861 р. в Турині зібрався перший загальноіталійський парламент. Залу засідань прикрашали італійські прапори й плакати з гаслами: «Чи потрібна вам єдина й неподільна Італія на чолі з конституційним королем Віктором Еммануїлом?». У 1861 р. на це запитання переважна більшість виборців Сардинського королівства, Королівства обох Сицилій, Ломбардії, Парми, Модени, Тоскани, частини Папської області відповіла схвально. 17 березня 1861 р. парламент проголосив Віктора Еммануїла першим королем об'єднаної Італії. Першим прем'єр-міністром

Італійського королівства став К. Кавур. За державним устроєм новостворена держава була конституційною монархією із двопалатним парламентом. Він складався з палати депутатів, яких обирали виборці, і сенату, члени якого призначалися королем. Однак унаслідок значного майнового цензу виборче право отримали лише 2,5% населення країни.

Наполеон III до появи Італійського королівства як можливого майбутнього суперника Франції у Європі поставився прохолодно. У Римі він продовжував тримати французький гарнізон, що заважало завершенню об'єднання Італії.

Проте французи не змогли перешкодити приєднанню до Італії Венеції, яке відбулося за допомогою Пруссії. У квітні 1866 р. було укладено прусько-італійський договір про спільні дії проти Австрії. У червні того ж року, коли розпочалася австро-пруська війна, італійські війська увійшли до Венеціанської області. За підписаним пізніше договором Австрія була змушена визнати входження Венеції до складу Італійського королівства. Тепер поза об'єднаною Італією залишався лише Рим із частиною Папської області.

Об'єднання Італії завершилося в 1870 р., коли після поразки у франко-пруській війні та краху Другої імперії французький гарнізон залишив Рим. 20 вересня 1870 р. армія Дж. Гарібальді увійшла до міста, яке стало столицею Італійського королівства. Папські володіння відтепер обмежувалися Ватиканським палацом.

Висновки

- ▶ У результаті об'єднання Німеччини та Італії було відновлено історичну справедливість: два численні й давні народи Європи отримали власну державність. Подолання політичної роздробленості створило сприятливі умови для розвитку німецького та італійського народів.
- ▶ У Німеччині об'єднання відбулося «згори», в Італії — завдяки об'єднанню дій «згори» і «знизу».
- ▶ Об'єднані Німеччина та Італія розгорнули боротьбу за гідне місце серед провідних держав Європи.

Запитання і завдання

1. У чому полягала малонімецька концепція об'єднання Німеччини? 2. Коли утворився Північнонімецький союз? 3. Які італійські землі увійшли до складу Сардинського королівства в 1860 р.? 4. Коли утворилося Італійське королівство?

5. Яким був план об'єднання Німеччини О. фон Бісмарка? Як відповідно до нього відбувалося об'єднання німецьких земель? 6. Охарактеризуйте О. фон Бісмарка як політичного діяча. Якою є його роль в історії Німеччини? 7. Як відбувалося об'єднання Італії?

8. Прослідкуйте за картою атласу основні події, пов'язані з об'єднанням Німеччини та Італії. 9. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Об'єднання Німеччини та Італії».

План характеристики	Німеччина	Італія
Передумови		
Шляхи об'єднання		
Основні події		
Результати		
Історичне значення		

10. Напередодні походу «тисячі» Дж. Гарібальді в 1860 р. до Сицилії К. Кавур писав: «Я докладаю всіх зусиль, щоб перешкодити італійському руху стати революційним... Задля цього я здатний на все...». Як пояснити цю позицію К. Кавура, пам'ятаючи, що він був палким прихильником об'єднання Італії?

§ 13. Сполучені Штати Америки

1. Коли утворилися США? **2.** Яким був державний устрій США? **3.** Визначте характерні риси соціально-економічного та політичного розвитку США після їх утворення.

Суспільне та економічне життя США в першій половині XIX ст. На початку XIX ст. США були федерацією штатів, землі якої простягалися на 2 тис. км уздовж Атлантичного узбережжя Північної Америки. У 1803—1867 рр. територія країни збільшилася з 2,1 до 9,3 тис. км², а кількість населення — із 5,3 до 31,4 млн осіб. Швидко зростання території цих земель, дух вільного підприємництва, який панував у США, робили їх привабливими для переселенців. У 1820—1856 рр. до країни емігрувало понад 4,2 млн осіб.

Федерація — назва союзної держави, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні органи влади, підпорядковується загальнофедеративним органам влади.

Аболиціонізм — суспільний рух у США наприкінці XVIII — у XIX ст. за ліквідацію рабства.

Із XVII ст. до Північної Америки завозили негрів-рабів з Африки. У цей період їхня кількість у складі населення США збільшилася з 1 млн осіб у 1800 р. до понад 4,4 млн осіб у 1860 р. Рабовласницька система господарювання існувала на Півдні країни. Працю негрів-рабів тут використовували на плантаціях бавовни, цукрової

тростини, рису й тютюну. У 1808 р. було запроваджено заборону на ввезення нових рабів до США. Після цього їх стали «розводити» тут, як худобу, для продажу або завозити нелегально.

Наприкінці XVIII ст. в США виник рух аболіціоністів, які виступали за скасування рабства, вважаючи за гріх мати у власності людину. У 1816 р. вони придбали землі на узбережжі Африки та заснували

державу **Ліберія**. Аболіціоністи збиралися викуповувати в плантаторів рабів, звільняти їх і перевозити сюди. Однак ця ідея не набула розвитку.

Із заснуванням у 1852 р. «Американського товариства боротьби з рабством» і початком видання тижневика «Ліберейтор» («Визволитель») (1831—1865 рр.) аболіціонізм перетворився на вагомий чинник суспільного життя США, що об'єднав близько 250 тис. противників рабства в країні. У 1840 р. у США виникла «Партія свободи», що розгорнула боротьбу проти рабства.

Переважаюча більшість лідерів аболіціонізму на чолі з Вільямом Гаррісоном, засновником тижневика «Ліберейтор» і майбутнім президентом США, вважала, що з рабством необхідно боротися виключно моральним осудом, не застосовуючи силу. Однак частина аболіціоністів, очолювана відомим діячем визвольного руху чорношкірого населення США Фредеріком Дугласом, вважала збройну боротьбу єдиним дієвим засобом у справі скасування рабства. У 1838 р. у Північній Кароліні виникло «Товариство підземної залізниці», за допомогою якого аболіціоністи переправляли колишніх чорношкірих рабів до Канади.

Активну допомогу у втечах колишніх рабів до Канади надавав фермер-аболіціоніст **Джон Браун**. У 1854—1855 рр. він із п'ятьма синами брав участь у боях із рабовласниками у штаті Канзас. У 1858 р. Дж. Браун склав проект тимчасової конституції США, у якій висунув вимогу повної ліквідації рабовласництва в країні. У 1859 р. він підняв повстання у штаті Вірджинія, сподіваючись на підтримку рабів. Повстання було придушено, а Дж. Брауна страчено. У роки Громадянської війни 1861—1865 рр. пісня «Тіло Джона Брауна» стала гімном військ Півночі.

Корінне населення Америки — індіанців — різними шляхами позбавляли їхніх земель і, незважаючи на опір, поступово витіснили на захід. У 30-х рр. XIX ст. всіх індіанців, що залишилися на схід від річки Міссісіпі, силою переселили до **резервацій** — територій, відведених для проживання індіанців, за межами яких їм заборонялося перебувати.

Характерною рисою американського життя XIX ст. стало освоєння переселенцями Дикого Заходу. На його землях вони засновували нові господарства та ставали **фермерами**. Це було для них втіленням «американської мрії» — уявлення про Америку як країну, де кожна людина завдяки власній рішучості, підприємливості та наполегливій праці може реалізувати свої прагнення.

Активне освоєння нових земель супроводжувалося появою тут поселень, які з часом перетворювалися на великі міста. Захід ставав ринком збуту для промисловості Півночі, а також джерелом сировини й продуктів харчування.

Фермер — орендар або власник землі, який веде на ній господарство переважно своєю, а також найманою працею.

Чорношкірі раби на бавовняних плантаціях. ХІХ ст.

? Яку інформацію про працю рабів на плантаціях у США можна отримати за ілюстраціями?

У цей період у США відбувалися суттєві зміни в соціально-економічній сфері, пов'язані з розгортанням промислової революції, що розпочалася в північних штатах в останньому десятилітті ХVІІІ ст. Однією з її важливих особливостей була відсутність тих докапіталістичних пережитків, що перешкоджали розвитку промисловості в країнах Західної Європи. Здійсненню промислової революції сприяло також вигідне територіально-географічне розташування країни, яке дозволяло американцям, з одного боку, відмежуватися від боротьби між Англією та Францією за панування в Європі, з іншого — отримувати чималі прибутки від торгівлі з Європою. Важливу роль в економічному зростанні США відіграло збільшення кількості населення (в основному за рахунок переселенців із Європи). У жодній країні світу воно не зростало такими темпами.

Вирішальне значення у промисловій революції мали робоча сила, техніка, інтелект і капітали з Європи. Перші парові машини, що використовувалися на текстильних фабриках, завозилися до країни з Англії наприкінці 80-х рр. ХVІІІ ст., незважаючи на заборони британського уряду. На середину ХІХ ст. американська текстильна промисловість за обсягами виробництва продукції у світі поступалася лише англійській. Так, якщо в 1808 р. в країні працювало лише 15 бавовняних фабрик, то до середини століття число фабрик і заводів збільшилося в кілька разів.

Проте на цей час США в цілому залишилися аграрною країною, де більшість населення працювала в сільському господарстві. Промислова революція завершилася лише на Півночі. Її розвиток гальмували південні штати, де панувало плантаційне господарство, засноване на праці рабів.

Зростанню країни сприяв розвиток транспорту. На початку ХІХ ст. з'явилося багато річкових пароплавів. Численні канали об'єднали річки між собою та з узбережжям Атлантичного океану. У 1830 р. відкрилася

перша залізниця завдовжки 64 км. Протягом 1830—1850 рр. довжина залізниць зросла у 300 разів, унаслідок чого на кінець 50-х рр. XIX ст. США вийшли на перше місце у світі за її загальною протяжністю в країні.

У 1807 р. ірландський переселенець, інженер-самоук Роберт Фултон збудував перший у США колісний пароплав «Клермонт». Він працював на паровій машині Джеймса Ватта та мав довжину 43 м. Свій перший рейс у 270 км від Нью-Йорка до Олбані річкою Гудзон пароплав подолав (проти течії, при сильному зустрічному вітрі) за 32 години.

У результаті промислової революції сформувалися нові верстви американського суспільства — промислова буржуазія та наймані робітники. Праця в промисловості в той час була тимчасовою з метою накопичення коштів. Американці були дуже рухливими. Вони легко змінювали місце проживання та заняття, якщо бачили можливість отримати більший прибуток.

2 Політичне життя США. Політичне життя Сполучених Штатів характеризувалося формуванням двопартійної системи. Завдяки цій системі виборну посаду обіймав представник партії, що отримала відносну більшість голосів виборців. Першими політичними партіями США стали *федералісти* (послідовники Джорджа Вашингтона, які виступали за міцну федеральну владу, захищали інтереси торговельної та фінансової буржуазії, а також частково багатих плантаторів) і *демократичні республіканці* (прибічники Томаса Джефферсона, які виступали за зміцнення влади штатів і спиралися на підтримку фермерів та інших верств населення із середніми прибутками).

У 1828 р. утворилася **Демократична партія**, яка існує в США й сьогодні. Вона не повністю наслідувала політику демократичних республіканців, але також підтримувала ідею збільшення повноважень влади штатів. За часів президентства **Джона Адамса** (1825—1829 рр.) його прихильники заснували партію *Національних республіканців*, що поділяла позиції колишніх федералістів, які припинили діяльність раніше.

У 1841 р. політику національних республіканців продовжила нова партія вігів. У Демократичній партії в цей час посилювався вплив представників рабовласницького Півдня. Віги були схильні до пошуку компромісу з ними. У ситуації загострення суперечностей між Північчю та Півднем зростала потреба в політичній силі, яка рішуче протистоятиме демократам.

Джон Куїнсі Адамс,
6-й президент США,
син 2-го президента США
Джона Адамса

У 1854 р. в Чикаго було створено Республіканську партію, яка існує в США й у наш час. Її першим лідером став Авраам Лінкольн (1809—1865). До складу партії увійшло чимало колишніх вігів. Республіканців підтримували фермери, підприємці та наймані робітники Півночі й Заходу.

Ставлення обох партій до однієї з основних тогочасних проблем — рабства — суттєво відрізнялося. Демократи вважали, що кожний штат має самостійно вирішувати, чи дозволяється на його території рабство. Республіканці не вимагали негайного скасування рабовласництва, однак виступали за його непоширення на нові землі Заходу.

3

Територіальна експансія США. У 1803—1867 рр. американський уряд різними засобами здійснював територіальну експансію в Північній Америці. Однією з її важливих причин була потреба в нових землях у зв'язку зі стрімким зростанням у світі попиту на бавовну.

Експансія — розширення зони впливу або панування в різних сферах (територія, економіка, політика) шляхом захоплення земель, ринків збуту, джерел сировини інших держав.

У 1803 р. за президентства Томаса Джефферсона США зробили перше велике територіальне придбання, купивши за 15 млн доларів колонію Луїзіана у Франції.

У результаті приєднання Луїзіани США збільшили свою територію вдвічі й отримали великий порт Новий Орлеан.

У 1812—1814 рр. США вели війну з Великою Британією, намагаючись відібрати в неї Канаду. Однак після того як британський десант захопив Вашингтон, а флот бомбардував портові міста, США погодилися визнати існуючий кордон і відмовилися від своїх намірів. У 1818 р. британці віддали їм свою колонію Ред-Рівер. У 1813—1819 рр. США частинами окупували півострів Флорида, а потім сплатили за нього іспанцям 5 млн доларів.

Чимало американських переселенців після здобуття Мексикою незалежності від іспанців оселилися на півночі країни. У 1836 р. в результаті повстання американці проголосили створення незалежної від Мексики держави Техас. Через дев'ять років Техас увійшов до складу США як новий штат. Це стало причиною успішної для США американо-мексиканської війни 1846—1848 рр. У результаті Мексика втратила не лише Техас, а й усі свої північні землі, що становили 55% території держави, отримавши у вигляді компенсації 15 млн доларів. Тут було створено штати Аризона, Каліфорнія, Невада, Нью-Мексико та Юта.

У 1846 р. за договором між США та Великою Британією було остаточно визначено північний кордон з англійськими володіннями в Канаді. До США перейшли північно-західні території, де було пізніше створено штати Орегон, Вашингтон та Айдахо. У 1853 р. американці за 10 млн доларів викупили в Мексики територію Месіль.

Останнім великим придбанням США стали Аляска та Алеутські острови, куплені в 1867 р. в Російській імперії за 7,2 млн доларів.

4 «Доктрина Монро». У перші десятиліття XIX ст. народи Латинської Америки охопила визвольна боротьба, результатом якої стало здобуття ними державної незалежності. Тогочасний президент США федераліст **Джеймс Монро** (1817—1825 рр.) визнав нові незалежні держави.

Однак Священний союз у цей час вирішив повернути колишні іспанські колонії в Латинській Америці. Це не відповідало планам Великої Британії щодо розвитку торгівлі з регіоном. Вона збиралася своїм флотом захищати власні комерційні інтереси на Американському континенті. Адміністрація США, у свою чергу, не бажала збільшення англійських володінь в Америці. Президент США вирішив оприлюднити свою позицію із традиційним посланням Конгресу й виголосив **2 грудня 1823 р.** заяву, що увійшла в історію як **«доктрина Монро»**.

Джеймс Монро,
5-й президент США

Із послання Конгресу, проголошеного президентом Дж. Монро (1823 р.)

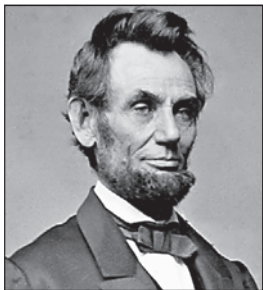
Відтепер Американські континенти не розглядаються як об'єкти можливої колонізації з боку будь-якої європейської держави. Ми сприйматимемо будь-яку спробу з їхнього боку поширити свою [політичну] систему на будь-яку систему нашої півкулі як загрозу миру та нашій безпеці.

У справі існуючих колоній будь-якої з європейських держав та залежних від неї країн ми не втручалися й не будемо втручатися, але що стосується урядів країн, які проголосили свою незалежність та відстояли її та чію незалежність ми визнали, ми не можемо розглядати будь-яке втручання з метою придушення їх або контролювання їхньої долі будь-яким чином із боку іншої європейської держави в іншому світі, аніж як прояв недружнього ставлення до Сполучених Штатів.

? 1. У чому сутність проголошеної президентом «доктрини Монро»? 2. Чому її висловлювали коротко гаслом «Америка для американців»?

5 Наростання конфлікту в США. Проблема рабовласництва була найскладнішою для тогочасного американського суспільства. В одній державі одночасно існували дві системи — рабства й вільного ринку, капіталу і робочої сили. У 50-х рр. XIX ст. розвиток США призвів до загострення відносин між Північчю та Півднем.

У той час, коли охоплена промисловою революцією Північ швидко розвивалася, низька продуктивність праці рабів аграрного Півдня гальмувала розвиток країни. Використання дешевої (майже безкоштовної) праці рабів дозволяло плантаторам отримувати величезні прибутки за мінімальних витрат. У підприємців Півночі, що оплачували найману робочу силу, це викликало заздрість і протести. Якщо на Півночі ставлення до рабства

Авраам Лінкольн,
16-й президент США

було негативним, то на Півдні переважали уявлення, що «негр не є рівним білій людині, а рабська покірність вищій расі — це його природний і нормальний стан».

Суперечності стали загострюватися з приєднанням до США нових територій на Заході. Плантатори Півдня скуповували тут кращі ділянки землі. Це викликало обурення простих фермерів, які вимагали від влади заборонити поширення рабства в штатах Заходу.

У 1861 р. президентом США було обрано лідера Республіканської партії Авраама Лінкольна. Республіканці були прибічниками обмеження рабства територією південних штатів, вважаючи, що із часом це призведе до краху плантаторських господарств. Плантатори

Півдня вбачали в цих планах загрозу своєму існуванню та взяли курс на відокремлення від США й створення окремої держави, де буде узаконено рабство.

Перемога А. Лінкольна на президентських виборах стала приводом до відокремлення Півдня від США. У лютому 1861 р. утворилася **Конфедерація Американських Штатів** з 11 рабовласницьких штатів Півдня, що оголосили про вихід зі складу США. Своїм президентом вони обрали Джефферсона Девіса, а столицею проголосили місто Річмонд у Вірджинії.

6 **Громадянська війна в США.** 12 квітня 1861 р. конфедерати захопили форт Самтер (поблизу міста Чарлстон), який перебував під владою федератів. У відповідь на це А. Лінкольн оголосив про призов до армії США 75 тис. добровольців і запровадження морської блокади Півдня.

i

Конфедерація — союз окремих суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений із певною метою, переважно зовнішньополітичною та воєнною.

Громадянська війна — збройна боротьба за державну владу між соціальними групами всередині країни.

Громадянська війна 1861—1865 рр. у США — війна між 11 рабовласницькими штатами Півдня, які вийшли зі складу Союзної федерації (конфедератами), і федеральним урядом Сполучених Штатів (федератами).

Ці події започаткували **Громадянську війну 1861—1865 рр. у США**. Під час війни Північ мала перевагу над Півднем за кількістю населення та економічним потенціалом. Однак після початку війни на бік конфедератів перейшло близько третини офіцерів і генералів армії США, які походили з Півдня.

На першому етапі війни в 1861—1862 рр. ініціативу утримував Південь. Федерати, що вели боротьбу за відновлення єдності країни, уникали дій, які в майбутньому могли ускладнити їхні відносини з Півднем. Це дозволило кон-

федератам, армію яких очолював талановитий генерал **Роберт Лі** (1807—1870), досягти суттєвих успіхів і навіть створити загрозу столиці федералів — Вашингтону.

У війну на боці Конфедерації могла втрутитися Велика Британія, яка не бажала втрачати своїх постачальників бавовни та ринки збуту товарів на Півдні. У таких умовах адміністрація А. Лінкольна почала діяти більш рішуче. У травні 1862 р. Конгрес США прийняв закон про гомсте́ди (сімейні ферми). Так, будь-який американець, якщо він не воював проти Півночі, міг отримати землю з державного фонду і стати її власником за умови, що оброблятиме її п'ять років. Цей закон забезпечив підтримку федерального уряду в аграрних штатах Заходу.

22 вересня 1862 р. А. Лінкольн оголосив, що з 1863 р. рабство на Півдні скасовується, а колишні раби як вільні громадяни можуть вступати до федеральної армії.

Із Прокламації про звільнення рабів президента А. Лінкольна (1863 р.)

Я, Авраам Лінкольн, президент Сполучених Штатів, владою головнокомандувача армії і флоту... наказую й оголошую, що всі особи, які вважалися рабами... від цього часу і в подальшому вільні, і що виконавча влада Сполучених Штатів, із військовою та морською владою включно, буде визнавати й охороняти свободу названих осіб... Оголошую і доводжу всім до відома, що такі особи, що відповідають умовам, будуть зараховані на військову службу Сполучених Штатів...

Підсумовуючи, я висловлюю щире переконання, що цей акт справедливості виправданий перед Конституцією військовою необхідністю. Я звертаюся до гідної поваги думки людства та милості всемогутнього Бога.

1. Як президент використав свою владу головнокомандувача для звільнення рабів? **2.** Чому, на вашу думку, воєнна необхідність вимагала такого кроку.

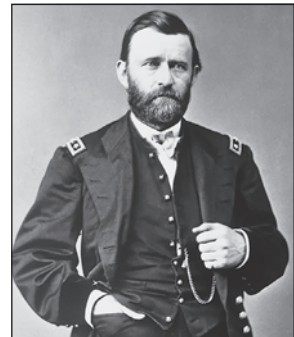
Завдяки звільненню рабів і наданню їм дозволу вступати до війська наприкінці війни у федеральній армії було близько 200 тис. чорношкірих солдатів. Від цього часу громадянська війна стала боротьбою не лише за збереження єдності країни, а й проти рабства.

Здійснені заходи дозволили федератам у 1863—1865 рр. досягти перелому в ході війни й узяти до своїх рук воєнну ініціативу.

1—3 липня 1863 р. в битві під Геттісбергом у Пенсильванії федеральна армія генерала **Улісса Гранта** (1822—1885) завдала вирішальної поразки конфедератам і примусила їх відступити. Ця битва стала поворотною подією війни. У 1864—1865 рр. У. Грант розгромив конфедератів у чотирьох одночасних операціях.

У результаті цього генерал Р. Лі був змушений 9 квітня 1865 р. поблизу містечка Аппоматокс підписати з У. Грантом акт про капітуляцію головної армії конфедератів. Фактично війну було завершено.

Генерал Улісс Грант,
18-й президент США

Одна з битв Громадянської війни:
ліворуч — федерати із зірково-смугастим
прапором, праворуч — конфедерати

Битва за форт Хіндман в Арканзасі в січні
1863 р. за участю броньованих
канонерських човнів

? Яку інформацію про перебіг воєнних дій Громадянської війни в США можна отримати за наведеними ілюстраціями?

Однією з найтрагічніших сторінок Громадянської війни став день 14 квітня 1865 р. У вашингтонському театрі Форда прибічник конфедератів, актор Джон Бутс, смертельно поранив президента А. Лінкольна. Проте це вже не змінило результатів війни.

Громадянська війна стала найкровопролитнішим протистоянням в історії США. Конфедерати втратили в ній 258 тис. осіб, а федерати — 360 тис. осіб. Війна закріпила провідну роль Півночі в економічному та політичному житті країни й зберегла єдність США як держави. Було зруйновано основи плантаційного господарства й остаточно визначено фермерський шлях розвитку американського сільського господарства.

7 Реконструкція Півдня. Розгром конфедерації був лише першим етапом у боротьбі з плантаторами-рабовласниками і способом господарювання, який вони уособлювали. Її другим етапом на Півдні мала стати

Реконструкція Півдня — перетворення в південних штатах, здійснені федеральним урядом США з метою ліквідації органів влади, установ, законів і традицій, що склалися там у період панування плантаторів.

конфіскація земель у її колишніх власників, передача її місцевому чорношкірому і безземельному білому населенню, позбавлення колишніх рабовласників важелів політичного впливу й надання політичних і соціально-економічних прав чорношкірому населенню. Після

завершення Громадянської війни відповідно до законів, прийнятих республіканською більшістю Конгресу США, у південних штатах розпочалися перетворення — так звана **реконструкція Півдня**. За «Законом про воєнну реконструкцію» (1867 р.) територію колишніх бунтівних штатів Півдня поділили на п'ять військових округів, очолюваних генералами

федеральної армії. Під наглядом командувачів округів у кожному штаті на основі загального виборчого права (включно з неграми) обиралися місцеві законодавчі збори, які розробляли нові демократичні конституції. Вони мали затвердити прийняті Конгресом США в червні 1866 р. 13-ту поправку до Конституції про скасування рабства та 14-ту поправку, за якою право голосу надавалося всім чоловікам — жителям США віком від 21 року (за винятком індіанців). Після цього бунтівні штати Півдня знову приймалися до Союзу, а військова адміністрація ліквідовувалася.

Після виконання умов «Закону про воєнну реконструкцію» Конгрес знову відновив у складі Союзу в 1868 р. Арканзас, Південну Кароліну, Північну Кароліну, Луїзіану, Джорджію, Алабаму та Флориду, у 1870 р. — Міссісіпі, Техас і Вірджію.

Під час здійснення реконструкції Півдня землі всіх плантаторів, які брали участь у війні, було примусово продано. У результаті на Півдні значно збільшилася кількість фермерських господарств. Одночасно із цим чимало колишніх рабів, не маючи освіти, спеціальності, землі й засобів до існування, були приречені на злидні та економічну залежність від білих. У результаті цього *афроамериканці*, як тепер називали колишніх негрів-рабів, втрачали політичну активність і ставали джерелом постійного соціального напруження в регіоні. У 1866 р. на Півдні виник Ку-клукс-клан — таємна організація, метою якої було протидіяти реконструкції Півдня шляхом поширення переконань у перевазі білої людини. Члени товариства, одягнені в білі балахони з каптурами, залякували афроамериканців, перешкоджаючи їх участі в голосуванні. У зв'язку з проявами ними актів насильства до чорношкірих у 1870—1871 рр. були прийняті закони щодо припинення діяльності товариства.

Афроамериканці — назва, що використовується щодо громадян США африканського походження.

У 1872 р. федеральна влада, вважаючи основні завдання реконструкції Півдня виконаними, здійснила кроки для досягнення примирення з колишніми противниками. Конгресом було прийнято «Закон про загальну амністію», який відновлював у політичних правах усіх колишніх прибічників Конфедерації, за винятком 500 осіб.

На президентських виборах 1876 р. кандидати від демократів і республіканців набрали однакову кількість голосів. За домовленістю між Демократичною та Республіканською партіями президентом США став республіканець Розерфорд Гейз. Однак за підтримки демократів він вивів із Півдня останні частини федеральної армії та фактично відмовився від відповідальності центральних органів влади за дотримання громадянських прав афроамериканців. Компроміс демократів і республіканців 1877 р. вважається датою завершення реконструкції Півдня.

Громадянська війна в США (1861—1865 рр.)

Висновки

- ▶ Упродовж першої половини XIX ст. за показниками свого економічного розвитку США стали однією з провідних держав світу, посівши друге місце після Великої Британії за часткою у світовому промисловому виробництві.
- ▶ У результаті територіальної експансії США перетворилися на трансконтинентальну державу, яка простягалася через увесь Північноамериканський континент від Атлантичного до Тихого океану.
- ▶ Поява «доктрини Монро» стала свідченням того, що США усвідомили свої права, обов'язки та інтереси як суб'єкта міжнародних відносин Західної півкулі й мали намір їх захищати.
- ▶ Громадянська війна 1861—1865 рр. призвела до розв'язання конфлікту на користь Півночі. Вона закріпила провідну роль цього регіону в економічному й політичному житті країни.

Запитання і завдання

1. Що таке федерація? **2.** За що боролися аболіціоністи? **3.** Якими були перші політичні партії США? **4.** Що таке «доктрина Монро»? **5.** Назвіть основні битви Громадянської війни в США. **6.** Коли розпочалася реконструкція Півдня?

7. Розкрийте особливості суспільного та економічного життя США в цей період. **8.** Як відбувалося збільшення території США в 1803—1867 рр.? **9.** У чому причини появи, сутність і наслідки «доктрини Монро»? **10.** Як у США розпочалася Громадянська війна? Як поступово змінювався її характер? Що впливало на ці зміни?

11. Складіть у зошиті таблицю «Особливості розвитку США в першій половині XIX ст.».

Сфери життя			
Економічна	Соціальна	Внутрішньополітична	Зовнішньополітична

12. Покажіть на карті атласу основні територіальні надбання США в 1803—1867 рр.

13. Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть, що було спільним і відмінним у розвитку США й тогочасних провідних європейських країн.

14. В умовах загострення ситуації після проголошення нових незалежних держав у Латинській Америці, переконуючи президента Дж. Монро в необхідності висловити свою позицію, державний секретар США Дж. Адамс казав: «Краще чесно і з гідністю, не маскуючись, викласти свої принципи, аніж постати шлюпою, що буксує услід за англійським військовим кораблем». Поясніть, що мав на увазі Дж. Адамс. Яку роль, на вашу думку, відіграла «доктрина Монро» в міжнародних відносинах цієї доби?

§ 14. Утворення незалежних держав у Латинській Америці

1. Які європейські держави мали колоніальні володіння в Південній Америці наприкінці XVIII ст.? **2.** Що таке національно-визвольна боротьба? **3.** Наведіть приклади національно-визвольної боротьби народів тогочасної Європи.

Латинська Америка наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Назву «Латинська Америка» вживають щодо країн Південної та Центральної Америки та островів Карибського моря. Європейські колонізатори, що панували тут упродовж трьох століть, спричинили поширення в цій місцевості іспанської, португальської та французької мов, які походять від давньої латинської мови, що й обумовило назву регіону.

Наприкінці XVIII ст. більшість території Латинської Америки належала Іспанії. Її колоніальні володіння були об'єднані в чотири віце-королівства — *Ла-Плата* (сучасні Аргентина, Уругвай, Парагвай, Болівія), *Нова Гранада* (Колумбія, Панама, Венесуела, Еквадор), *Нова Іспанія* (Мексика й частина Центральної Америки), *Перу* (Чилі та Перу). Іспанія володіла також островами Куба, Пуерто-Рико та Гаїті. Португалії належала Бразилія, яка займала близько половини всієї території Південної Америки.

За доби Великих географічних відкриттів португальський мореплавець Педру Кабрал відкрив східну частину Південної Америки. Тривалий час португальці із заснованих тут колоній вивозили лише цінні породи деревини, які називали «пау-бразил». Ця назва — Бразилія — із часом закріпилася за цією частиною Латинської Америки.

Колонія Сан-Домінго на острові Гаїті складалася із французької (західної) та іспанської (східної) частин, а Гвіана поділялася на британське, нідерландське й французьке колоніальні володіння. В усіх колоніях європейців у Латинській Америці влада належала колоніальній адміністрації, що призначалася з метрополій.

Бразильські індіанці.
Невідомий художник

Населення Латинської Америки становили *індіанці* (корінні жителі регіону), європейські переселенці, вихідці з Африки й ті, хто народився від мішаних шлюбів. У складі 16-мільйонного населення іспанських колоній близько 7,5 млн осіб склали індіанці, 5,3 млн осіб — *метиси* (народжені від білих та індіанців), *мулати* (народжені від білих і чорношкірих) і *самбо* (нащадки чорношкірих й індіанців), 3 млн осіб — *креоли* (білі, які народилися в колоніях). Населення португальської Бразилії становило 3,2 млн осіб, серед яких було 1,3 млн негрів-рабів. Загалом у тогочасній Латинській Америці налічувалося близько 2 млн негрів-рабів.

Вирішальне значення для становлення людини в Латинській Америці мали її походження та колір шкіри. Перше місце посідали білі, що походили з Європи, далі йшли креоли, за ними — метиси, мулати, самбо та індіанці. Нижчими за всіх вважали чорношкірих, що походили від негрів-рабів, завезених з Африки.

Переважна більшість індіанців перебувала у власності держави. Вони сплачували податкову подать, відробляли обов'язкову трудову повинність, безкоштовно працюючи в копальнях, на будівництві тощо. Змінювати місце проживання без дозволу колоніальної адміністрації їм заборонялося. Латифундисти (великі землевласники) забирали землі індіанців, а їх самих перетворювали на найманих робітників. Лише невелику кількість латиноамериканців становили вільні селяни-скотарі (гаучо в Ла-Платі та льянеро в Новій Гранаді). Значна частина працюючого населення складалася з боргових рабів-пеонів, залежність яких від кредиторів передавалася у спадок родині та переходила на наступні покоління. На плантаціях цукрової тростини в Бразилії працювали негри-раби. Індіанці, негри, метиси, мулати й самбо були позбавлені можливості обіймати посади в колоніальній адміністрації та органах місцевого самоврядування.

Більшість місцевої аристократії (креолів) становили досить заможні власники плантацій, торговельних підприємств тощо. Їхнє незадоволення

викликали високі податки, дозвіл вивозити свою продукцію лише до метрополій, існування державних монополій (виключних прав) на продаж солі, тютюну та інших товарів. Оскільки креолам заборонялося обіймати адміністративні посади, вони виступали за надання колоніям самоуправління.

2 Повстання на острові Гаїті. Перший успішний у Латинській Америці антиколоніальний виступ розпочався в західній французькій частині колонії *Сан-Домінго* на острові Гаїті. Тут зосереджувалося близько 500 тис. негрів-рабів і мулатів, якими володіли 4—5 тис. родин плантаторів. Жахливі умови праці на цукрових плантаціях часто були причиною невдоволень. Звістки про події в охопленій революцією Франції мали значний вплив на ситуацію в колонії.

22 серпня 1791 р. на острові спалахнуло повстання, у якому взяли участь понад 10 тис. рабів. До них приєдналися «марони» (утеклі чорношкірі раби) і «маленькі білі» (дрібні фермери, наймані робітники, ремісники). Очолив повстанців колишній раб **Франсуа Домінік Туссен** (близько 1743—1803), якого пізніше стали називати **Лувертюром** (від франц. — відкриття) за те, що він відкрив усім шлях до свободи. Ватажок повстанців виявив неабиякі здібності полководця та політика. Шляхом здійснення блискавичних кампаній йому вдалося звільнити рабів. Після того як Національний конвент оголосив про скасування рабства у французьких колоніях і визнав владу Ф. Туссена, той домігся виведення з Гаїті військ британців та іспанців, підпорядкував своїй владі весь острів і перетворив його на керовану афроамериканцями країну під протекторатом Франції. У 1800 р. він оголосив себе довічним генерал-губернатором острова.

Франсуа Домінік Туссен-Лувертюр

У 1801 р. Ф. Туссен оприлюднив Конституцію Гаїті, яка підтвердила скасування рабства, оголосила рівність усіх громадян перед законом, недоторканність приватної власності. За Францією зберігалася лише формальна влада над країною. Перший консул Наполеон Бонапарт у 1802 р. вирішив відновити контроль Франції над Гаїті, однак зустрів запеклий опір місцевого населення. Тоді французи вдалися до хитрощів. Вони запропонували Ф. Туссену укласти мирну угоду і, заманивши його в пастку, заарештували. Лідер гаїтян помер у французькій в'язниці. Однак опір французам не припинився. Через два роки повстання на Гаїті завершилося перемогою. У 1804 р. тут було проголошено створення першої в Латинській Америці незалежної держави — Гаїтянської республіки.

3 Передумови боротьби латиноамериканців проти іспанського панування. Розгортанню національно-визвольної боротьби в іспанських колоніях сприяло послаблення економічних зв'язків із метрополією під час наполеонівських війн.

Битва в Сан-Домінго. 1845. Художник Януарій Суходольський

? Яку інформацію про битву можна отримати за ілюстрацією?

ти на поступки колоністам і надати їм самоврядування збільшила кількість прибічників остаточного розриву з метрополією.

4 **Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці (1810—1826 рр.).** Важливу роль у поширенні в Латинській Америці уявлень про необхідність боротьби проти колоніальної експлуатації відіграв *масонський рух*, започаткований венесуельцем **Франціско де Мірандою** (1754—

i

Масонство — наднаціональний релігійно-етичний рух, прихильники якого закликали до морального вдосконалення людей та об'єднання їх на принципах свободи, рівності та братерства.

1816). Таємні організації масонів (ложі) діяли на всьому континенті. Вони нелегально видавали й поширювали документи Великої французької революції кінця XVIII ст., пропагували ідеї здобуття незалежності від метрополії та побудови власної державності за зразком США.

Влітку 1810 р. в найбільших центрах іспанських колоній (Буенос-Айрес, Каракас, Кіто, Богота) спалахнули повстання, унаслідок яких було повалено панування метрополії. Ці події вважають початком **Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці**. Оскільки в різних частинах континенту вона мала свої особливості, виділяють три головні регіони: Венесуела і Нова Гранада (сучасна Колумбія), південь Латинської Америки, Мексика.

Спочатку центром боротьби стала Венесуела, де національно-визвольний рух очолювало створене креолами «Патріотичне товариство». Воно вимагало рішучих дій від креольської Хунти, до якої перейшла влада в Каракасі після повалення влади іспанців. Одним із лідерів молодих венесуельських патріотів став **Симон Болівар** (1783—1830).

Симон Болівар — видатний латиноамериканський військовий і державний діяч, лідер Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. Під впливом поглядів європейських просвітителів С. Болівар запрягся звільнити Латинську Америку від іспанського панування. До Венесуели він повернувся переконаним республіканцем і розпочав боротьбу з колонізаторами. Невичерпна енергія С. Болівара, його відданість батьківщині, здатність вести за собою людей, талант полководця дозволили йому відіграти вирішальну роль у Війні за незалежність. Саме тому вдячні нащадки назвали йому почесний титул «Визволитель».

5 липня 1811 р. в Каракасі Національний конгрес проголосив створення незалежної республіки *Венесуела*. Її Конституція визначила основні громадянські права, скасувала дворянські титули та феодальні повинності. Однак нова влада не ліквідувала рабство і не задовольнила потреб індіанців та метисів. Цим скористалися іспанці, які, налаштувавши частину селян проти господарів-креолів, залучили їх на свій бік.

Поразки змусили С. Болівара піти на рішучі кроки. Він оголосив про скасування рабства й наділення селян землею в разі перемоги. Це дозволило йому залучити значну кількість добровольців до своєї армії. У 1816 р. розпочався новий етап війни, що завершився в 1821 р. визволенням Венесуели й Нової Гранади від іспанців. Того ж року було ухвалено рішення об'єднати звільнені землі у федеративну республіку Велика Колумбія. Президентом країни тимчасово обрали С. Болівара. Війна з перемінним успіхом тривала протягом 1812—1816 рр.

У цей самий час на півдні Латинської Америки відбувалася визвольна війна. 9 липня 1816 р. тут було проголошено незалежність Сполучених провінцій Ла-Плати (від 1826 р. — Аргентина). На початку 1817 р. генерал-креол **Хосе Франсіско де Сан-Мартін** (1778—1850), зібравши сильну армію, здійснив надзвичайно важкий перехід через гірські пасма Анд до Чилі. Повстанці розгромили іспанські війська. **5 квітня 1818 р.** було проголошено незалежність *Чилі*. У 1820—1821 рр. Х. Сан-Мартін здійснив похід до *Перу*, де після перемоги над іспанцями **28 липня 1821 р.** урочисто проголосив незалежність країни. Однак іспанці не склали зброї та продовжували утримувати високогірні райони Верхнього Перу. Лише через три роки завдяки допомозі С. Болівара цю частину країни остаточно звільнили від іспанців. Утворену тут державу на честь лідера Війни за незалежність назвали *Болівією*. Незалежність проголосили також *Парагвай* (1811 р.) та *Уругвай* (1825 р.).

Успішній боротьбі латиноамериканців сприяло те, що держави Священного союзу не змогли прийти на допомогу Іспанії у зв'язку з появою «доктрини Монро» і загрозою Великій Британії втрутитися в ситуацію.

Симон Болівар

У вересні 1810 р. Війна за незалежність охопила Мексику. Вона поєднувалася з боротьбою негрів-рабів, індіанців-селян і міської бідноти протигноблення. Спочатку повстання очолював сільський священик Мігель Ідальго (1753—1811), а після його загибелі — священик Хосе Марія Морелос (1765—1815). У 1813 р. повстанці проголосили незалежність Мексики, але через два роки іспанці розгромили їх і відновили своє панування. Політична нестабільність у метрополії та постійні репресії спонукали місцеву креольську верхівку до поновлення боротьби. Нове антиіспанське повстання очолив полковник-креол Агустін де Ітурбиде (1783—1824). У 1821 р. було проголошено незалежність Мексики, яка через два роки стала республікою. У 1823 р. південні регіони, що відділилися від неї, утворили окрему незалежну державу — *Сполучені провінції Центральної Америки*.

У січні 1826 р. латиноамериканцям здався останній іспанський гарнізон. Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці завершилася перемогою прихильників самостійного розвитку. У володінні Іспанії залишилися лише острови Куба та Пуерто-Рико в Карибському морі.

5 Здобуття Бразилією незалежності. Упродовж XVIII ст. Бразилія успішно розвивалася завдяки відкритим там покладам алмазів і золота. Її населення збільшилося в десять разів і зрівнялося з метрополією. У період «золотої лихоманки» 1740—1760 рр. сюди щорічно завозилося 50 тис. негрів-рабів. Із бразильських копалень у 1780—1820 рр. було видобуто понад 524 тонни золота. Розвиток Бразилії прискорився після того, як у 1808 р. внаслідок вторгнення наполеонівських військ до Португалії сюди переїхав королівський двір. Після цього торговельна монополія, обмеження та інші елементи колоніальної системи фактично було ліквідовано. У 1815 р. Бразилія здобула новий політичний статус і перетворилася з колонії на рівноправну частину Португальського королівства.

Після від'їзду в 1821 р. до Португалії короля Жуана VI (1816—1826 рр.) правлячі кола метрополії спробували повернути Бразилію до колоніального стану. У відповідь на це в країні став швидко поширювати-

ся рух під гаслом «Свобода або смерть!». Місцева знать, здолавши за допомогою загонів ополчення португальські гарнізони, створила бразильський уряд і примусила залишеного королем принца-регента Педру видати маніфест про незалежність країни. 7 вересня 1822 р. аристократія домоглася від принца затвердження рішення уряду про повний розрив відносин із Португалією. Цей день вважається офіційною датою проголошення незалежності країни. Бразилія стала імперією на чолі

Свобода або смерть!

1888. Художник Педру Америку

? Що, на вашу думку, хотів сказати глядачеві своєю картиною художник?

з імператором Педру I. За формою державного правління це була конституційна монархія. Негри-раби не встигли підняти повстання та взяти участь у боротьбі. Через це в Бразилії впродовж наступних 66 років для третини населення країни зберігалося рабство.

Висновки

- ▶ На середину 20-х рр. XIX ст. Латинська Америка фактично звільнилася від колоніального панування. Першою країною регіону, де внаслідок перемоги національно-визвольного повстання скасували рабство та встановили республіку, стала Гаїті.
- ▶ Унаслідок перемоги Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці утворилися нові держави: Мексика, Сполучені провінції Центральної Америки, Велика Колумбія, Перу, Болівія, Чилі, Сполучені провінції Ла-Плати, Уругвай і Парагвай. У Бразилії місцева аристократія домоглася перетворення країни на незалежну імперію.
- ▶ Ліквідація колоніального режиму та здобуття політичної незалежності дозволили латиноамериканським країнам звільнитися від багатьох обмежень і розпочати самостійний розвиток.

Запитання і завдання

1. Коли розпочалося повстання на острові Гаїті? 2. Яку незалежну державу Латинської Америки було проголошено в 1804 р.? 3. Коли було проголошено незалежність Сполучених провінцій Ла-Плати? 4. Яка з нових незалежних держав Латинської Америки була конституційною монархією?
5. Охарактеризуйте становище Латинської Америки наприкінці XVIII — на початку XIX ст. 6. Якими були перебіг, результати та наслідки повстання на острові Гаїті? 7. Розкрийте передумови боротьби жителів Латинської Америки проти іспанського панування. 8. Охарактеризуйте перебіг Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. 9. Як відбулося здобуття незалежності Бразилією?
10. Складіть у зошиті таблицю «Утворення незалежних держав у Латинській Америці».

Дата створення	Назва держави

11. Прослідкуйте за картою атласу перебіг боротьби за незалежність у Латинській Америці. 12. Проведіть дискусію за проблемою «Вплив європейських подій на розгортання боротьби за створення незалежних держав у Латинській Америці».
13. Чому саме в середині 20-х рр. XIX ст. Латинська Америка змогла звільнитися від колоніального панування? Які чинники були вирішальними: внутрішні чи зовнішні? Обґрунтуйте свою точку зору. 14. За допомогою додаткових джерел інформації складіть історичний портрет С. Болівара.

1. Складіть перелік подій, що відбувалися в Європі та Америці в 1789—1870 рр., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вважаєте їхній внесок в історію?
3. Поясніть значення понять і термінів: індустріальне суспільство, громадянське рівноправ'я, парламентська демократія, революція, нація, інтервенція, терор, диктатура, термідоріанці, консульство, імперія, громадянські права, «Кодекс Наполеона», наполеонівські війни, «сто днів», Священний союз, промислова революція (переворот), урбанізація, міграція, консерватизм, лібералізм, націоналізм, радикалізм, соціалізм, ідеологія, реставрація, чартистський рух, тред-юніони, карбонарії, західники, слов'янофіли, «Весна народів», Кримська війна, громадянська війна, реконструкція Півдня.
4. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) прослідкуйте, як змінювалися кордони країн Європи наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Визначте, унаслідок яких подій це відбувалося; 2) визначте, які територіальні зміни відбувалися в Європі за рішеннями Віденського конгресу; 3) покажіть місця революційних і національно-визвольних рухів у Європі в 1815—1847 рр.; 4) покажіть нові держави, що утворилися в Європі в 1815—1847 рр.; 5) покажіть країни, охоплені національно-визвольною боротьбою в період «Весни народів»; 6) покажіть кордони Німецької імперії та Італійського королівства в 70-х рр. XIX ст.; 7) покажіть місця основних подій, пов'язаних із розгортанням Громадянської війни 1861—1865 рр. у США; 8) покажіть незалежні держави, що утворилися в Латинській Америці в 1810—1826 рр.
5. Визначте місце Великої французької революції кінця XVIII ст. в історії Франції та всесвітній історії.
6. Порівняйте політичний і соціально-економічний розвиток країн Європи та Америки в першій половині XIX ст.
7. Визначте особливості й місце об'єднання Німеччини, об'єднання Італії та реконструкції Півдня в США в історії цих країн як форм їх політичної модернізації.
8. Обговоріть у малих групах і представте висновки класу за такими питаннями:
 - 1) вплив Великої французької революції та політики Наполеона на розвиток європейських країн; 2) головні відмінності між тогочасними основними ідеологічними концепціями й ваше ставлення до них; 3) особливості політичного й соціально-економічного розвитку країн Європи та Америки в першій половині XIX ст.; 4) характерні риси процесу становлення принципів парламентської демократії Нового часу в зазначений період; 5) роль соціальних, політичних і національних чинників у «Весні народів»; 6) спільне й відмінне в боротьбі за об'єднання Німеччини та Італії; 7) уроки Громадянської війни 1861—1865 рр. у США.

РОЗДІЛ III. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА

в останній третині XIX — на початку XX ст.

§ 15. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку провідних країн Західної Європи та Америки

✓ 1. Що таке промислова революція (переворот)? Коли і де вона почалася? 2. Якими були результати та наслідки промислової революції (перевороту)? 3. Покажіть на карті провідні країни світу в першій половині XIX ст. 4. Назвіть панівні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку в першій половині XIX ст.

1 **Розвиток промисловості.** Друга половина XIX — початок XX ст. характеризувалися подальшим розвитком індустріального суспільства у провідних країнах світу. За цей період промислове виробництво зросло тут майже втричі. Особливо швидко розвивалася важка промисловість. Виплавка сталі, чавуну, видобуток вугілля, виробництво машин та обладнання стали показниками могутності країни.

Виплавка сталі, чавуну та видобуток вугілля, млн тонн

Показники	Рік	Англія	Франція	Німеччина	США
Виплавка сталі	1871	0,3	0,08	0,25	0,07
	1900	4,9	1,56	6,6	10,2
Виплавка чавуну	1871	6,6	0,9	1,56	1,7
	1900	9,0	2,7	8,5	13,8
Видобуток вугілля	1871	117,0	13,3	37,9	41,9
	1900	225,0	33,4	149,8	240,8

Найбільших успіхів було досягнуто в металургії, машинобудуванні, транспорті. Разом із появою нових галузей промисловості (електротехнічної, хімічної тощо) це докорінно змінило повсякденне життя людей.

Розгортання **індустріалізації** потребувало нових форм організації виробництва та значних фінансових інвестицій (вкладень із метою отримання прибутку).

Для залучення капіталу для вирішення широкомасштабних економічних завдань набуло поширення **акціонування**.

Індустріалізація — створення великої машинної індустрії, що виготовляє машини й обладнання та є базою для подальшого розвитку промисловості.

Акціонування — об'єднання капіталу кількох власників із подальшим отриманням прибутку та розподілом його залежно від внесеної частки.

Вплив монополії на роботу Конгресу США. Карикатура XIX ст.

Монополія — встановлення підприємцем або групою підприємців контролю над однією чи кількома галузями виробництва з метою збільшення прибутків і ліквідації конкуренції.

Синдикат — монополістичне об'єднання, характерною рисою якого є розподіл замовлень, закупівля сировини та реалізація готової продукції через єдину систему збуту. Члени синдикату зберігають виробничу самостійність, але втрачають комерційну.

Трест — монополістичне об'єднання, у межах якого всі учасники повністю втрачають самостійність, як виробничу й комерційну, так і юридичну. Керує трестом головна компанія або правління.

Картель — монополістичне об'єднання, учасники якого укладають між собою договір про регулювання обсягів виробництва, умов збуту й найму робочої сили з метою отримання монопольного прибутку. Члени картелю зберігають виробничу та комерційну самостійність.

Концерн — одна з найрозвиненіших форм монополій, об'єднання багатьох промислових, фінансових і торговельних підприємств, що формально зберігають самостійність, але фактично контролюються головною компанією.

збуту. Це зумовлювало гостру боротьбу за контроль над ринками. Дуже поширеним став **демпінг**, тобто імпорт товарів за заниженими цінами з метою знищити конкурентів, захопити ринок, а вже потім диктувати свої

Значні фінансові ресурси, зосереджені в руках вузького кола банкірів і промисловців, зумовили посилення їхньої ролі в політичному житті суспільства. Цей вузький прошарок дістав назву **фінансової олігархії**.

Створення великої машинної індустрії привело до концентрації виробництва та виникнення нових форм виробничих об'єднань — **монополій** у формах **синдикатів, трестів, картелів, концернів**, що відрізнялися рівнем об'єднання сфер діяльності та інтересів. Раніше за інші країни цей процес розпочався в США. Монополії намагалися встановити своє панування на ринку в провідних галузях промисловості. Експансія капіталу в слаборозвинені країни давала можливість отримувати вищі прибутки.

Монополізація промисловості стала серйозним випробуванням принципу ринкової економіки — вільної конкуренції. Вона спричинила й зміну ділових відносин між підприємцями. В окремих галузях господарства монополісти почали обмежувати вільну конкуренцію, а іноді й гальмували поширення прогресивних технологій. Проте монополізація не знищила конкуренцію, а лише перенесла її в іншу площину: боротьба між монополістичними об'єднаннями розгорталася вже на світовому ринку.

Стрімке зростання промисловості, з одного боку, зумовило розширення внутрішніх ринків, а з іншого — сприяло зростанню зовнішньої торгівлі. Національним виробникам було тісно на внутрішньому ринку (товарів вироблялося більше, ніж їх міг купити споживач), і вони прагнули завоювати нові ринки

умови. У відповідь на захист національного виробництва ставала держава, яка почала обмежувати доступ іноземних товарів. Така державна політика, що змінила вільну торгівлю (фрітредерство), дістала назву **протекціонізм**.

Обмеження торгівлі, висока вартість доставки товару і, відповідно, зростання собівартості зумовили появу нового явища в економічному розвитку. Замість вивезення товару промислово розвинені країни почали вивозити капітал до тих країн, де прибуток був значно вищим. Лідерами у вивезенні капіталу були Англія, Франція, Бельгія, США тощо.

Ще однією важливою тенденцією в розвитку провідних країн світу було зростання ролі держави в економічних процесах. Державні субсидії (виплати), замовлення, регулювання ставали вагомими чинниками економічного розвитку, особливо в тих країнах, де промисловий розвиток розпочався пізніше, — Німеччині, Росії, Італії, Австро-Угорщині, Японії.

Зростання ролі держави зумовило збільшення частки державних службовців, які обслуговували державний апарат (чиновники) або виконували соціальне замовлення держави (учителі, юристи тощо).

Завершення становлення нової економіки спричинило значні соціальні зміни. Сформувалися основні групи індустріального суспільства — підприємці та наймані робітники. У середовищі різних соціальних груп зароджувався прошарок суспільства, який згодом дістав назву «**середній клас**» — це люди з певним достатком, майном, рівнем освіти та статусом у суспільстві. Чим ширшою є база середнього класу, тим більш стабільне суспільство.

2 Розвиток сільського господарства. У розвитку сільського господарства чітко визначилися два напрямки господарювання: *фермерський*, поширений у США й Канаді, та *пруський* (удосконалення поміщицького господарства). Сутність цих напрямків полягала в переході сільського господарства від натурального до товарного.

Фермерський шлях передбачав здійснення цього процесу негайно, тоді як прусський полягав у поступовому пристосуванні існуючих відносин до потреб ринкової економіки. Для Європи було характерним поєднання цих напрямків. Це пояснюється тим, що земельна аристократія, яка відіграла провідну роль у країнах Центральної та Східної Європи,

Протекціонізм — політика держави, спрямована на захист власної економіки від іноземної конкуренції.

Провідні країни світу за часткою в промисловому виробництві на 1900 р.

Країна	Частка в промисловому виробництві, %
США	23,6
Велика Британія	18,5
Німеччина	13,2
Росія	8,8
Франція	6,8
Австро-Угорщина	4,7
Італія	2,5
Інші країни	21,9

чинила активний опір необхідним змінам. Незалежно від того, у який спосіб розвивалося сільське господарство, виробництво його продукції помітно збільшилося, проте воно не встигало за розвитком промисловості та зростанням міст. У результаті європейські країни були основними імпортерами сільськогосподарської продукції з Америки та Росії.

Сільське господарство європейських країн, що базувалося на дрібному селянському господарстві, починаючи із 70-х рр. XIX ст. вразила тривала криза. Через розвиток транспорту сільськогосподарська продукція із США, Канади, Аргентини, Австралії стала значно дешевшою за європейську. Європейські селяни, задавлені конкуренцією, масово розорявалися, продавали свої ділянки, майно й переселялися до міст, де поповнювали лави бідняків. В Англії такий прошарок суспільства, як селянство, узагалі зник. Ті, хто зміг витримати конкуренцію, були змушені пристосовувати своє господарство до вимог ринку, запроваджувати нові технології.

3 **Формування колоніалізму.** Від часу Великих географічних відкриттів становлення світової системи господарства на основі експансії європейського капіталу нерідко здійснювалося насильницькими методами. Європейці активно підкорювали своїй владі народи та країни Африки, Азії, перетворюючи їх на свої володіння. Формувався колоніалізм як система відносин між країнами. На межі XIX—XX ст. завершився процес створення колоніальних імперій. Вони стали основною ознакою великих держав — Великої Британії, Франції, Німеччини, США, Росії, Японії. Колонії перетворювалися на джерело ресурсів і гарантований ринок збуту товарів.

Колоніалізм — політичне, економічне й духовне поневолення слаборозвинених країн більш розвиненими.

Колоніальна імперія — велика держава (метрополія) із залежними територіями (колоніями), які зазнають нещадного пограбування та експлуатації.

тема відносин між країнами. На межі XIX—XX ст. завершився процес створення колоніальних імперій. Вони стали основною ознакою великих держав — Великої Британії, Франції, Німеччини, США, Росії, Японії. Колонії перетворювалися на джерело ресурсів і гарантований ринок збуту товарів.

Отже, наприкінці XIX ст. в країнах Західної та Центральної Європи й Північної Америки завершився процес становлення індустріального суспільства. Ці країни утворювали зону «передового розвитку». Країни Південної, Південно-Східної та Східної Європи, Росія, Японія стали на шлях індустріального розвитку дещо пізніше. Решта країн залишалися економічно відсталими. Наявний у них традиційний (аграрний) спосіб виробництва не забезпечував розвитку. Під цим кутом зору можна говорити про певні позитивні риси колоніалізму, який руйнував старе, традиційне господарство та залучав колонії до більш прогресивного на той час економічного процесу. Згодом це пришвидшило розвиток відсталих регіонів.

ної Америки завершився процес становлення індустріального суспільства. Ці країни утворювали зону «передового розвитку». Країни Південної, Південно-Східної та Східної Європи, Росія, Японія стали на шлях індустріального розвитку дещо пізніше. Решта країн залишалися економічно відсталими. Наявний у них традиційний (аграрний) спосіб виробництва не забезпечував розвитку. Під цим кутом зору можна говорити про певні позитивні риси колоніалізму, який руйнував старе, традиційне господарство та залучав колонії до більш прогресивного на той час економічного процесу. Згодом це пришвидшило розвиток відсталих регіонів.

4 **Політичний розвиток. Робітничий рух.** Незважаючи на значну кількість революцій у XVIII—XIX ст., у Європі зберігалося чимало пережитків минулого. Тут утворилися лише три республіки — Франція, Швейцарія, Сан-Марино, а в інших державах збереглася монархія.

У політичному житті важливу роль продовжували відігравати родова аристократія, яка становила основу військової еліти та державної бюрократії, і буржуазія, що сформувалася внаслідок промислової революції. Більшість населення була усунута від участі в політичному житті.

Поява монополій обумовила зміни в політичному розвитку провідних країн світу. На межі XIX—XX ст. це призвело до виникнення **імперіалізму**. На стадії імперіалізму в політичному та економічному житті провідних країн світу панівні позиції посіла фінансова олігархія, що зосереджувала у своїх руках повний контроль над промисловим і фінансовим капіталом.

Унаслідок економічних змін, які відбулися під впливом промислової революції, найчисленнішим класом суспільства стали наймані робітники. На відміну від селян і ремісників, вони були позбавлені власних засобів виробництва, а отже, гарантованих можливостей до існування. Вони заробляли на життя, продаючи свою робочу силу власникам підприємств, і були постійними жертвами нестійкого розвитку ринкової економіки: економічні піднесення змінювалися кризами.

Природне прагнення робітників соціальної стабільності викликало масовий робітничий рух, панівною ідеологією якого в другій половині XIX ст. став **марксизм**. У 1868 р. англійські профспілки об'єдналися в Британський конгрес тред-юніонів. Перша соціал-демократична партія виникла в Німеччині в 1875 р. У 80-ті рр. XIX ст. такі партії були створені в Бельгії, Англії, Нідерландах, Австрії та інших країнах. **Соціал-демократи** своєю метою вважали захист інтересів людей праці, перш за все робітників, і боротьбу за зміни в суспільстві на засадах соціальної справедливості.

Уряди провідних європейських держав спочатку не зважали на конфлікт між робітниками й роботодавцями. Проте організованість, розмах і могутність робітничого руху перетворили цю проблему на одну з головних в останній чверті XIX ст. Завданням урядів стало зберегти стабільність та уникнути соціального вибуху або революції.

Наприкінці XIX ст. робітничий рух досяг значних успіхів у відстоюванні прав робітників і став більш організованим. Майже в усіх країнах були створені профспілки й соціал-демократичні партії, які координували свою діяльність у межах **II Інтернаціоналу** (1889—1914 рр.).

Бюрократія — система управління, за якої перевага віддається формальностям, а не змісту діяльності.

Імперіалізм — монополістична стадія розвитку капіталізму.

Соціал-демократія — загальна назва соціал-демократичних і соціалістичних партій, що виникли в останній третині XIX — на початку XX ст. Зараз у світі існує понад 80 партій цього напрямку, що мають широку соціальну базу.

II Інтернаціонал — міжнародне об'єднання соціалістичних робітничих партій, створене в 1889 р. у Парижі. Ухвалені II Інтернаціоналом рішення для партій, що входили до його складу, були не обов'язковими, а рекомендаційними. Розпався з початком Першої світової війни.

У країнах Заходу робітничий рух став ваговою силою в боротьбі за демократію. Політичний устрій більшості європейських держав був ще далеким від неї. Загальне виборче право, до того ж тільки для чоловіків, існувало в кількох країнах. У більшості з них право голосу мала незначна частка населення. Представницькі органи відігравали допоміжну роль.

Під тиском робітничого руху в країнах Заходу почалася *«епоха реформізму»*. Ініціаторами реформ були здебільшого ліберальні партії. Завдяки реформам було забезпечено відносний соціальний мир протягом 1870—1917 рр., зміцнено демократичні інститути й започатковано досконале соціальне законодавство, яке забезпечувало зростаючий життєвий рівень основної маси населення.

Висновки

- ▶ В останній чверті XIX ст. у провідних країнах світу розгорнувся процес індустріалізації. Зростання промисловості породило таке явище, як монополія, що, у свою чергу, обумовило виникнення імперіалізму.
- ▶ Основними ознаками величі країни стали економічна й воєнна могутність та наявність колоній. Установилося панування Заходу над рештою світу, розгорнулася боротьба за його переділ.
- ▶ Принципи свободи, демократії, правової держави визнавалися більшістю політичних сил.
- ▶ Вагомим чинником політичного розвитку провідних країн світу на шляху до демократизації та соціальної справедливості став робітничий рух.

Запитання і завдання

1. Кого називали фінансовою олігархією? 2. Що таке монополія? 3. Звідки імпортували сільськогосподарську продукцію європейські країни? 4. Коли завершився процес створення колоніальних імперій? 5. Коли утворився Британський конгрес тред-юніонів?

6. Охарактеризуйте зміни в розвитку промисловості провідних країн світу в другій половині XIX — на початку XX ст. 7. Які зміни відбувалися в розвитку тогочасного сільського господарства? 8. Що було характерно для політичного життя провідних країн світу в цей період? 9. Які нові явища були характерними для розвитку тогочасного робітничого руху?

10. Покажіть на карті атласу провідні країни світу другої половини XIX — початку XX ст. 11. Складіть розгорнутий план за темою «Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку провідних країн Західної Європи та Америки». 12. Проведіть дискусію за проблемою «Роль робітничого руху в суспільному житті тогочасних провідних країн світу».

13. Поясніть, як ви розумієте твердження, що боротьба за лідерство у світі між провідними країнами відбувалася в цей час у новій площині. Пригадайте, що було в основі цієї боротьби в попередній період.

Практичне заняття

Еволюція європейської соціал-демократії: від марксизму до легальної парламентської діяльності

1. Що таке соціалізм? Якими були його ідейні засади? **2.** Що таке марксизм? Якими були його ідейні засади? **3.** Що таке соціал-демократія? **4.** Коли й де в Європі з'явилися перші соціал-демократичні партії? За що вони виступали?

Мета: на підставі аналізу наведеного тексту визначити, у чому полягала еволюція тогочасної європейської соціал-демократії; шляхом дискусії сформувані уявлення про значення еволюції європейської соціал-демократії для становлення громадянського рівноправ'я та парламентської демократії в країнах Заходу.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Підготувати повідомлення за темами: «II Інтернаціонал», «Соціал-реформізм».
2. Підготувати есе за темою «Чому ідеї марксизму стали домінуючими в робітничому русі в другій половині XIX — на початку XX ст.?».

Хід роботи

- Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень і есе та обговоріть результати, які ви отримали під час роботи над ними.
- Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
- Презентуйте найкращі з підготовлених до уроку повідомлень та есе класу.
- Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.
- Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Практика робітничого руху та революційної боротьби наприкінці XIX ст. засвідчила, що частина положень теорії марксизму в реальному житті не спрацьовує, а теоретична спадщина містить багато суперечностей. Висновки «Маніфесту Комуністичної партії» не підтверджувалися життям: становище пролетаріату не погіршувалося, сам по собі капіталізм не зникав тощо.

Із часом ставало зрозумілим, що життя складніше за схеми теоретиків марксизму. Спроби його прибічників перейти від теорії до практики й розпочати перебудову суспільства одразу викликали чимало проблем. Зокрема, марксистки неоднаково розуміли, як будувати відносини з іншими партіями, як ставитися до існуючих органів влади, як вести боротьбу за реалізацію своїх вимог у наявних умовах, як реалізувати свої програми тощо. Усе це свідчило про необхідність перегляду й пристосування до сучасних потреб основних засад марксизму.

Наприкінці XIX ст. серед партій II Інтернаціоналу сформувалося декілька течій, які, вважаючи себе марксистами, по-різному бачили завдання соціалістичного руху в тогочасному західному суспільстві.

Ліві марксистки продовжували відстоювати ідеї «Маніфесту Комуністичної партії» та виступали за їх поглиблення в напрямку радикалізації, ігноруючи нові реалії західного суспільства.

Едуард Бернштейн та Карл Каутський у 1910 р.

? Одним-двома реченнями дайте характеристику діячам, зображеним на ілюстрації.

Більшовики — представники політичної течії (фракції) у РСДРП (від 1917 р. — самостійна політична партія, очолювана В. Леніним). Поняття «більшовик» виникло на II з'їзді РСДРП (1903 р.) після того, як прихильники В. Леніна здобули більшість голосів, а їхні противники — меншість (меншовики).

Праві марксистки визнавали лише ідеї, до яких К. Маркс і Ф. Енгельс прийшли наприкінці свого життя, і мали намір ревізувати (від латин. *revisio* — перегляд) чимало положень марксизму відповідно до нової ситуації в суспільстві.

Центристи, у свою чергу, прагнули дотримуватися засад марксизму без будь-яких відхилень і змін. Так, **Едуард Бернштейн** (1850—1932) доводив, що з розвитком капіталізму його соціально-економічна система набуває здатності пристосовуватися до нових умов. Це, на його думку, проявляється в ослабленні періодичних криз, пом'якшенні соціальних суперечностей та ускладненні соціальної структури суспільства, покращенні економічного й політичного становища пролетаріату тощо. Із цього він робив висновок, що краху капіталізму не відбудеться.

Із критикою поглядів Е. Бернштейна виступив **Карл Каутський** (1854—1938), який, власне, і назвав його ревізіоністом. Він стверджував, що лише «соціалістичне суспільство дасть своїм членам добробут і забезпеченість... а також є основою для вищої свободи». Водночас К. Каутський, виступаючи за соціалістичну революцію, говорив про її віддалену перспективу й надавав перевагу боротьбі за соціальні реформи. Разом із цим соціал-демократи, на його думку, не повинні йти для цього на співробітництво з буржуазними урядами. Соціалістична революція, вважав К. Каутський, не може відбутися швидко, вона «готується роками й десятиліттями політичної та економічної боротьби». При цьому він не відкидав можливості, що повалення капіталістичного ладу відбудеться без революції, якщо панівні верстви добровільно підуть на поступки трудящим.

У свою чергу, ліві марксистки продовжували говорити про світову соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату, про те, що капіталістичне суспільство незабаром загине.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в міжнародній соціал-демократії розгорнулася боротьба між бернштейніанцями, з одного боку, та революцій-

ним (лівим) крилом марксизму — з іншого. Ця боротьба гостро проявилася в II Інтернаціоналі: лівих поглядів, зокрема, дотримувалася й активно їх пропагувала фракція російських **більшовиків** Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) на чолі з **Володимиром Ульяновим (Леніним)** (1870—1924), який взявся за теоретичне пристосування марксизму до реалій Росії та практичне втілення ідеї соціалістичної революції.

Запитання і завдання

1. Складіть план наведеного тексту та підготуйте за ним відповідь на запитання: у чому полягала еволюція тогочасної європейської соціал-демократії. **2.** На думку К. Каутського, «використання державного апарату для задоволення потреб експлуатуючого класу вже не складає сутності держави та не перебуває з нею в нерозривному зв'язку. Навпаки, демократична держава за її тенденціями спрямована на те, щоб бути не органом меншості, а органом більшості населення, тобто трудящих класів». У чому полягає еволюція поглядів на державу К. Каутського порівняно з уявленнями про неї засновників марксизму? **3.** «Демократія, — вважав К. Каутський, — створює можливість знищити демократичним шляхом... коріння політичної влади великих експлуататорів. Зі зняття придушення експлуатованих вона починає перетворюватися на засіб їх звільнення...». У чому сутність нового розуміння демократії К. Каутським? Що воно могло змінити в тактиці соціал-демократів? **4.** «Усі результати досліджень Маркса та Енгельса, — вважав Е. Бернштейн, — можуть зберегти свою достовірність, якщо їх не зуміють спростувати нові наукові дослідження, оскільки ані марксизм, ані будь-яка інша система поглядів не може володіти абсолютною істиною». Яким є ваше ставлення до цього твердження? Чи погоджуєтеся ви з ним? Поясніть свою точку зору. **5.** Проведіть дискусію за проблемою «Яке значення мала еволюція європейської соціал-демократії від марксизму до легальної парламентської діяльності для формування парламентської демократії в країнах Заходу?».

§ 16. Франція

1. Коли у Франції існували Друга республіка та Друга імперія? **2.** Який зовнішньополітичний курс був основним у діяльності Наполеона III? **3.** Яка країна стояла на чолі об'єднання Німеччини? Яким методом це об'єднання здійснювалося?

Франко-німецька (франко-прусска) війна. Причиною франко-німецької (франко-прусскої) війни стало суперництво між Францією та Пруссією за панування в Центральній Європі. Франція, яка остерігалася зміцнення Пруссії, намагалася перешкодити об'єднанню німецьких земель під її зверхністю. Обидві країни прагнули війни, щоб остаточно розв'язати суперечності, які назривали.

В історичній літературі війну між Францією та німецькими державами на чолі з Пруссією називають франко-пруською, або франко-німецькою. Різниця в назвах пояснюється тим, на чому акцентують увагу історики. У назві «франко-прусска війна» підкреслюється те, що головну роль у війні з Францією відіграла Пруссія. Натомість назва «франко-німецька війна» говорить про те, що ця війна стала вирішальною в об'єднанні Німеччини і в ній брали участь війська інших німецьких держав.

Паніка у французькій армії.
Невідомий художник

Поштовхом до війни стали династичні суперечки навколо іспанського престолу. У 1868 р. в Іспанії відбулася революція, унаслідок якої королеву Ізабеллу II було позбавлено влади. Народ вимагав республіки, а правлячі кола Іспанії тим часом вели пошуки нового монарха. У липні 1870 р. престол запропонували родичу прусського короля Леопольду Гогенцоллерну. Боячись опинитися між двох вогнів, Франція почала наполягати на тому, щоб кандидатура Леопольда як претендента на престол не розглядалася ні зараз, ні будь-коли в майбутньому. Пруссія,

погоджуючись із першою вимогою, відмовлялася прийняти другу. Подальші наполягання Франції закінчилися тим, що прусський король Вільгельм I надіслав французькому послу «Емську депешу», підкориговану канцлером О. фон Бісмарком. У ній, зокрема, містилася фраза про те, що «Його Величність король відмовляється прийняти французького посла».

Французький уряд сприйняв це як образу й 19 липня 1870 р. оголосив війну Пруссії. Майстерно розіграна О. фон Бісмарком провокація мала успіх. Пруссія в очах громадськості виглядала як жертва агресії.

На початку серпня три німецькі армії вторглися в межі Франції. 20 серпня 1870 р. 80-тисячну французьку армію було оточено в районі фортеці Мец, а 1 вересня така сама доля спіткала 100-тисячне військо в районі міста Седан, де перебував і сам імператор Франції Наполеон III. 2 вересня 1870 р. після нетривалих переговорів Наполеон III підписав акт про капітуляцію французької армії.

2 **Повалення Другої імперії. Франкфуртський мир.** Звістка про полонення імператора сколихнула Париж. 4 вересня 1870 р. населення вишло на вулиці міста. Францію було проголошено республікою (**Третя республіка** у Франції). Влада перейшла до Тимчасового уряду національної оборони, який представляв блок опозиційних політичних сил — від монархістів до радикально налаштованих республіканців. Його очолив генерал Луї Трошу.

Прагнучи припинити війну, новий уряд запропонував Пруссії перемир'я та сподівався із часом домовитися про почесний мир. У відповідь Пруссія висунула відверто загарбницькі вимоги.

Республіканці, які прийшли до влади у Франції, вважали прийняття цих умов національним приниженням. Вони боялися, що на Республіку впаде тінь підозри у зраді державних інтересів, адже ще під час революції

кінця XVIII ст. вона завоювала репутацію патріотичного режиму. 16 вересня 1870 р. пруські війська з'явилися на підступах до Парижа. Місто було повністю заблоковано. 27 жовтня 1870 р. французька армія, оточена в Меці, капітулювала.

Лише завдяки надзвичайним заходам наприкінці 1870 р. вдалося сформувати нову 220-тисячну армію. Однак цього було замало, щоб урятувати країну. Залишалося закликати народ Франції до загальнонародної війни за визволення країни. Однак побоювання того, що національно-визвольна війна може перерости в громадянську, як це сталося в 1792—1793 рр., стримувало владу від таких дій.

Уряд дійшов висновку, що немає іншого виходу, як укласти мир на умовах, запропонованих Пруссією. Проте зробити цей крок у тих умовах означало для уряду підписати собі смертний вирок. Тому він вдавав національну оборону, за що дістав назву «уряду національної зради».

Однак пруська армія не наважувалася відразу йти на штурм Парижа, а вдалася до тривалої облоги. 325-тисячне вороже військо оточило місто й наприкінці грудня 1870 р. почало обстрілювати його з важкої артилерії.

Громадян найбільше непокоїли не руйнівні обстріли та втрати, а загроза голоду й холоду взимку. У січні 1871 р. на одного жителя видавалося 300 грамів хліба на день. На дрова було порізано всі дерева паризьких бульварів. Щоб відвернути загрозу масових банкрутств, уряд заборонив вимагати виплат за борговими зобов'язаннями та за квартири до завершення війни. Проте це не могло зупинити зростання соціальної напруженості в місті.

Невдоволення парижан почало набирати політичного забарвлення. Усю відповідальність за поразку у війні, зловживання, голод вони безпідставно покладали на уряд. Невдоволення іноді виливалося у стихійні повстання.

За таких умов головне своє завдання уряд вбачав не в обороні столиці, а в угамуванні парижан. На початку 1871 р. становище, що склалося, було оцінено як безнадійне. Усі спроби прорвати блокаду виявилися марними. Надалі зволікати з укладенням миру було неможливо.

У той час пруський король Вільгельм I у присутності правителів німецьких держав був проголошений німецьким імператором. 28 січня 1871 р. між Францією та об'єднаною Німеччиною було підписано

Оборона Парижа в 1870 р.
Художник Жан-Луї-Ернест Месоньє

Адольф Тьєр

принизливе перемир'я. За його умовами форти Парижа та армійські запаси зброї передавалися німцям.

На виборах до Національних зборів Франції перемогли сили, які виступали за негайне укладення миру, — монархісти й частина республіканців. Главою виконавчої влади збори призначили **Адольфа Тьєра**. Він подав на розгляд попередні умови миру, які передбачали передачу Німеччині Ельзасу та частини Лотарингії, а також виплату 5 млрд франків контрибуції. Національні збори затвердили ці умови 146 голосами (107 висловилися проти). Остаточно мир було підписано у **Франкфурті 10 травня 1871 р.**

Після затвердження Франкфуртського договору Національними зборами Франції депутати від Ельзасу і Лотарингії, залишаючи залу засідань, заявили: «Ми проголошуємо, що ельзасці та лотарингці належать і будуть належати французькій нації. Ми присягаємося самі, від імені наших виборців, від імені наших дітей і дітей їхніх дітей, що будемо французами, будь-якими засобами домагатимемося цього».

3

Паризька комуна. Повстання під назвою **Паризька комуна** в 1871 р. завершило цикл демократичних за духом виступів, які час від часу спалахували у Франції протягом XIX ст. Його керівниками були діячі, які вірили в те, що ціною героїчних зусиль можна встановити на землі царство свободи та справедливості.

Паризька комуна — повстання населення, доведеного до відчаю голодом і злиднями внаслідок франко-прусської війни.

Від попередніх революційних виступів Паризька комуна відрізнялася

тим, що вона значною мірою була зумовлена суперечностями індустріального суспільства. Їй передували роки небаченого у Франції економічного піднесення, яке, проте, мало і зворотний бік — різке зубожіння значної кількості дрібних власників. Вони йшли працювати на заводи й фабрики, де умови праці були вкрай тяжкими, а заробітна плата — мізерною. Машинне виробництво знецінювало досвід і кваліфікацію колишніх ремісників і мануфактурних робітників. На фабриках і заводах набула поширення праця жінок і дітей, яким платили менше, ніж чоловікам.

Поштовхом до повстання стало невдоволення політикою уряду А. Тьєра. Укладення миру з Німеччиною викликало обурення парижан.

У той час значна кількість демократів убачала захист від реакції та реставрації монархії в децентралізації влади. Жителі Парижа вимагали відновлення самоврядування в місті. У ролі захисників інтересів парижан виступала Національна гвардія — найбільш організована сила столиці. 24 лютого 1871 р. було утворено Республіканську федерацію

Національної гвардії на чолі із Центральним комітетом (ЦК). Фактично Національна гвардія стала осередком опозиції уряду.

Після зняття блокади Парижа було припинено виплату винагород солдатам Національної гвардії. Тисячі людей залишилися без засобів до існування. Коли Національні збори скасували відстрочення з погашення заборгованості, за лічені дні до виплати було пред'явлено 150 тис. боргових зобов'язань.

18 березня 1871 р. за наказом уряду війська здійснили спробу захопити артилерію Народної гвардії, що розміщувалася на Монмартрському пагорбі. Рух урядових військ перепинили жінки, які вранці займали черги до хлібних крамниць, і солдати відступили без бою. Проте сталося так, що генерали К. Леконт і К. Тома потрапили до рук гвардійців та були розстріляні.

Через це А. Тьєр віддав наказ про евакуацію урядових установ до Версаля. Разом з урядом зі столиці виїхали представники заможних верств суспільства. Єдиною авторитетною силою в Парижі залишився ЦК Національної гвардії, який перебрав на себе владу в столиці та призначив вибори до Паризької комуни (так за традицією у Франції називався орган самоврядування Парижа). Спроби примирити уряд і ЦК Національної гвардії успіху не мали.

У виборах, що відбулися 26 березня 1871 р., взяли участь 229 тис. осіб із внесених до списку 485 тис. громадян. До Комуни обрали 86 осіб, із яких 20 відразу подали у відставку. 16 квітня 1871 р. було проведено додаткові вибори. Членами Комуни стали різні за професією громадяни — лікарі, журналісти, робітники, чиновники. У політичному відношенні вони належали до різних течій. Політичні розбіжності ускладнювали роботу Комуни, ставили під загрозу її єдність і навіть існування.

Комуна заявила про свої наміри здійснити глибокі перетворення: регулярну армію мав замінити озброєний народ; проводилася демократизація державного апарату, що передбачала виборність і змінність чиновників; ліквідувався поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Вводилася також нова організація праці. На підприємствах установлювався робітничий контроль. Частина підприємств передавалася робітничим кооперативам. Запроваджувалося безкоштовне обов'язкове світське навчання. Нагальними були реформи, спрямовані на задоволення потреб населення, а саме: ліквідація заборгованості з квартирної плати; безкоштовне повернення речей вартістю до 20 франків, закладених у ломбард; введення відстрочення на три роки за комерційними кредитами; скасування нічної праці в пекарнях.

Головною турботою Комуни залишалася війна з Версалем. Без підтримки провінцій комунарам доводилося розраховувати лише на власні сили. Перші сутички між захисниками Комуни та урядовими військами почалися вже у квітні. Жодна зі сторін тоді не здобула вирішальної

переваги. 21 травня 1871 р. нарешті настав злам. Війська версальців вдерлися до Парижа. Останній форт, який захищали комунари, капітулював 30 травня 1871 р. 72-денна влада Паризької комуни скінчилася. Під час придушення Паризької комуни загинуло близько 880 версальців і 20—35 тис. комунарів.

Зі звернення Комуни до французького народу 19 квітня 1871 р.

Чого домагається він [Париж]?
Визнання та зміцнення республіки...
Повної автономії комун на всьому просторі Франції...
Невід'ємними правами Комуни є...
Повна гарантія свободи особи, свободи совісті й свободи праці.
Постійна участь громадян у справах Комуни...
Організація міської оборони й національної гвардії, яка обирає своїх начальників...
...створити установи, що сприяють розвитку освіти, виробництва, обміну й кредиту...
Наші вороги... помиляються або вводять в оману країну, говорячи, що Париж хоче знищити єдність Франції...

Політична єдність, якої домагається Париж, — це добровільна асоціація всіх місцевих ініціатив, вільне й добровільне співробітництво всіх... задля однієї спільної мети — добробуту, свободи й безпеки всіх...

Це — кінець старого, урядового й клерикального світу, кінець мілітаризму, бюрократизму, експлуатації, ажіотажу, монополій, привілеїв... наше покликання полягає в тому, щоб здійснити новітню революцію, найширшу й найплідотворнішу з усіх тих, які осявали будь-коли історію людства.

Наш обов'язок — боротися й перемогти!

За що і проти чого виступала Паризька комуна?

Становлення Третьої республіки. Політичні кризи. Як ви вже знаєте,

Третю республіку було проголошено в 1870 р., але тільки 1875 р. оформлено конституційно. Законодавча влада в країні належала двопалатному парламенту. Палата депутатів обиралася прямим загальним голосуванням. Жінки та військовослужбовці участі у виборах не брали. Сенат обирався представниками органів місцевого самоврядування. Главою виконавчої влади вважався президент. Фактичним главою уряду як органу виконавчої влади був прем'єр-міністр.

У перші роки існування Республіки в парламенті переважали монархісти. На виборах 1876 р. республіканці завоювали більшість у палаті депутатів і поступово усунули монархістів від влади.

Слабким місцем монархістів було те, що вони розпорозувалися на прихильників різних династій: Бурбонів, Бонапартів, Орлеанів.

Уряд республіканців провів низку важливих реформ. У 1880 р. було проголошено амністію учасникам Паризької комуни, у 1881 р. прийнято закон про свободу друку та проведення зборів, а також закон про освіту

дітей віком від 6 до 13 років. Закон 1884 р. дозволив вільну діяльність профспілок та організацію страйків.

Керівники Третьої республіки вважали себе продовжувачами справи Великої французької революції кінця XVIII ст. Від неї Третя республіка успадкувала державний триколовий прапор, національний гімн «Марсельєзу», національне свято 14 липня — день узяття Бастилії.

Незважаючи на усунення монархістів від влади, наприкінці XIX ст. в політичному житті Франції головною проблемою залишалася боротьба між республіканцями та монархістами. Останні протягом 70—90-х рр. XIX ст. прагнули підірвати прихильність до республіканської форми правління, використовуючи як легальні, так і нелегальні методи боротьби. За короткий проміжок часу Францію сколихнули три потужні політичні кризи: **справа Буланже**, **Панамський скандал**, **справа Дрейфуса**.

Після поразки у франко-прусській війні (1870—1871 рр.) у Франції поширювалися шовіністичні настрої та заклики до реваншу. Цим прагнули скористатися монархісти, які заявляли, що країні потрібен диктатор, який об'єднав би народ та армію для переможної війни проти Німеччини. За таких умов швидко зростав рух, пов'язаний з ім'ям генерала **Жоржа Буланже**.

Ставши лідером опозиції («Комітет протесту»), яка об'єднала невдоволених правлінням республіканців, Ж. Буланже готував політичний переворот, але змову було викрито й доведено зв'язок генерала з монархістами. Під загрозою арешту Ж. Буланже втік до Бельгії, знеславивши і себе, і свій рух, який невдовзі занепав.

У 1895 р. спалахнула чергова урядова криза, пов'язана з корупційним скандалом навколо Панамського каналу. На його будівництво було залучено кошти приватних осіб. Керівники акціонерного товариства витратили значну частину грошей, зібраних від продажу акцій, та опинилися на межі банкрутства. Намагаючись ввести акціонерів в оману й уникнути відповідальності, вони підкупили десятки депутатів та урядовців. Однак дії керівників компанії було викрито, і в суспільстві вибухнув скандал.

Грандіозна фінансова афера призвела до відставки членів республіканського уряду й передачі влади радикалам.

Проте найбільший вплив на подальший розвиток Франції мала справа Дрейфуса. Восени 1894 р. стало відомо, що таємні документи французького генерального штабу потрапили до німецької розвідки. Підозра впала на капітана Альфреда Дрейфуса, вихідця з родини багатих

Корупція — злочини, пов'язані з прямим використанням посадовцями прав і можливостей, зумовлених їхнім службовим становищем, із метою власного збагачення. Корупцією називають також хабарництво посадовців та їхню продажність.

Суд за справою Дрейфуса.
Невідомий художник

еврейських банкірів. Його засудили й за-
слали на один з островів Французької Гві-
ани. Незабаром з'ясувалося, що винуват-
цем був дворянин угорського походження
майор Фердінанд Естергазі, однак справу
Дрейфуса не було переглянуто. Під тиском
громадськості військові органи віддали
Ф. Естергазі під суд, який його виправдав,
щоб зберегти сумнівну «честь мундира».

Чергове свавілля судових орга-
нів та антисемітизм (вороже ставлення
до євреїв) сколихнули французьку гро-
мадськість і спричинили політичну кри-
зу. Суспільство розкололося на два табори

(дрейфусари й антидрейфусари). Кабінет міністрів був змушений пода-
ти у відставку. Новий уряд намагався стабілізувати політичну ситуацію
в країні. У 1899 р. воєнний трибунал знову визнав А. Дрейфуса винним,
але президент помилував його та відпустив на свободу. Остаточно справу
було закрито лише в 1906 р., коли А. Дрейфуса повністю реабілітували.

Справа Дрейфуса мала далекосяжні наслідки для політичного роз-
витку Франції. У результаті перемоги дрейфусарів армія остаточно була
поставлена під контроль прихильників Республіки. Було офіційно визна-
но, що непорушність прав людини та громадянина є вищим принципом
Республіки і має дотримуватися повсюдно. Оскільки дрейфусарів вважа-
ли лівими, а антидрейфусарів — правими, Республіку стали ототожню-
вати з лівими силами. До справжніх республіканців зараховували лише
тих, хто відстоював права людини та громадянина.

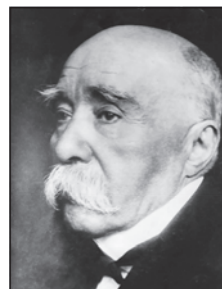
Напередодні парламентських виборів 1902 р. колишні дрейфуса-
ри — соціалісти, радикали й ліві республіканці — уклали між собою
передвиборчу угоду про утворення лівого блоку під гаслом захисту Рес-
публіки. Їм протистояли колишні антидрейфусари — монархісти, націо-
налісти та клерикали. Вибори завершилися перемогою лівого блоку. Від
цього часу й до початку Першої світової війни партії лівого блоку утво-
рювали урядові коаліції. Провідну роль у цих коаліціях відігравали ра-
дикали, лідером яких був **Жорж Клемансо (1841—1929)**.

Лікар за професією, **Жорж Клемансо** розпочав свою політичну кар'єру в 1871 р.
У 1881 р. він очолив партію радикалів, яка стала провідною в країні. У 1887 р. його
запальний виступ примусив президента Ж. Грєві подати у відставку. У 1891 р. у сво-
їй передвиборчій промові, яка стала сенсацією, він віддав хвалу революції. Це до-
дало популярності йому та його партії. У її програмі було сформульовано принци-
пи захисту Республіки, приватної власності; партія виступала проти засилля церкви,
вимагала націоналізації монополій, введення прогресивного прибуткового податку.

Також Ж. Клемансо був головним проповідником реваншу (відплати Німеччині за поразку у війні 1870—1871 рр.). Під час Панамського скандалу Ж. Клемансо став одним із тих, хто викривав зловживання в урядових колах. У справі Дрейфуса він очолював рух за її перегляд. У 1906 р. він став міністром внутрішніх справ, де відзначився досить жорсткою позицією щодо страйкового руху.

Жорж Клемансо

Важливою в політичному житті Франції стала подія, яка увійшла в історію під назвою «казус Мільєрана». У 1899 р. лідер французьких соціал-реформістів Александр Мільєран прийняв пропозицію обійняти посаду міністра торгівлі, тоді як у жодній країні світу міністрів-соціалістів тоді ще не було. Вчинок (казус) Мільєрана викликав неоднозначну реакцію серед соціалістів. Зрештою вони розкололися на дві групи — міністеріалів на чолі з лідером соціалістів Жаном Жоресом, які підтримали А. Мільєрана, і антиміністеріалів, які засудили цей вчинок. Однак коли ліві партії стали відігравати провідну роль у політичному житті Франції, суперечності поступово вщухли.

Таким чином, у результаті бурхливого політичного життя у Франції без революційних заворушень утвердилися принципи демократії та прав людини, за які боролося не одне покоління французьких революціонерів.

5 Особливості економічного розвитку. В останній чверті XIX ст. Франція залишалася аграрно-індустріальною країною, 43% її населення було зайнято в сільському господарстві. У країні збереглася значна кількість дрібних підприємств ремісничого типу з невеликим числом робітників. Більшість таких підприємств виробляли знаменитий французький шовк, одяг, взуття, вина, парфуми тощо. Саме вони були головними експортними товарами країни.

Негативний вплив на розвиток промисловості країни мала низька купівельна спроможність селян. Приблизно 85% селянських господарств мали наділи від 1 до 10 гектарів і, відповідно, не могли купувати сучасну сільськогосподарську техніку, добрива. Тому врожаї були вкрай низькими (найнижчими в Європі). Це звужувало внутрішній ринок і не стимулювало розвиток промисловості.

Разом із тим розвиток Франції не можна характеризувати як суцільний занепад і застій. Швидкими темпами розвивалася металургія на основі нових технологій (мартенівський спосіб) і великих покладів залізної руди. Довжина французьких залізниць перевищувала англійські та німецькі. З'явилися новітні галузі — хімічна, автомобільна, авіаційна, машинобудівна. Негативним чинником розвитку цих галузей промисловості

Карикатура на Гюстава Ейфеля та його вежу (символ Парижа не відразу набув популярності)

була дорожнеча сировини порівняно з Німеччиною та Англією.

Як і в інших провідних країнах, наприкінці XIX ст. у Франції розгортався процес монополізації. Проте за рівнем концентрації виробництва держава поступалася США, Німеччині, Англії.

Символом успіхів Франції в економічному розвитку стало відкриття в 1889 р. в Парижі Всесвітньої виставки, присвяченої століттю взяття Бастилії. Знаменита Ейфелева вежа, побудована Гюставом Ейфелем із металевих конструкцій, була входом на виставку. Увінчана національним прапором, осяяна світлом 90 тис. газових ламп, вежа мала засвідчувати вірність Третьої республіки її революційному минулому, а також відданість сучасній науці й техніці.

На економічний розвиток Франції також негативно впливало повільне зростання кількості населення, що зумовлювало дорожнечу робочої сили.

Важливим чинником розвитку країни стало масове вивезення капіталу, який був зосереджений у руках 200 найбагатших родин. Вони були

акціонерами Французького банку, який стояв на чолі п'яти найбільших банків (73% капіталу). Проте вивезення капіталу переважно відбувалося у вигляді позик урядам інших країн. За це Францію називали країною-рантьє (тією, що живе на відсотки від своїх вкладень). Із кінця XIX ст. головною державою, куди спрямовувався французький капітал, була Росія.

Підсумовуючи економічний розвиток країни, можна сказати, що із середини і до кінця століття життєвий рівень населення зріс у 1,5—2 рази.

6 **Континентальна та колоніальна політика.** Після франко-пруської війни зовнішня політика урядів була зосереджена у двох головних регіонах: на континенті та в колоніях. Прихильники *континентальної політики* вважали головною метою Франції реванш за поразку у франко-пруській війні й повернення Ельзасу і Лотарингії. Основним противником Франції, на їх думку, була Німеччина. Союзниками в боротьбі з нею континенталісти бачили Росію, що мала найбільшу сухопутну армію, та Англію, якій належав найбільший флот.

У свою чергу, прихильники *колоніальної політики* нагальним завданням вважали розширення колоніальної імперії. Французькі війська зосередилися на завоюваннях в Африці та Індокитаї. Головним

суперником у боротьбі за колонії спочатку вони вважали Англію. Однак після утворення в 1882 р. Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія) більшість французьких політиків дійшли висновку, що головна небезпека для Франції надходить від Німеччини. Переважаюче становище у виробленні зовнішньої політики посіли континенталісти.

У 1891—1893 рр. було укладено російсько-французький союз. Угода з Англією 1904 р. про врегулювання територіальних претензій у Північній Африці й на Далекому Сході поклала край англо-французькому суперництву й стала першим кроком у створенні союзу двох держав. Вона дістала назву **Антанта** («сердечна згода»). У 1907 р. до неї долучилася Росія.

Вважаючи зіткнення з Німеччиною неминучим, французький уряд розпочав будівництво великого флоту, військової авіації та модернізацію армії. Постійно зростали й військові витрати, які становили третину бюджету країни.

Фашодська криза: Велика Британія як підступний вовк і Франція як Червона Шапочка. Карикатура XIX ст.

Політичний діяч Е. Етьєн про мету колоніальної політики Франції (1894 р.)

Яка наша мета? Ми створили і ми маємо намір зберегти й розвивати колоніальну імперію, щоб забезпечити майбутнє нашої країни на нових континентах, забезпечити нашим товарам ринки, а нашій промисловості — джерела сировини. Це незаперечно.

Я мушу заявити, що коли є виправдання витратам і людським жертвам, яких вимагає створення наших колоніальних володінь, то воно полягає в надії на те, що французький промисловець, французький торговець зможуть спрямувати в колонії надлишки французького виробництва.

Поміркуйте, що ставив собі за мету французький уряд, здійснюючи колоніальну експансію.

У другій половині XIX ст. Франція здобула нові колонії в Південно-Східній Азії: у 1862 р. — Кохінхіну (Південний В'єтнам); у 1863 р. — Камбоджу; у 1883 р. — Аннам (Центральний В'єтнам); у 1884 р. — Тонкін (Північний В'єтнам); у 1893 р. — Лаос. Усі ці території були об'єднані під єдиною назвою Французький Індокитай. Крім того, Франція здобула низку територій у Північній, Тропічній та Східній Африці (так звана Французька Західна Африка, Французька Екваторіальна Африка, Французьке Сомалі), а також острів Мадагаскар. За період із 1870 до 1914 р. французи збільшили територію своїх володінь у десять разів.

Висновки

- ▶ Після поразки у війні з Пруссією Франція була змушена підписати принизливий мир, за умовами якого втратила провінції Ельзас і Лотарингію.
- ▶ В останній чверті XIX ст. Франція пройшла складний етап становлення ліберально-демократичних цінностей, долаючи корупцію у вищих колах влади.
- ▶ В економічній сфері Франція посіла третє місце серед європейських держав після Англії та Німеччини.
- ▶ Франція здійснювала активну колоніальну політику. За своїми розмірами Французька колоніальна імперія була другою після Британської.

Запитання і завдання

1. Якими були причини франко-пруської війни? Що стало приводом до її початку? 2. Укажіть дату проголошення Третьої республіки у Франції. 3. На яких умовах було підписано мир між Францією та Німеччиною? 4. Що таке Паризька комуна? 5. Які реформи проводили комунари? 6. Назвіть головні сили, які вели боротьбу за владу в Третій республіці. 7. Який політичний скандал найбільше сколихнув громадськість Франції?

8. Чому Франція зазнала поразки у війні з Пруссією? 9. Які чинники відіграли вирішальну роль у розвитку подій, що увійшли в історію під назвою Паризька комуна? 10. Визначте головну мету комунарів. 11. Чим було зумовлене зволікання з конституційним оформленням Третьої республіки у Франції? 12. У чому полягала сутність казуса Мільєрана?

13. Охарактеризуйте внутрішню політику уряду А. Тьєра. 14. Складіть у зошиті хронологічну таблицю основних подій історії Франції 1870—1900 рр. 15. Визначте основні риси розвитку економіки Франції в останній чверті XIX ст. Запишіть їх у вигляді тез.

16. Чому події Паризької комуни мають протилежні оцінки істориків? Підготуйте невеликий твір-роздум за цим питанням.

§ 17. Німеччина

1. Коли завершилося об'єднання Німеччини? Яка подія цьому сприяла? 2. Як були взаємопов'язані процеси об'єднання Німеччини та Італії в єдину державу?

Становлення Німецької імперії. Після франко-пруської війни всі німецькі землі об'єдналися в єдину Німецьку імперію, яка складалася з 22 монархій і трьох вільних міст.

Згідно з імперською Конституцією 1871 р., главою держави вважався імператор. Ним міг бути лише король Пруссії. Імператор очолював збройні сили, мав право оголошувати війну, призначати канцлера (главу

уряду), скликати й розпускати парламент, що складався із двох палат. Верхня палата (**бундесрат**), або Союзна рада, до якої призначалися представники всіх монархій і вільних міст (58 членів). Нижня палата (**бундестаг**) обиралася загальним голосуванням. Однак жінок і військовослужбовців було позбавлено виборчого права. Парламент (**рейхстаг**) був обмежений у правах, оскільки закони, які він приймав, мав затверджувати імператор.

На момент створення Німецької імперії в парламенті більшість належала представникам Консервативної партії, яка виражала інтереси юнкерів (пруських землевласників), великих промисловців і фінансистів. Опонентами консерваторів була Ліберальна партія, яка захищала інтереси промисловців. Обидві партії підтримували уряд. У 1881 р. утворилася Католицька партія. Вона виступала на захист католицького населення Німеччини, і тому опинилася в опозиції до уряду. В опозиції перебувала і Соціал-демократична партія, яка мала значне представництво в парламенті й виражала інтереси робітничого класу.

Канцлеру належала величезна влада. Жодні поразки на виборах не могли вплинути на нього, оскільки призначення канцлера цілком залежало від імператора. Цю посаду політичний діяч О. фон Бісмарк робив під себе, поклавши в основу принцип правління імперією об'єднанням імператор — канцлер. Крім того, він залишив за собою посаду міністра закордонних справ Пруссії та міністра-президента Пруссії.

Прийняття Конституції було лише першим кроком у формуванні імперських органів влади й системи управління. Цей процес розтягнувся до 1878 р. і дістав назву *ліберальної ери*. У цей період було засновано єдині імперські органи управління, створено єдину армію (400 тис. осіб у мирний час), єдиний внутрішній ринок, єдину банківську й фінансову систему, мережу залізниць тощо.

2 **Особливості економічного розвитку.** Після об'єднання Німеччини склалися кращі умови для розвитку економіки. Цьому сприяли завершення промислової революції й утворення єдиного загальнонімецького ринку, приєднання багатих на корисні копалини районів Ельзасу і Лотарингії, контрибуція у 5 млрд франків від Франції, нові відкриття в науці й техніці.

Розвиток економіки Німеччини в 1871—1914 рр. мав свої особливості.

- ▶ Велику роль у створенні важкої промисловості відігравали державні замовлення, субсидії, пільги, будівництво заводів за рахунок держави.
- ▶ Промисловість будувалася на новітній промисловій базі. Хімічна, електротехнічна, металообробна, машинобудівна галузі набули прискороного розвитку.
- ▶ Для виробництва характерними були висока концентрація та швидкі темпи розвитку в кількох районах Рейнської області, Рурі, Берліні, Силезії.

i

Сталеливарний завод А. Круппа

Поміщицьке господарство поступово, еволюційним шляхом, переходило до капіталістичного, товарного виробництва.

Незважаючи на значні успіхи в розвитку промисловості, частка Німеччини у світовому виробництві становила 13%, тоді як Великої Британії — 32%. Однак поступово якісні та більш дешеві німецькі товари завойовували світо-

вий ринок, і на початок XX ст. Німеччина випередила Велику Британію.

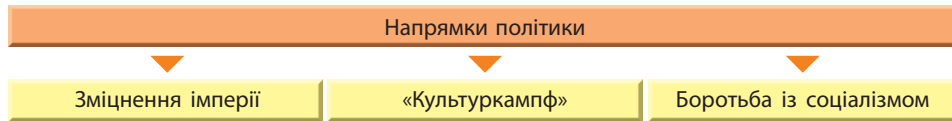
Наприкінці XIX ст. в Німеччині, як і в інших індустріальних державах, з'явилися монополії. У 1914 р. їх налічувалося 600. 85% фінансових капіталів контролювали вісім банків. Найвідомішими були монополії А. Круппа, Рейнсько-Вестфальський чавуноливарний картель, Німецький союз прокатних заводів, Рейнсько-Вестфальський кам'яновугільний синдикат тощо.

3 **Політика канцлера О. фон Бісмарка.** Першим німецьким імператором був король Пруссії Вільгельм I. Фактично ж країною протягом 20 років керував канцлер О. фон Бісмарк, який користувався повною довірою імператора. Головним напрямком його внутрішньої політики було забезпечення централізації влади в імперії через ліквідацію автономних прав окремих монархій і католицької церкви. У 1872 р. О. фон Бісмарк домогся прийняття закону, згідно з яким духовенство позбавлялося права нагляду за школами. Священникам заборонялося вести політичну агітацію. Замість церковного шлюбу вводився інститут громадянського шлюбу, передбачалася державна реєстрація народження та смерті. Політика, спрямована проти впливу католицької церкви, дістала офіційну назву «**боротьба за культуру**» («**культуркампф**»).

О. фон Бісмарк розгорнув боротьбу проти соціалістів. У 1878 р., після двох терористичних замахів на імператора, він запропонував рейхстагу прийняти «**Виключний закон проти соціалістів**», який фактично забороняв діяльність соціалістичних організацій і робітничих газет. Соціал-демократична партія була змушена перейти на напівлегальний стан.

Поряд із репресивними заходами О. фон Бісмарк провів низку соціальних реформ. У 1881 р. він оголосив про початок «ери робітничого законодавства». У наступні три роки рейхстаг прийняв закони про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві та від хвороб. У 1889 р. з'явився закон про надання пенсії за віком (із 70 років) та в разі втрати працездатності, у 1891 р. — закони про 11-годинний робочий день та про заборону дитячої праці до 13 років. У середині 90-х рр. XIX ст. Німеччина стала державою з найбільш передовим соціальним законодавством.

Основні напрямки внутрішньої політики О. фон Бісмарка

i

Основною метою зовнішньополітичного курсу Німецької імперії стало створення військово-політичної коаліції європейських держав, спрямованої проти Франції. Правлячі кола в Берліні спиралися на Австро-Угорщину, яка після франко-пруської війни пішла на зближення з Німеччиною та Італією — суперницею Франції в Середземному морі та на півночі Африки. Щоб не допустити можливого залучення Росії до коаліції як потенційного союзника Франції, було висунуто ідею спільної російсько-німецької боротьби проти соціал-демократії та взагалі революційного руху. 6 травня 1873 р. Росія та Німеччина підписали союзний договір. Через місяць таку саму угоду уклали Росія та Австро-Угорщина. Так утворився Союз трьох імператорів, що дало Німеччині можливість погрожувати новою війною Франції. Він проіснував до 1887 р., поки не загострилися російсько-німецькі й російсько-австрійські відносини.

Пам'ятник О. фон Бісмарку із собакою в Берліні. 1897 р. (відновлений у 1996 р.)

7 жовтня 1879 р. Німеччина та Австро-Угорщина підписали союзний договір, спрямований як проти Франції, так і проти Росії. У 1882 р. до цієї угоди приєдналася Італія. У результаті було створено *Троїстий союз*, що свідчило про прагнення Німеччини посісти провідне місце в Європі.

Владнавши справи на континенті, у 80-х рр. XIX ст. О. фон Бісмарк почав приділяти більше уваги колоніальним загарбанням. У 1884 р. Німеччина встановила протекторат над частиною Південно-Західної Африки (Намібія) і Центральною Африкою (Того, Камерун). Наступного року контроль було поширено на частину Східної Африки (Танганьїка). Так виникла Німецька колоніальна імперія. Німеччина отримала всі необхідні умови, щоб вважатися великою державою.

4 Німецька соціал-демократія. У результаті економічного розвитку в Німеччині утворився численний робітничий клас. Велика концентрація виробництва сприяла його організованості.

В умовах дії «Виключного закону проти соціалістів» німецьким соціал-демократам доводилося існувати напівлегально. Їхня Готська програма (1875 р.), яка містила низку радикальних положень (про диктатуру

пролетаріату, соціалістичну революцію), стала зразковою для всієї європейської соціал-демократії. Після скасування «Виключного закону проти соціалістів» теоретичною основою Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) була Ерфуртська програма (1891 р.), яка відповідала основним положенням марксизму, але стала більш поміркованою. Німецькі соціал-демократи були наймогутнішою робітничою партією Європи. На початку XX ст. СДПН налічувала 1 млн членів і мали найбільшу фракцію в парламенті — 109 депутатів із 397.

У 1899 р. один із лідерів і теоретиків соціал-демократії Е. Бернштейн у книзі «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» піддав критиці принципів положення марксистської теорії. Спроба перегляду марксизму була оголошена ревізіонізмом, правим ухилом у соціал-демократії. Виступ Е. Бернштейна призвів до розколу в соціал-демократичному русі Німеччини на правих (Е. Бернштейн), центристів (А. Бебель, К. Каутський) і лівих (К. Лібкнехт, Р. Люксембург). Після Першої світової війни розкол було закріплено й організаційно.

5 Початок правління Вільгельма II. Перехід до «світової політики».

У 1888 р. імператором Німеччини став Вільгельм II. Молодий монарх узявся особисто управляти країною, а для цього він прагнув усунути О. фон Бісмарка, із яким мав розбіжності в багатьох питаннях. Так, імператор вважав, що потрібно проводити більш активну зовнішню політику, не боячись застосовувати силу проти своїх конкурентів, відійти від Союзу трьох імператорів. Вільгельм II негативно оцінював «Виключний закон проти соціалістів», і, як уже згадувалося, його довелося скасувати, а О. фон Бісмарк у 1890 р. пішов у відставку.

Після цього колоніальна експансія Німеччини посилилася. «Ми вимагаємо для себе місця під сонцем», — заявив новий канцлер Бернхард Бюлов, висловлюючи інтереси німецьких промислових, фінансових і військових кіл.

Ідеологічним підґрунтям нової «світової політики» Вільгельма II стала доктрина пангерманізму, носієм якої був пангерманський союз. Доктрина стверджувала, що німці перевершують усі народи й мають панувати над ними. Пангерманісти закликали проводити політику сили щодо інших держав, створити могутню армію та флот і готуватися до війни за переділ світу. До планів німецької експансії входило

О. Бісмарк залишає рейхстаг.
1892. Художник Антон фон Вернер

загарбання англійських і французьких колоній та прикордонних районів Франції (експансія на Захід), захоплення частини Росії — Прибалтики, України, Північного Кавказу, проникнення на Близький Схід.

Такі плани пангерманістів знайшли відгук в уряді. Армія стала головною турботою держави, а **мілітаризм**, тобто нарощування військової могутності, — урядовим курсом.

У 1913 р. військові витрати становили 50 % бюджету. З ініціативи міністра флоту адмірала Альфреда Тірпіца Німеччина почала створювати величезний військовий флот, який за кількістю й могутністю незабаром став другим після британського.

Вільгельм II

Висновки

- ▶ Остання чверть XIX — початок XX ст. стали періодом стрімкого піднесення економіки Німеччини, особливо її новітніх галузей: хімічної, електротехнічної, машинобудівної.
- ▶ Два десятиліття після об'єднання напрямок розвитку Німеччини визначав канцлер О. фон Бісмарк. Завдяки його політиці вдалося консолідувати (згуртувати) країну, розв'язати основні внутрішні суперечності та проблеми.
- ▶ Успіхи в економіці сприяли пробудженню пруського мілітаристського духу, і Німеччина стала висувати претензії на переділ світу на свою користь.

Запитання і завдання

1. Яким був політичний устрій Німеччини в другій половині XIX ст.? 2. Хто визначав політику Німеччини в перші 20 років після об'єднання? 3. Які риси були притаманні розвитку економіки Німеччини після об'єднання? 4. Назвіть основні напрямики політики, що проводив канцлер О. фон Бісмарк. 5. Які колоніальні придбання здійснила Німеччина наприкінці XIX ст.? 6. Якими є основні положення доктрини пангерманізму? 7. Що зумовило агресивний зовнішньополітичний курс Німеччини?

8. Чому Німеччина наприкінці XIX ст. досягла промислової першості в Європі? 9. Яку мету ставив перед собою О. фон Бісмарк, запроваджуючи в Німеччині соціальне законодавство? 10. Чи досягла мети політика «культуркампф»? 11. Що зумовлювало могутність робітничого і соціал-демократичного рухів у Німеччині? 12. Якою була мета «світової політики» Вільгельма II?

13. Визначте причини швидкого розвитку німецької економіки. Відповідь подайте у вигляді схеми. 14. Складіть політичний портрет канцлера Німеччини О. фон Бісмарка.

§ 18. Велика Британія

1. Коли в Англії почалася «Вікторіанська епоха»? 2. Із якою метою в Англії були проведені парламентські реформи 1832, 1867 рр.?

Втрата Англією промислового лідерства. Наприкінці XIX ст. Велика Британія продовжувала залишатися однією з наймогутніших і найбагатших країн світу. Вона посідала провідні позиції у світовій торгівлі та вивезенні капіталу. Англійські капіталовкладення за кордоном перевищували капіталовкладення решти держав разом узятих. Англійський фунт стерлінгів був основною світовою валютою. Лондон став головним торговельним і фінансовим центром світу. Англію називали «володаркою морів».

Одночасно в економіці Англії почали проявлятися деякі негативні тенденції. Зростання промислового виробництва (2,1%) було нижчим, ніж в інших країнах (у США — 4,2%, у Німеччині — 4,1%). Технічне обладнання на багатьох заводах застаріло, і за деякими показниками Англія відставала від США та Німеччини. На початку XX ст. Німеччина випередила її за виправкою сталі, США — за виробництвом чавуну, сталі та кам'яного вугілля. Завдяки кращій технології та вищій продуктивності праці американські й німецькі товари стали дешевшими за англійські.

У Великій Британії загалом переважало дрібне селянське господарство. Велике земельне господарство зберігалось в Ірландії. Сільське господарство не забезпечувало потреб Англії, значні обсяги продовольства й сировини доводилося завозити. Ці несприятливі риси економіки країни компенсувалися наявністю колоніальних володінь, які були гарантованим ринком збуту та джерелом дешевої сировини.

Отже, одним із найважливіших завдань Англії вважалося збереження та розширення імперії як основа її стабільності й процвітання.

Королева Вікторія

Внутрішньополітичне життя Великої Британії. Ірландське питання.

Другу половину XIX ст. в Англії, як ви вже знаєте, називають «Вікторіанською епохою» за ім'ям королеви Вікторії, яка посідала престол протягом 1837—1901 рр. Це був період найбільшої могутності Великої Британії: швидко зростали її колоніальні володіння, англійська промисловість ще утримувала першість у світі. У країні зберігалася конституційна монархія, парламент і двопартійна система.

На парламентських виборах боротьбу між собою вели дві головні партії — консерватори та ліберали.

Консерватори виражали інтереси великої земельної аристократії та частини великої буржуазії (фінансистів). Головним лідером консерваторів був син літератора, письменник і політик **Бенджамін Дізраелі**.

Лібералів підтримувала більшість великої та середньої буржуазії, а також значна частина кваліфікованих робітників. Керівником Ліберальної партії був видатний державний діяч, син багатого підприємця **Вільям Гладстон**.

Ліберали обстоювали принцип вільної торгівлі та виступали проти політики протекціонізму на противагу консерваторам, які боролися за те, щоб захистити англійську промисловість від конкуренції.

Обидві партії вважали за необхідне проведення реформ виборчої системи й соціального законодавства.

У 1867 р. консервативний уряд Б. Дізраелі здійснив парламентську реформу, яка вдвічі збільшила кількість виборців. У 1871 р. його змінив ліберальний уряд В. Гладстона, що офіційно визнав законною діяльність профспілок, у тому числі й страйки. Наступного року на виборах до парламенту було введено таємне голосування.

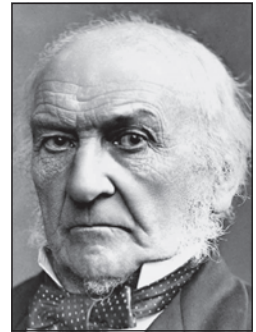
У відповідь консерватори остаточно скасували заборону на страйки та дозволили діяльність кооперативів. У 1875 р. консерватори ухвалили закони про обмеження робочого дня 54 годинами на тиждень та охорону дитячої праці. Прийняття на роботу дітей, яким ще не виповнилося десяти років, заборонялося. Натомість ліберали в 1884 р. провели ще одну виборчу реформу. Вона надала право голосу більшості робітників і селян.

Наприкінці XIX ст. розширення прав робітничих організацій зумовило розгортання подальшої боротьби робітників за свої соціальні й політичні права. На чолі цієї боротьби були профспілки — **тред-юніони**, об'єднані з 1886 р. в **Британський конгрес тред-юніонів**. У 1900 р. утворився Комітет робітничого представництва для виборів до парламенту робітничих депутатів, який у 1906 р. було перейменовано в Робітничу (Лейбористську) партію.

Наприкінці XIX ст. розгорнувся масовий рух ірландців за аграрну реформу та самоуправління — **гомруль**. Його очолив **Чарльз Парнелл**, обраний до англійського парламенту в 1875 р. Він використовував усі можливі парламентські методи — **обструкцію**, позови, запити, аби тільки привернути увагу громадськості до проблем Ірландії.

Бенджамін Дізраелі

Вільям Гладстон

? Дайте стислу характеристику діячам, зображеним на ілюстраціях.

Гомруль (від англ. — самоуправління) — одна з головних вимог ірландського національного руху кінця XIX ст.

Обструкція — зрив роботи парламенту законними способами.

Бойкот — форма політичної та економічної боротьби; означає повну відмову від спілкування з окремою особою, організацією тощо. Назва походить від прізвища британського управляючого Ч. Бойкотта, до якого вперше було застосовано таку форму боротьби.

Артур Гріффіт,
засновник партії «Шинн
Фейн»

У той самий час в Ірландії селяни, керовані «Земельною лігою», розгорнули боротьбу проти англійських лендлордів. Вони нищили їхні маєтки, урожай, худобу. Одним із нових методів боротьби став **бойкот**.

У 1886 р. уряд В. Гладстона вирішив внести до парламенту закон про гомруль, але його було відхилено. Це призвело до поразки лібералів на виборах. До влади майже на 20 років прийшли консерватори.

На початку XX ст. становище в Ірландії загострилося. Радикальна частина ірландського національно-визвольного руху утворила партію, яку назвали «Шинн Фейн» («Ми самі»). Вона виступила за самостійну Ірландську державу під гаслом «Ірландія для ірландців».

У 1914 р. палата громад утретє схвалила законопроект про гомруль, і він став законом, але його дія не поширювалася на шість північних графств, де проживали переважно протестанти. Згодом це рішення породило проблему Ольстера.

3 **Особливості робітничого руху. Утворення Лейбористської партії.** Кінець XIX — початок XX ст. були періодом піднесення англійського робітничого руху. Втрата промислової монополії, загострення конкуренції на світовому ринку, прагнення підприємців зменшити витрати на виробництво призвели до зниження життєвого рівня робітничого класу Англії, який у відповідь посилив боротьбу за свої права. Значно виросла кількість страйків, збільшилася кількість членів профспілок, стягнувши 4 млн осіб у 1913 р.

За кількістю та організованістю профспілок Англія на той час посідала перше місце у світі. Частина діячів профспілок вважала, що їхні організації мають вести не тільки економічну, а й політичну боротьбу. Як ви вже знаєте, у 1900—1906 рр. було створено Робітничу (Лейбористську) партію, яка взяла участь у виборах 1906 р. і провела до парламенту 29 своїх депутатів. Двопартійна система похитнулася. Поряд із консерваторами й лібералами поставала нова сила — лейбористи.

Лейбористи впродовж тривалого часу не мали своєї програми. Головним завданням вони вважали проведення до парламенту своїх депутатів, де вони голосували б за винесення рішень на захист прав робітників, об'єднуючись із лібералами.

Така тактика лідерів робітничого руху викликала протести з боку прихильників соціалістичних учень. У 1911 р. вони створили Британську

соціалістичну партію, що намагалася очолити робітничий рух, але успіху не мала.

4 Реформізм. Піднесення робітничого руху та загострення боротьби за соціальні права привели найбільш далекоглядних діячів Ліберальної партії до розуміння необхідності соціальних реформ, які б полегшили становище робітництва, обмежили привілеї багатіїв і не допустили можливості соціального вибуху. Одним із провідних ідеологів і практиків ліберального реформізму був **Девід Ллойд-Джордж** (1863—1945).

Девід Ллойд-Джордж

Син учителя, адвокат за фахом, талановитий промовець, далекоглядний політик, **Девід Ллойд-Джордж** уперше потрапив до парламенту в 1890 р. 27-річний громадський діяч незабаром став одним із лідерів Ліберальної партії. Широку популярність він здобув завдяки своїм виступам проти «дармодів-багатіїв». Д. Ллойд-Джордж вважав, що треба вжити дієвих заходів, щоб покінчити із «принизливим жебрацтвом» робітників. Обійнявши в уряді лібералів посаду міністра торгівлі, а потім посаду міністра фінансів, Д. Ллойд-Джордж у 1906—1911 рр. подав до парламенту низку законів. Ці закони стали основою соціального законодавства.

З ініціативи Д. Ллойд-Джорджа було прийнято закон про безкоштовну початкову освіту та харчування у шкільних їдальнях для дітей малозабезпечених батьків. Також з'явився закон про регламентацію нічної праці. Праця в нічну зміну для чоловіків скорочувалася, а для жінок заборонялася. Потерпілі від нещасних випадків на виробництві отримували право на безкоштовне лікування та допомогу з інвалідності.

У 1908 р. парламент ухвалив закони про 8-годинний робочий день для гірників і про пенсії за старістю для працюючих. Потім було впроваджено допомогу з безробіття та в разі хвороби. Ці виплати склалися з внесків робітників і підприємців, субсидій держави. Підприємці вже не могли перешкоджати профспілковій агітації та вимагати від профспілок відшкодування збитків, спричинених страйками.

Жваву реакцію викликав представлений Д. Ллойд-Джорджем проект бюджету на 1909 р. Він передбачав виділення 1% коштів на проведення соціальних реформ і значне збільшення витрат на озброєння. Витрати планувалося покрити різким збільшенням податків на земельні володіння, спадщину, а також збільшенням податків на тютюн, алкогольні напої та поштові марки.

Палата громад, де ліберали разом із лейбористами становили більшість, схвалила проект бюджету. Однак палата лордів, яку призначав король, куди входила земельна й фінансова аристократія, відхилила цей

i

проект. Тоді Д. Ллойд-Джордж розгорнув боротьбу проти палати лордів, вимагаючи зменшити її повноваження або ж зовсім ліквідувати. У 1911 р. палата громад ухвалила закон про звуження повноважень палати лордів. Тепер остання мала тільки відкладне вето, тобто могла на деякий час гальмувати виконання ухвалених палатою громад законів, але не скасовувати їх. Якщо палата громад тричі ухвалювала проект закону, він набрав чинності попри заперечення палати лордів. Після цих нововведень «революційний» бюджет Д. Ллойд-Джорджа став законом.

5 **Зовнішня та колоніальна політика Англії.** У сфері зовнішньої політики правлячі кола Англії дотримувалися принципу «європейської рівноваги», згідно з яким жодна держава не повинна домінувати в континентальній Європі.

Для збереження рівноваги Велика Британія протидіяла сильнішим державам, не даючи їм можливості посісти провідне становище у Європі. Зберігаючи перевагу на морі, вона не боялася збройного вторгнення на свою територію.

Другий принцип англійської зовнішньої політики — «блисуча ізоляція». Це означало, що Англія утримувалася від укладення тривалих союзів з іншими державами. У правителів і дипломатів цієї країни був девіз: «В Англії немає постійних ворогів і постійних друзів; у неї є лише постійні інтереси». Майже до кінця XIX ст. англійські правлячі кола головним своїм ворогом вважали Францію — основну суперницю в колоніальних загарбаннях. На початку XX ст. на перший план вийшли англо-німецькі суперечності. Економічна, військова та морська могутність Німеччини невпинно зростала.

Одним із головних напрямків англійської зовнішньої політики кінця XIX ст. було розширення колоніальної імперії. У 1875 р. уряд Б. Дізраелі купив у Єгипту контрольний пакет акцій побудованого французами Суецького каналу. Це забезпечило Великій Британії контроль над важливою для англійського флоту водною артерією, яка відкрила найкоротший шлях до Індії та інших колоній. У 1876 р. королева Вікторія прийняла титул імператриці Індії. Англійські колоніальні володіння почали офіційно називатися Британською імперією.

У 80—90-х рр. XIX ст. колоніальна експансія Великої Британії досягла найбільшого розмаху. На той час англійці оволоділи Бірмою, Нігерією, Сомалі, Кенією, Танганькою, Угандою та частиною Південної Африки. Площа колоніальних володінь збільшилася до 33 млн км², а кількість населення зросла від 200 до 370 млн осіб. Площа самої Великої Британії складала не більше ніж 1% від площі її колоніальних володінь, кількість населення — менше ніж 12%.

Прагнучи створити неперервну лінію британських володінь в Африці від Каїра до Кейптауна й захопити природні багатства Південної

Африки, англійці в 1899 р. розпочали війну з двома невеликими південноафриканськими державами — Трансвааль та Оранжевою республікою, багатими на золото й алмази. Їх населяли бури — вихідці з Голландії, які колонізували ці території, а місцеве населення перетворили на рабів. У 1902 р. Трансвааль та Оранжева республіка стали частинами Британської імперії. Зваживши на інтереси білого населення цих колоній, Англія вирішила надати їм права домініонів — самоврядних частин Британської імперії зі своїми парламентами та урядами. Це дало змогу бурам із часом стати панівною силою в політичному житті колоній, які в 1910 р. було об'єднано в Південно-Африканський Союз (ПАС). Статус домініону отримали всі колонії, заселені білими переселенцями: Канада (1867 р.), Австралія (1900 р.), Нова Зеландія (1907 р.).

Домініони брали участь в імперських конференціях, на яких обговорювалися питання оборони, зовнішньої та торговельно-фінансової політики.

Крім колоніальних загарбань, Англія активно долучилася до розподілу сфер впливу в Китаї, Ірані, Таїланді (Сіамі), Туреччині, боролася за ринки Латинської Америки.

Прапори Британської імперії

? Чи справедливим був вислів, що над Британською імперією ніколи не заходило сонце?

Висновки

- ▶ Наприкінці XIX ст. стали проявлятися всі ознаки втрати Англією промислової першості. Проте головною турботою англійців була колоніальна імперія. Колонії були основним джерелом доходів і збуту продукції промисловості.
- ▶ У другій половині XIX ст. Англія продовжила свій шлях у становленні ліберально-демократичної держави шляхом поступових реформ політичної та соціальної сфер суспільного життя. Країні вдалося уникнути революційних заворушень.
- ▶ На початку XX ст. в Англії відбулися значні зміни у внутрішньому житті завдяки політиці реформізму Д. Ллойд-Джорджа: розширилися демократичні права та було запроваджено соціальне законодавство.

Запитання і завдання

1. Якими були особливості економічного розвитку Великої Британії в другій половині XIX ст.? 2. Розкажіть про лібералів і консерваторів, їхніх лідерів і парламентську боротьбу в останній чверті XIX ст. 3. Як утворилася Лейбористська партія? 4. Охарактеризуйте колоніальну політику Англії в другій половині XIX ст. Які колоніальні придбання здійснила Англія в цей період? 5. Яким було становище Ірландії в Британській імперії? 6. Як розгорталася боротьба за гомруль? 7. Якого принципу дотримувалася Англія у відносинах з іншими державами? 8. Яка колонія Англії першою отримала статус домініону?

9. Чому наприкінці XIX ст. Велика Британія почала втрачати провідні позиції у світовій економіці? 10. Що спонукало правлячі кола Великої Британії до проведення парламентських і соціальних реформ?

11. Складіть порівняльну таблицю «Економічний розвиток США та Великої Британії в останній чверті XIX ст.». 12. Складіть у зошиті розгорнутий план за темою «Зовнішня та колоніальна політика Великої Британії».

13. Визначте основні підсумки «Вікторіанської епохи» для Англії. Підготуйте есе за цим питанням.

§ 19. Італія

1. Коли і як відбулося об'єднання Італії? 2. Хто такий Дж. Гарібальді? Яку роль він відіграв в історії об'єднання Італії?

Італія після завершення процесу об'єднання. 3 жовтня 1871 р. відбулася історична подія: за результатами референдуму місто Рим увійшло до складу Італії, чим завершилося об'єднання країни. Однак вона заплатила за це високу ціну: дві війни проти Австрії, утримання значної армії та флоту, визнання фінансових зобов'язань колишніх італійських держав підірвали й без того слабе фінансове становище. До цього додавалися відсутність значної промислової бази, низький рівень розвитку сільського господарства, убогість і неписьменність більшої частини населення. Проте правляча еліта була сповнена бажання перетворити Італію на велику державу.

Нова об'єднана країна за формою правління була конституційною монархією. Законодавча влада належала королю та парламенту. Парламент складався із двох палат: верхньої — сенату, члени якого призначалися довічно, і нижньої — палати депутатів, що обиралися. Правом голосу користувалися чоловіки, які досягли 25-річного віку, вміли читати й писати, а також мали певний статок. Таких із 27-мільйонного населення було 600 тис. осіб (2% населення країни). Виконавча влада повністю належала монарху, який до того ж командував військами, оголошував

війну та укладав мир, призначав прем'єр-міністра.

За Конституцією всі громадяни були рівними перед законом, їм гарантувалися основні права і свободи.

Значну роль у політичному житті країни відігравала католицька церква. У 1871 р. король підписав закон, за яким папа римський оголошувався особою священною і недоторканою. На утримання папського двору держава виділяла необхідні кошти, але його територіальні володіння обмежувалися Ватиканським палацом і ще кількома будівлями. Папа мав право підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами.

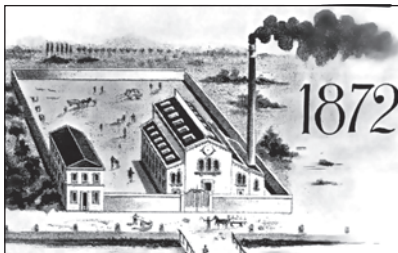
Після утворення єдиної держави політичну боротьбу між собою вели дві партії (точніше, політичні блоки): Історична права, або «праві», та Історична ліва, або «ліві».

«Праві» представляли інтереси земельної аристократії, фінансистів, «ліві» — промисловців. Почергово поступаючи до влади, вони були спільні в прагненні перетворити Італію на велику державу. Основні розбіжності між ними полягали в поглядах на внутрішню політику. Наприкінці XIX — на початку XX ст. із розширенням виборчих прав кількість політичних партій зростає. У 1892 р. виникла Соціалістична партія італійських трудящих (із 1895 р. — Італійська соціалістична партія), у 1895 р. — Італійська республіканська партія, яка, крім республіканських ідеалів, обстоювала демократичні й соціалістичні права, а також радикальна, що продовжувала революційні традиції Дж. Мадзіні й Дж. Гарібальді. Після сходження на папський престол Пія X активно долучилася до політичної боротьби католицька церква, із політичної діяльності якої було знято заборони. Ці партії істотно не змінили співвідношення сил між «лівицями» і «правими», які були уособленням ліберального й консервативного напрямків розвитку.

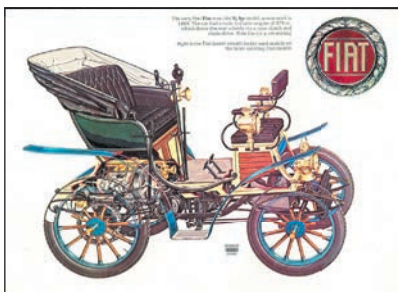

Селяни в соборі Св. Петра в Римі.
1871. Художник Кілі Халсвіль

2 Економічний розвиток. Об'єднання країни створило умови для активного економічного розвитку. Проте стартові можливості виявилися занадто слабкими. Внутрішній ринок був вузьким, промисловість розвинена слабо, до того ж лише на Півночі країни. Більша частина населення жила в злиднях, наймитуючи в поміщицьких господарствах. Не вистачало природних ресурсів. Протягом перших 20 років після об'єднання темпи розвитку країни були невисокими, проте в цей період відбулися структурні зміни в економіці, соціальній сфері, які стали основою промислового піднесення наприкінці XIX — на початку XX ст.

Перший завод із виробництва еластичної гуми компанії «Пірееллі»

Перший автомобіль «Фіат», модель 1899 р.

Трудова еміграція — явище економічного життя, яке характеризується від'їздом працездатного населення з районів аграрного перенаселення чи економічного занепаду для заробітку або постійного проживання до інших територій, країн.

Так, у сільському господарстві великі поміщицькі господарства втягувалися в ринкові відносини, відбувалася його спеціалізація та вирізнення трьох головних галузей: зернової; вирощування винограду, цитрусових і маслин; скотарства.

Наприкінці XIX ст. держава почала активно втручатися в економічні процеси. На її кошти створювалася мережа залізниць, видавалися дотації (грошова допомога) та державні замовлення великим промисловцям. Частина підприємств перебувала під управлінням військового міністерства, устанавлювалися державні монополії на деякі види продукції. Завдяки державній підтримці на початку XX ст. виникли монополістичні об'єднання, які встановили контроль над основною частиною промисловості. Найбільші банки країни — Римський банк, Італійський комерційний банк — через акціонерні товариства контролювали цілі галузі промисловості.

Ще однією особливістю промислового розвитку країни була його нерівномірність: Північ країни була промислово розвинутою, із відносно високим рівнем життя та зайнятості населення, тоді як Південь залишався аграрним придатком із низьким життєвим рівнем населення та пануванням позаекономічних методів експлуатації селянства.

Протягом 1900—1914 рр. випуск промислової продукції зріс на 90%. Італія з аграрної країни перетворилася на аграрно-

індустріальну. І все ж, незважаючи на високі економічні показники, вона відставала від провідних країн і за рівнем доходів на одну особу посідала останні місця серед країн Європи.

3 Трудова еміграція. Становлення ринкових відносин, індустріалізація позначилися на італійському суспільстві. Промисловість, що розвивалася, спричинила появу прошарку найманої робочої сили, який зазнавав значної експлуатації. Однак вона не могла поглинути всієї маси селянства, що розорювалося й шукало кращої долі в містах, а також природного приросту населення внаслідок демографічного вибуху.

Надлишок робочої сили призвів до масової **трудової еміграції** до США, Німеччини, Франції, Швейцарії, Бразилії, Аргентини. Загалом Італію залишили 7,7 млн осіб. Проте це не вирішило проблеми безробіття та злиденності населення більшої частини країни, особливо на Півдні та на острові Сицилія.

З одного боку, еміграція стала національною трагедією, оскільки країна втрачала найбільш активну, працездатну частину населення; з іншого — Італія отримувала додаткові капітали за рахунок грошей, які емігранти переказували на батьківщину своїм родичам. Однак усі виїхати не могли й не бажали. Злиденне становище доводило населення до відкритого прояву невдоволення: спалахували страйки робітників (Мілан, 1898 р.), селянські повстання (острів Сицилія, 1893—1894 рр.). Актом помсти за тяжку долю своїх співвітчизників за океаном і вдома стало вбивство короля **Умберто I** (1878—1900 рр.) емігрантом, що повернувся зі США, анархістом Гаetano Бреші.

Убивство короля Умберто I.
Невідомий художник

4 **Ліберальна ера Дж. Джолітті.** Події, які відбувалися наприкінці XIX ст., примусили правлячі кола розпочати реформи. Ці реформи, що розгорнулися на початку XX ст., увійшли в історію як **Ліберальна ера**, або «Ера Джолітті», за прізвищем політичного діяча **Джованні Джолітті**. Йому судилося відіграти вагомую роль в історії Італії цього періоду. Ставши в 1903 р. прем'єр-міністром, Дж. Джолітті започаткував масштабні реформи, які вивели італійське суспільство на новий рівень розвитку.

В економічній сфері він сприяв розвитку торгівлі й підприємництва, розширенню внутрішнього ринку, здійснював заходи щодо посилення ролі держави в економічних процесах (націоналізував залізниці, надавав державну допомогу та замовлення, вигідні кредити), упорядкував фінанси й борги країни. Усе це забезпечило стрімке економічне зростання, особливо на Півночі країни, де постали могутні індустриальні центри.

Карикатура «Подвійне обличчя Джолітті». XIX ст.

? На яких рисах політики Дж. Джолітті наголошує зображена карикатура?

Для зняття соціальної напруженості й посилення демократичних тенденцій Дж. Джолітті провів дві виборчі реформи, які сприяли розширенню виборчих прав: їх отримали 25 % населення. Було знято обмеження на створення робітничих організацій та профспілок, визнано право на страйки. Запроваджувалися громадські роботи й трудове законодавство, що обмежувало робочий день і забороняло нічну працю жінок та підлітків.

Однак реформи не встигали за вимогами часу. Політична стабільність та економічне зростання були занадто хиткими, що згодом підтвердила участь Італії в Першій світовій війні.

5 Зовнішня політика. Прагнення Італії стати великою державою визначало зовнішньополітичний курс країни: загарбання колоній — головна ознака величчя. Для ведення колоніальних війн потрібні були армія та флот.

У 80-ті рр. XIX ст. основним напрямком колоніальної експансії стала Північно-Східна Африка. У 1885 р. італійська армія захопила місто Масауа на узбережжі Червоного моря, що стало основою для завоювання першої колонії — Еритреї. У 1888 р. Італія оголосила свій протекторат над Сомалі, але отримала тільки частину країни (рештою заволоділи Англія та Франція).

Подальші колоніальні прагнення Італії були спрямовані до Ефіопії. Проте ці плани не здійснилися. Під час війни 1895—1896 рр. поблизу міста Адуа 17-тисячна італійська армія була розгромлена 100-тисячною абіссинською (ефіопською). Цю поразку сприйняли як національну ганьбу: командувача військ засудили, прем'єр-міністр пішов у відставку. Від планів створення колоніальної імперії тимчасово довелося відмовитися.

У європейських справах зовнішньополітичний курс визначався укладеним у 1888 р. союзницьким договором із Німеччиною та Австро-Угорщиною, спрямованим насамперед проти Франції.

Антифранцузький характер зовнішньої політики був зумовлений тим, що Франція ще за часів Наполеона III відібрала в Італії Савойю та Ніццу, чинила перешкоди проникненню Італії в Африку (окупувала Туніс і частину Сомалі), на Балкани та Близький Схід. Лише у війні 1911 р. Італії вдалося відібрати в Османській імперії Лівію та острови Додеканес в Егейському морі.

! Висновки

- ▶ Правлячі кола Італії після об'єднання прагнули зробити країну великою державою. Проте промислові й фінансові можливості країни не відповідали цій меті. Мобілізація ресурсів відбувалася за рахунок зубожіння населення.

- ▶ Бідність призвела до масової трудової еміграції італійців за кордон у другій половині XIX ст.
- ▶ Трудова еміграція не зняла соціальної напруженості в суспільстві. Зрештою це призвело до соціального вибуху. Щоб приборкати революційні настрої, правлячі кола вдалися до ліберальних реформ. Проте «Ера Джолітті» лише відсунула в часі соціальні катастрофи.
- ▶ Із кінця XIX ст. Італія долучилася до колоніальних завоювань європейців. Проте значних успіхів на цьому шляху досягти не вдалося. До Першої світової війни Італія володіла Еритреєю, Італійським Сомалі та Лівією.

Запитання і завдання

1. Яка подія стала завершенням об'єднання Італії? **2.** Яку форму правління мала країна після об'єднання? **3.** Які політичні сили вели боротьбу за владу в Італії після об'єднання? **4.** Назвіть риси економічного розвитку Італії наприкінці XIX ст. **5.** Якою була головна причина масової еміграції італійців у другій половині XIX ст.? **6.** Який період розвитку Італії називають «ерою Джолітті»?

7. Яку ціну заплатила Італія за об'єднання? Охарактеризуйте наслідки об'єднання Італії. **8.** Як масова еміграція італійців впливала на розвиток країни? **9.** Які реформи були проведені урядом Дж. Джолітті на початку XX ст.? **10.** Що спонукало Італію до колоніальних загарбань? Визначте основні підсумки колоніальної політики Італії.

11. Складіть порівняльну таблицю «Економічний розвиток Німеччини та Італії в останній чверті XIX ст.», визначивши спільні й відмінні риси.

12. Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть проблему «Трудова еміграція: позитивні й негативні риси для розвитку Італії».

§ 20. Сполучені Штати Америки

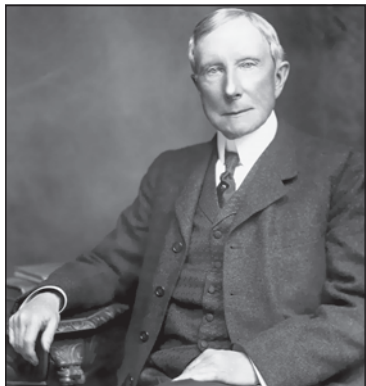

1. Якими є головні підсумки для США Громадянської війни та реконструкції Півдня? **2.** Які території були приєднані до США в першій половині XIX ст.?

Стрімке економічне зростання. Наприкінці XIX — на початку XX ст. економіка США переживала бурхливе піднесення. Завдяки постійному припливу іммігрантів швидкими темпами збільшувалася кількість населення. Так, за період із 1871 до 1913 р. вона зросла з 39,8 млн до 96,5 млн осіб; 55% приросту становили іммігранти.

На початку XX ст. США вийшли на перше місце у світі за обсягом промислової продукції, технічним оснащенням і продуктивністю праці.

Джон Рокфеллер

Карикатура на компанію Дж. Рокфеллера «Стандард Ойл»

Загальна вартість промислової продукції США вдвічі перевищувала вартість німецької та майже у 2,5 разу — англійської.

Провідну роль в американській промисловості відігравали добре оснащені великі підприємства. Вони становили лише 2,2% від загальної кількості підприємств, а виробляли половину промислової продукції. Великі підприємства нерідко об'єднувались у трести, які монополізували виробництво основних товарів. На початку XX ст. найбільший вплив мали нафтовий трест Джона Рокфеллера (виробляв 90% нафтопродуктів) і металургійний трест Джона Моргана (виплавляв 66% сталі). На 1900 р. у країні налічувалося 440 промислових і транспортних трестів, які виробляли 3/4 продукції США.

Першою великою корпорацією США стала «Стандард Ойл». Вона була створена Дж. Рокфеллером у 1870 р. За десять років компанія вже контролювала виробництво очищеної нафти в країні. Дж. Рокфеллеру вдалося домовитися з власниками залізниць про низькі тарифи для вантажів компанії, що дало додаткову перевагу в боротьбі з конкурентами. У 1882 р. корпорація була перетворена на трест, що об'єднував 14 компаній і контролював близько 30 нафтових фірм. Дж. Рокфеллер холоднокровно розорював своїх конкурентів. Якщо ті намагалися чинити опір, він наймав банди, які руйнували бурові вежі, нафтопроводи, обладнання, навіть убивали тих, хто не бажав «домовлятися».

Поряд із трестами існувала значна кількість малих і середніх підприємств. Вільна конкуренція між ними й визначала розвиток економіки США. У сільському господарстві країни переважали сімейні ферми. Його технічне забезпечення перевищувало рівень європейських країн. За виробництвом зерна, м'яса, бавовни США посідали перше місце у світі та стали головним постачальником сільськогосподарської продукції до Європи.

2 **Політичне життя та суспільні рухи в США.** В останній чверті XIX ст. у США остаточно утвердилися республіка президентського типу та двопартійна система. Прихильники політики Півночі США склали основу Республіканської партії, а Півдня — демократичної. До 80-х рр. XIX ст. при владі майже беззмінно перебували республіканці. Потім на десятиліття їх змінили демократи. До початку XX ст. різниця між Республіканською та Демократичною партіями практично зникла, обидві вони обстоювали тогочасний суспільний і державний устрій США.

Швидкий економічний розвиток спричинив появу «великих грошей», що призвело до зростання корупції. Значна кількість державних посад стали прибутковими для тих осіб, що їх обіймали. Державний апарат працював неефективно. Права простих громадян постійно порушувалися, процвітало хабарництво. Таке становище викликало масштабний суспільний рух за реформи, спрямовані на демократизацію.

Наприкінці XIX ст. серед американських фермерів виник масовий рух проти залізничних, промислових і торговельних монополій. Поступово набирала ваги Популістська («народна») партія, яка виступала проти монополій. Популісти вимагали націоналізувати залізниці, телеграф і телефон, конфіскувати надлишки землі, збільшити податки з багатіїв. На базі цієї партії згодом сформувався рух прогресистів за демократизацію виборчої системи, зниження податків, установлення урядового контролю над трестами. Деякі прогресисти вимагали впровадження в США системи соціального страхування на зразок європейської та прийняття закону про 8-годинний робочий день.

Видатним лідером прогресистів був губернатор штату Вісконсін **Роберт Лафоллет**, якого згодом обрали сенатором. У своєму штаті він провів демократичну податкову реформу, установив контроль над міським транспортом і залізницями.

Із кінця XIX ст. демократичні журналісти й письменники у своїх публікаціях викривали численні факти хабарництва урядовців, фінансового шахрайства, експлуатації праці жінок, дітей. Фактично преса в країні перетворилася на «четверту владу», впливаючи на політичне життя, створюючи відповідну суспільну думку з того чи іншого питання.

Активно діяла Антиімперіалістична ліга, що налічувала майже 1 млн членів. Вона організовувала багатолюдні мітинги протесту проти колоніальної імперської політики.

Роберт Лафоллет

? Одним-двома реченнями дайте характеристику діячу, зображеному на ілюстрації.

Колишні конфедерати, які згуртувалися навколо Демократичної партії, зберегли свою владу на Півдні США. Їм вдалося прийняти низку законів, які обмежували громадянські права афроамериканців. Так, наприклад, на виборців-негрів накладали спеціальний податок, позбавляли виборчих прав неписьменних тощо. Поступово на Півдні США склалася система **расової дискримінації** — обмеження громадянських прав за расовою ознакою. Згодом вона була доповнена **расовою сегрегацією** — системою окремого проживання та розвитку білого й чорного населення. Існували школи, магазини, ресторани, кав'ярні, цілі квартали тільки для білих. Таке становище не могло влаштувати чорношкіре населення США, і вони розпочали боротьбу за свої права. Особливої організованості вона набула з початку XX ст.

Члени жіночих організацій (**суфражистки**) домагалися надання жінкам права голосу й рівності прав із чоловіками.

Найбільш організованим був робітничий рух, але на відміну від європейських країн, він мав переважно економічний характер (покращення умов та оплати праці). Робітники віддавали перевагу профспілковому руху. Найбільшою була профспілкова організація Американська федерація праці (АФП), очолювана Семюелом Гомперсом. Він вважав, що завданням профспілок (тред-юніонів) є не політика, не виступи проти суспільства, а ділова співпраця з підприємцями в організації виробництва та захист економічних інтересів членів профспілки.

1 травня 1886 р. робітники США розпочали загальний страйк, вимагаючи встановлення 8-годинного робочого дня. 3 травня 1886 р. в Чикаго поліція відкрила вогонь по мітингуючих (шестеро робітників загинули). Наступного дня робітники зібралися в Хеймаркет-сквер на мітинг протесту проти дій поліції. Під час демонстрації невідомий кинув у поліцейських бомбу (один поліцейський загинув). У відповідь поліція почала стріляти. Керівників страйку заарештували, звинувативши в організації терористичного акту. На суді це доведено не було, але присяжні визнали робітників винними. Чотирьох керівників мітингу засудили до смертної кари. Відтоді американські робітники, а з 1889 р. і робітники інших країн на згадку про цю трагедію стали відзначати 1 Травня як День солідарності трудящих.

Завдяки наполегливій боротьбі лише за перше десятиліття XX ст. середня заробітна плата робітників збільшилася на 23%. Зріс просярок високооплачуваних категорій робітників, особливо в автомобільній і металургійній галузях промисловості. Середня заробітна плата робітників США перевищувала оплату висококваліфікованих європейських робітників, що приваблювало нових іммігрантів із Європи, а згодом і з Азії та Латинської Америки. Під тиском широких суспільних рухів лідери республіканців і демократів усвідомили необхідність змін у країні.

Наприкінці XIX ст. у США були започатковані реформи, які поступово демократизували життя в країні. Першим вагомим кроком стала боротьба із засиллям монополій. У 1890 р. Конгрес прийняв **антитрестівський закон**, який запропонував сенатор **Джон Шерман**. Закон Дж. Шермана передбачав кримінальне покарання підприємців за змову щодо встановлення єдиних цін. Таким чином, свобода й демократія в країні пов'язувалися зі збереженням конкуренції в економіці США.

Вибух під час зіткнень на Хеймаркет-сквер у Чикаго 3 травня 1886 р.

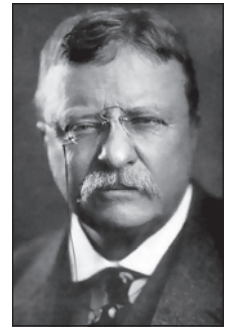
3 **«Справедливий курс» Т. Рузвельта.** Прихильником прогресистів оголосив себе президент **Теодор Рузвельт** (1858—1919). Прийшовши до влади 1901 р., він провів низку реформ, які започаткували його реформаторську діяльність («прогресивна ера»).

Основна ідея Т. Рузвельта полягала в тому, що держава, усупереч доктрині лібералізму, має регулювати розвиток економічних і трудових відносин, а саме: узяти під контроль діяльність трестів та обмежити негативні її прояви — схильність до ліквідації конкурентів, встановлення монопольного становища на ринку тощо. Він вважав за необхідне регулювати відносини між працею й капіталом, щоб усунути загрозу соціальних революцій.

У посланні Конгресу 1902 р. Т. Рузвельт заявив про готовність уряду бути проміжною ланкою між робітниками й підприємцями, проводити **«справедливий (чесний) курс»** у робітничому питанні.

Першим прогресистським заходом Т. Рузвельта був судовий процес 1901 р. проти залізничної компанії, яку контролював Дж. Морган (її було звинувачено в монополії, що перешкоджала вільній торгівлі). Суд визнав компанію винною та зобов'язав розділити її на дві частини. Після цього відбулося ще 25 судових процесів проти монополій, які принесли Т. Рузвельту славу «руйнівника трестів» і навіть «революціонера».

Продовжуючи політику розширення державного втручання в економіку, Т. Рузвельт у 1906 р. провів через Конгрес закон, який дозволяв уряду контролювати залізничні тарифи. Одночасно було прийнято два популярні закони про державний контроль над виготовленням ліків, харчових продуктів, а також про контроль за умовами праці.

Теодор Рузвельт

i

Відповідно до своїх обіцянок проводити «справедливий курс» щодо робітників, уряд неодноразово втручався у страйки на користь мітингуючих.

Іншим напрямком діяльності уряду Т. Рузвельта, що приніс йому популярність, була охорона природи. На той час у США почали усвідомлювати, що природні скарби Америки не безмежні, а хижацьке вирубування лісів, забруднення землі й річок відходами промисловості загрожують людині великим лихом. З ініціативи Т. Рузвельта було прийнято закон, який збільшував розміри земельного фонду, що мав охоронятися, майже в п'ять разів. Спеціальні урядові комісії мали стежити за чистотою річок, проводити меліорацію землі, дбати про насадження нових лісів.

На виборах 1908 р. президентом США було обрано кандидата від республіканців Вільяма Тафта. Він продовжив реформи, спрямовані на збільшення контролю держави над монополіями.

Зберігаючи недоторканим принцип приватної ініціативи, уряд В. Тафта розширив державний контроль за тарифами на залізниці, що перебували в приватному володінні.

4 «Нова демократія» В. Вільсона. На виборах 1912 р. через розкол колишніх прихильників Республіканської партії переміг кандидат від демократів **Вудро Вільсон**, який залишався при владі до 1920 р. Він провів низку законів ліберального характеру («нова демократія»). Було встановлено високий прогресивний податок на прибутки та змінено порядок виборів до сенату. Якщо раніше сенатори призначалися законодавчими зборами штатів, то тепер їх почали обирати народним голосуванням.

Вудро Вільсон

Важливим внутрішньополітичним заходом В. Вільсона до початку Першої світової війни було фактичне впровадження державної загальнонаціональної банківської системи. Відповідно до закону про Федеральну резервну систему, прийнятого в 1913 р., поряд із приватними банками створювалися й резервні, контрольовані урядом. Їм передавалися головні банківські функції, у тому числі випуск паперових грошей. У 1914 р. було прийнято закон про притягнення до суду осіб і власників підприємств, які застосовували нечесні методи конкуренції.

5 Зовнішня політика США. У зовнішній політиці США проявлялися дві тенденції: **експансіонізм** та **ізоляціонізм**. Зростання економічної могутності породжувало прагнення зовнішньої експансії.

Прибічники експансіонізму заявляли, що настав час, коли США мають втрутитися в боротьбу за панування на морі. Головним ідеологом експансіоністів став морський офіцер, історик і публіцист **Альфред Мехен**.

Він стверджував, що морська могутність — це головний чинник, який визначає долю країни в боротьбі за життя та право на існування. На його думку, щоб забезпечити США перемогу в боротьбі з іншими націями, є тільки один практичний вихід: створення сильного військово-морського флоту, будівництво нових баз, захоплення колоній, завоювання віддалених земель та утвердження панування на морі.

Із кінця XIX ст. правлячі кола США почали активно втілювати в життя ідеї А. Мехена. У 1898 р. США розв'язали війну проти Іспанії, яка придушувала антиколоніальне повстання на Кубі. Приводом до війни став вибух на американському крейсері «Мен» у порту Гавани. Флот США розгромив іспанські ескадри поблизу Куби та Філіппін. Іспанія була змушена піти на укладення миру.

За мирним договором Куба оголошувалася незалежною. США отримали острів Пуерто-Рико в Карибському морі, а в Тихому океані — Філіппіни, острів Гуам, згодом — Самоа та Гаваї.

Президент Т. Рузвельт продовжив експансіоністську політику, що дістала назву «політики великого дрючка». Її практичним втіленням стали дії щодо Куби й Колумбії.

У 1902 р. США поширили на Кубі поправку до Конституції, за якою їй заборонялося укладати договори з іншими державами без згоди США. Тим часом на острові дозволялося створювати американські бази та вводити туди війська.

У 1903 р. США запропонували Колумбії проект будівництва каналу через Панамський перешийок, але вона його відхилила. Тоді США підтримали панамських повстанців, які під жерлами гармат американського флоту проголосили республіку Панама. У спеціально відведеній зоні під охороною американських військ було побудовано канал завдовжки 81 км. «Політика великого дрючка» викликала невдоволення в країнах Латинської Америки.

Президент США В. Тафт запропонував «дипломатію долара» — замасковану політику здійснення економічної експансії. У подальшому «дипломатія долара» тісно перепліталася з «політикою великого дрючка». Найбільш активно відчували на собі їх прояв країни Латинської Америки.

Вибух на крейсері «Мен»
15 лютого 1898 р.

Висновки

- ▶ На кінець XIX ст. США стали провідною індустріальною державою світу, а зростання воєнно-економічного потенціалу дозволило перейти до здійснення активної зовнішньої політики. США фактично перетворили на свої колонії Кубу, Філіппіни, Пуерто-Рико тощо.

- Основним змістом внутрішньої політики США наприкінці XIX — на початку XX ст. стала боротьба із засиллям монополій і корупцією та підвищення життєвого рівня й соціального захисту населення. Завдяки реформаторській діяльності президентів Т. Рузвельта, В. Тафта й В. Вільсона вдалося створити систему державного регулювання економічних і соціальних процесів без порушення ключового права приватної власності.

Запитання і завдання

1. Якими були особливості економічного розвитку США в останній чверті XIX — на початку XX ст.? 2. Що передбачав закон Дж. Шермана? Коли він був прийнятий? 3. Назвіть партії, що становили основу двопартійної системи в США. 4. Які дві зовнішньополітичні тенденції проявлялися в зовнішній політиці США? 5. Які територіальні придбання здійснили США після війни з Іспанією?

6. Якими були головні чинники швидкого економічного розвитку США в останній чверті XIX — на початку XX ст.? 7. Визначте причини розгортання боротьби громадськості та уряду США проти монополій. 8. Що таке «політика великого дручка» і «дипломатія долара»?

9. Складіть розгорнутий план відповіді за темою «Зовнішня політика США». 10. Складіть у зошиті таблицю «Внутрішня політика президентів США початку XX ст.».

Президенти	Т. Рузвельт, В. Тафт	В. Вільсон
Роки перебування при владі		
Партійна належність		
Внутрішньополітичний курс		

11. Чому боротьба з монополіями не передбачала їх ліквідації? Підготуйте невелике повідомлення за цим питанням.

§ 21. Російська імперія

1. Якими були основні риси економічного, політичного й суспільного життя Російської імперії в першій половині XIX ст.? 2. Які війни вела Росія в першій половині XIX ст.? 3. Чому її називали «жандармом Європи»?

Реформи 60—70-х рр. XIX ст. Поразка в Кримській війні для царя Олександра II обумовила потребу розв'язання питання про скасування кріпосного права. Тогочасна Росія була єдиною європейською країною, де використовувалася підневільна праця. Збереження кріпосного права означало б невідворотне перетворення Російської імперії на другорядну державу.

Однак поступове поширення в російському суспільстві розуміння необхідності ліквідації кріпацтва не виключало гострих суперечок про те, як це зробити.

Кріпосне право в Російській імперії було скасовано «Маніфестом 19 лютого 1861 р.», підписаним у цей день Олександром II. Одночасно він затвердив «Положення», що містило 17 актів, за якими здійснювалася селянська реформа. За «Маніфестом» селяни отримували особисту свободу й деякі громадянські права — одружуватися, відкривати торговельні й промислові підприємства, укладати майнові угоди тощо. У «Положенні» визначалися розміри земельних наділів, повинності, викупна операція тощо. Термін викупу землі у власність чітко не визначався, а його умови передбачали, що 75—80% вартості селянського наділу поміщику грошима або цінними паперами виплачувала держава, а решту — сам селянин. Виплачена поміщику державою сума стягувалася із селянина протягом 49 років у розмірі 6% річних. Усього селянам довелося заплатити близько 1,5 млрд карбованців (за ринкової вартості землі близько 500 млн карбованців).

Незважаючи на те що після реформи 1861 р. залишилися великі поміщицькі землеволодіння, реформа усунула перешкоду для швидкого економічного розвитку країни. На селі з'явилися заможні селяни і бідняки. Завдяки цьому фабрики й заводи отримали джерело надходження дешевої робочої сили. Водночас реформа сприяла збільшенню внутрішнього ринку, що стало стимулом для розвитку промислового виробництва.

Селянська реформа 1861 р. та інші реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії мали характер запізнілої модернізації, здійсненої владою під тиском історичних обставин.

У 1864 р. за **земською реформою** було створено виборні органи місцевого (земського) самоуправління в губерніях і повітах. Земські установи склалися з *розпорядчих* (повітові й губернські збори) і *виконавчих* (повітові й губернські управи) органів. До земств обирали депутатів від землевласників і селян. Сфера діяльності земств обмежувалася господарськими питаннями місцевого значення: утримання шляхів, лікарень, шкіл, ветеринарної та агрономічної служб тощо. У результаті виникли самоврядні органи, які намагалися розв'язувати проблеми життя місцевих громад.

Селянське заворушення. XIX ст.

? Що не влаштовувало селян у реформі 1861 р.?

У коридорі мирового суду.
1897. Художник Микола Касаткін

За зразком земської в 1870 р. відбулася **міська реформа**. У містах виникли безстанові органи міського самоврядування (думи), що обиралися на основі майнового цензу. У свою чергу, думи створювали виконавчі органи — міські управи. Міське самоврядування опікувалося благоустроєм міста, охороною здоров'я, народною освітою тощо.

Судова реформа 1864 р. ліквідувала дореформений становий негласний суд (суд був окремим для кожного стану, судові засідання відбувалися за зачиненими дверима, підсудні не мали захисників). Нові судові статuti проголошували незалежність

суду від державної адміністрації. Запроваджувався єдиний для всіх станів гласний суд. На засіданнях могли бути присутні преса й публіка. Вводився змагальний процес: обвинувачення підтримував прокурор, а захист — адвокат. Кримінальні справи розглядалися за участю присяжних засідателів від усіх станів (крім найманих робітників, слуг). Присяжні визначали винність підсудного, а голова суду й два судді виносили вирок. Однак поряд із цим зберігалися особливі волосні суди для селянства, суди для духовенства й військових. Обмежувалася підсудність чиновників. Судова реформа вирізнялася серед інших тим, що стала спробою підняти імперське судочинство до рівня тогочасної практики судочинства європейських країн.

У 1860 р. відбулася **фінансова реформа**, за якою створили Державний банк і зробили Міністерство фінансів єдиним розпорядником усіх прибутків і видатків. Реформа позитивно вплинула на стан фінансів Російської імперії.

За **освітньою реформою 1864 р.** запроваджувалася єдина система безкоштовної початкової освіти. Право здобувати середню освіту в гімназіях надавалося представникам усіх станів. Однак навчання в середніх і вищих навчальних закладах залишалося платним. Було започатковано вищу освіту для жінок, для них створювалися приватні вищі жіночі курси. Значення реформи полягало в ліквідації станового характеру освіти.

У 1865 р. відбулася **цензурна реформа**, за якою ліквідували попередню цензуру для оригінальних і перекладних творів невеликого обсягу, центральних періодичних видань, урядових і наукових видань.

Із 1862 р. було здійснено **військову реформу**. Країну поділили на 16 округів і реорганізували центральне військово управління. У 1874 р. було запроваджено загальну військову повинність. Розпочалося переозброєння російської армії. У результаті здійснених заходів зростала боєздатність російської армії, а військова служба стала безстановою.

2 Особливості розвитку пореформеної Росії. Реформи забезпечили швидкий розвиток капіталістичних відносин у Росії, що, у свою чергу, створило передумови для здійснення індустріалізації.

Проте Росія залишалася аграрною країною. Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві відбувався за пруським зразком — поміщицькі господарства переходили на товарне капіталістичне виробництво. Це забезпечувало формування в Росії капіталістичних відносин за недостатнього первісного нагромадження капіталу. Грабіжницький характер селянської реформи й відіграв роль первісного нагромадження, а також створив умови для забезпечення промисловості дешевою робочою силою.

Проте розвиток капіталістичних відносин стримувався низкою чинників. Збережена селянська громада гальмувала процес майнового розшарування. До того ж у Росії відбувся демографічний вибух: до кінця XIX ст. кількість населення збільшилася вдвічі. Промисловість, яка тільки-но створювалася, не могла забезпечити роботою велику кількість вільної робочої сили. Розвиток капіталістичних відносин проходив на тлі збереження феодальних методів експлуатації селян (відробіток, здольщина) і навіть патріархального укладу господарювання. Попри це Росія впевнено нарощувала виробництво сільськогосподарської продукції, збільшуючи її експорт.

У Росії пізніше за інші великі держави завершилася промислова революція (переворот), тобто перехід на машинне виробництво (90-ті рр. XIX ст.). Цей процес відбувався одночасно з індустріалізацією, що зумовило високу концентрацію виробництва та швидкі темпи розвитку. На 5% підприємств працювало 54% робітників. Початок індустріалізації характеризувався також прямим втручанням держави. Робилося це у формі державного фінансування залізничного будівництва та фінансової підтримки галузей важкої промисловості, особливо металургії та машинобудування. Значну роль у проведенні індустріалізації відіграв іноземний капітал. Також царський уряд щедро користувався зовнішніми кредитами.

Розвиток промисловості був нерівномірним у різних районах країни. Найбільш швидкими темпами розвивалися українські землі (Донбас, Причорномор'я), Польща, Прибалтика, міста Петербург і Москва.

Ярмарок.
1909. Художник Борис Кустодієв

Протягом 1866—1903 рр. кількість підприємств збільшилася із 3 до 9 тисяч. Виплавка чавуну в 1902 р. зросла до 2,6 млн тонн (у 1867 р. його виробили лише 270 тис. тонн). Видобуток вугілля досяг у 1902 р. 16,4 млн тонн (у 1867 р. — 2,6 млн тонн).

Великого розмаху набуло залізничне будівництво. Довжина залізничної мережі зросла з 1,5 тис. км у 1861 р. до 52 тис. км наприкінці XIX ст.

Незважаючи на такі вражаючі успіхи, питома вага промислової продукції в Росії була меншою за сільськогосподарську.

Розвиток капіталістичних відносин спричинив суперечності в суспільстві, між новими економічними відносинами й старою політичною системою. Усі ці проблеми наклалися на старі: протистояння між поміщиками та селянами, національна боротьба підкорених народів. Така ситуація зумовлювала високу соціальну напруженість протягом 1861—1917 рр.

Рекламний плакат Харківського паровозобудівного та механічного заводу. XIX ст.

На економічний розвиток Росії негативно вплинула світова валютно-фінансова та економічна кризи 1899—1903 рр. Відразу різко зменшився приплив іноземних інвестицій. Нестача капіталу призвела до концентрації виробництва й появи в Росії монополій «Продамет», «Продвагон», «Продпаровоз» та інших. Протягом 1899—1908 рр. кількість підприємств зменшилася на чверть, а виробництво подвоїлося. Переважним типом монополій були картелі й синдикати. Єдиною повністю монополізованою галуззю стало нафтовидобування. Під час кризи яскраво проявилася інша особливість промислового розвитку Росії — збіг у часі процесів індустріалізації та монополізації, періодів розквіту та обмеження вільної конкуренції.

Незважаючи на стрімку монополізацію, значну частину російської промисловості становило кустарне виробництво, у якому було зайнято майже 4 млн осіб. Росія перебувала на початковому етапі становлення індустріального суспільства.

Нові реалії зумовили формування соціальної структури російського суспільства індустріальної доби. Формально воно складалося зі станів. Стани поділялися на податні (селяни, міщани) і неподатні (дворяни, духовенство). У результаті розвитку капіталізму почали формуватися нові прошарки суспільства — підприємці (промисловці,

фінансисти) і наймані робітники (пролетаріат). Особливістю підприємницьких кіл Росії була їх пов'язаність із державною бюрократією та іноземним капіталом. Основну масу населення становили селяни (77%).

У найгіршому становищі були наймані робітники (14 млн осіб), для яких єдиним засобом до існування залишалася мізерна заробітна плата. Умови праці були тяжкими. Незважаючи на встановлену в 1879 р. тривалість робочого дня в 11,5 години, 13—14-годинний робочий день ще довго був звичним явищем. Нерідко половину заробітку забирали штрафи. Заборонялося створювати профспілки. Робітники зазнавали значної експлуатації. Так, із рубля, заробленого робітником, підприємець забирав собі від 68 до 96 копійок. Широко використовувалася дитяча (із 8—10 років) і жіноча праця, яка оплачувалася вдвічі менше, ніж аналогічна чоловіча.

3 Соціальні рухи. Народництво. Реформаторські заходи влади російське суспільство здебільшого сприйняло прихильно. Проте через нерозв'язаність земельного питання, відсутність конституційно закріплених політичних прав і свобод, самодержавство царя наростало невдоволення серед різних верств населення.

На чолі опозиції стали інтелігенція та студентство, які в цей час активно поповнювалися представниками різних прошарків суспільства. Серед молоді, передусім студентів, поширювалися радикально-демократичні ідеї, які пропонували розв'язати нагальні проблеми суспільно-політичного життя через народне повстання. Ідеологами цього напрямку згодом були **Микола Чернишевський, Микола Добролюбов, Олександр Герцен.**

У 60-х рр. XIX ст. радикально налаштована інтелігенція стала створювати таємні антиурядові організації. Серед них були «Земля і Воля» (1862—1864 рр.), гурток Миколи Ішутіна, «Народна розправа» (1869 р.) під керівництвом Сергія Нечаєва. У відповідь на репресії самодержавства революціонер Дмитро Каракозов у 1866 р. здійснив замах на царя, але невдало.

На межі 60—70-х рр. XIX ст. у Росії відбувалося становлення ідеології революційного **народництва**. Це був радикально-демократичний рух, який на основі західноєвропейських соціалістичних вчень створив власну теорію переходу Росії до соціалізму.

Народники розглядали селянство як рушійну силу революції, що приведе суспільство до соціалізму. Вони вороже ставилися до капіталізму та заперечували прогресивний характер реформ 60—70-х рр. XIX ст.

Із 1874 р. народники розгорнули серед селян пропагандистську роботу, організувавши «ходіння в народ». Однак селяни не зрозуміли теоретичних міркувань народників і часто видавали їх поліції. Тоді народники в 1876 р. відновили таємну організацію «Земля і Воля» як народницьку, що виступала за передачу землі селянам, ліквідацію викупних платежів, податей. Для пропаганди своїх ідей і безпосередньо селянської революції

Арешт пропагандиста.
1892. Художник Ілля Рєпін

Убивство царя Олександра II 1 березня 1881 р.
терористами-народовольцями

народники почали влаштовуватися на роботу в селах учителями, лікарями тощо, щоб вести роботу серед селян. Проте й цю їхню акцію було придушено.

Втративши віру в те, що селянство здатне піднятися проти самодержавства, народники переглянули тактику боротьби та вдалися до терору. Постріл із револьвера Віри Засулич у генерал-губернатора Федора Трепова в січні 1878 р. започаткував хвилю замахів на вищих чиновників і навіть на самого царя. Проте не всі народники поділяли терористичні методи боротьби. У 1879 р. «Земля і Воля» розпалася на самостійні організації — «Народну волю» і «Чорний переділ».

«Народна воля» стала військово-терористичним об'єднанням, яке винесло смертний вирок царю Олександру II та виконало його 1 березня 1881 р. Чорнопредільці продовжували сподіватися на пропагандистську роботу. Однак убивство царя нічого не змінило, а навіть погіршило становище в країні. Його наступник **Олександр III** (1881—1896 рр.) проводив політику контрреформ: обмежувалися навіть ті незначні демократичні здобутки, які запровадив Олександр II. Зокрема, було фактично ліквідовано самостійність судової влади.

Прийом волосних старшин
імператором Олександром III.
1884. Художник Ілля Рєпін

Таким чином, народники не досягли поставленої мети, але заклали підґрунтя подальшої революційної боротьби, яка призвела до повалення царизму в Росії.

4 Робітничий рух. Поширення марксизму. Поряд із народницьким рухом в умовах швидкого економічного зростання виникла потреба в захисті прав робітництва. Найпоширенішою формою боротьби був

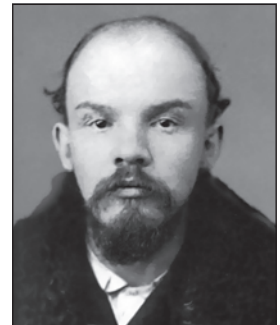
страйк. У 70—90-х рр. XIX ст. в Росії переважали страйки, які виникали у відповідь на погіршення економічного становища робітників. Типовим прикладом є Морозовський страйк 1885 р. У 1897 р. робітники домоглися фабричного (трудового) законодавства. У цей період виникли перші робітничі організації в Одесі, Петербурзі та інших містах.

На початку XX ст. робітничий рух вступив у нову фазу — боротьбу за політичні права. Перший організований політичний виступ робітників відбувся 1 травня 1901 р. на Обухівському заводі в Петербурзі. Робітники захопили завод і вчинили опір поліції та військам. Влітку 1903 р. весь південь Російської імперії від Одеси до Баку був охоплений політичним страйком, у якому взяли участь 200 тис. осіб. Отже, за короткий час робітничий рух у Росії став впливовою, самостійною політичною силою.

Криза народництва, розгортання робітничого руху привели до поширення в Росії ідеології марксизму. Першу марксистську організацію — «Групу визволення праці» — заснували в Женеві в 1883 р. російські революціонери, які відмовилися від народництва (Г. Плеханов, П. Аксельрод, Л. Дейч, В. Засулич та інші). Діячі групи вважали своїм завданням підготовку умов для розвитку соціал-демократичного руху в Росії. Вони перекладали російською мовою деякі праці К. Маркса й Ф. Енгельса та поширювали їх у Росії.

У 80-х рр. XIX ст. у промислових і політичних центрах Росії почали виникати марксистські гуртки. Восени 1895 р. майже два десятка петербурзьких соціал-демократичних гуртків об'єдналися в «Союз боротьби за визволення робітничого класу» під керівництвом В. Ульянова (Леніна) (на той час йому виповнилося 25 років). У березні 1897 р. таку саму організацію створили київські соціал-демократи. На початку березня 1898 р. представники гуртків нелегально зібралися в Мінську і проголосили створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

На початку XX ст. завдяки діяльності В. Леніна і Ю. Мартова вдалося відродити РСДРП. У липні-серпні 1903 р. відбувся II з'їзд РСДРП. Проте дискусії на з'їзді виявили принципові розбіжності щодо питань організаційної побудови партії та деяких теоретичних положень програми, що стосувалися особливостей розвитку Росії. В. Ленін наполягав на створенні партії «нового типу» із «залізною» дисципліною, яка складалась би з «професійних революціонерів». Також він стверджував про можливість здійснити соціалістичну революцію в Росії. Згодом його прихильників стали називати *більшовиками*. На противагу їм *меншовики* виступали за парламентські форми боротьби, а не збройне

Володимир Ульянов
(Ленін)

повстання. Вони вважали, що провідною силою революції має бути ліберальна буржуазія, а не пролетаріат. Меншовики доводили несвоєчасність соціалістичної революції та неможливість побудови соціалізму в Росії. Із часом розбіжності між двома фракціями поглибилися настільки, що фактично утворилися дві партії — РСДРП(б) і РСДРП(м).

5 **Зовнішня та колоніальна політика.** Через поразку в Кримській війні Росія втратила статус великої держави. Тому головним завданням зовнішньої політики країни в 60-х рр. XIX ст. було скасування Паризьких статей 1856 р. Обережна та вміла політика міністра закордонних справ Олександра Горчакова дозволила Росії, використовуючи суперечності між європейськими країнами, вийти з дипломатичної ізоляції та посилити свій вплив на Балканах.

Другим завданням російської дипломатії було забезпечення подальшої територіальної експансії країни та розширення зони впливу. Воєнна невдача на деякий час призупинила проникнення Росії на Балкани, проте дала їй змогу зосередитися на завоюванні Середньої Азії та Далекого Сходу.

Спроба експансії на Далекому Сході призвела до зіткнення з Китаєм. Щоб розв'язати суперечності, у 1858 і 1860 рр. дві країни підписали договори, що закріплювали за Росією Приамур'я та Примор'я. У 1875 р. було укладено угоду з Японією, за якою вона визнавала право Росії на Сахалін, а Росія, у свою чергу, залишала за Японією Курильські острови.

Новий етап експансії Росії на Далекому Сході припав на 90-ті рр. XIX ст. У 1891 р. почалося будівництво стратегічної Транссибірської залізниці. Це дало змогу Росії активніше проникати в Туву, Зовнішню Монголію, Маньчжурію. Росія домоглася права на будівництво Китайської східної залізниці від Чити до Владивостока через Маньчжурію та права оренди протягом 25 років Ляодунського півострова з Порт-Артуром. У 1899—1901 рр. Росія разом з іншими великими державами брала активну участь у придушенні «боксерського» повстання в Китаї.

Проникнення в Китай викликало опір із боку Японії та Англії, що згодом призвело до російсько-японської війни 1904—1905 рр. Однак Росія зуміла зберегти свій вплив у регіоні: вона домоглася відторгнення Зовнішньої Монголії від Китаю та фактично перетворила її на свою колонію (1912 р.).

Протягом 1864—1884 рр. Росія також вела війни за загарбання територій Кокандського та Хівінського ханств, Бухарського емірату й казахських земель. Однак російські завоювання в Середній Азії зіткнулися з інтересами Англії. Унаслідок експансії Росії в другій половині XIX ст. до її складу увійшла велика територія Середньої Азії — від Каспійського моря до гір Тянь-Шань і від Аральського моря до кордону з Афганістаном. Крім того, наприкінці XIX — на початку XX ст. Росія встановила

контроль над Північним Іраном, попередньо поділивши його на сфери впливу з Англією.

У 70-х рр. XIX ст. розпочався новий етап експансії Росії на Балканах і в Закавказзі, який призвів до російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Росія приєднала значні території в Закавказзі та домоглася посилення впливу на Балканах. Туреччина визнала незалежність Румунії, Сербії, Чорногорії та надала автономію Болгарії. Проте скористатися перемогою повною мірою Росії завадили Австро-Угорщина та Німеччина (Берлінський трактат 1878 р.).

Відновивши наприкінці XIX ст. свій статус великої держави, Росія не могла залишатися осторонь світового конфлікту між іншими великими державами. Прихильності Росії домагалися держави Троїстого союзу — Німеччина, Австро-Угорщина та Італія. Вони прагнули, щоб вона принаймні зберігала нейтралітет, тоді як Франція вбачала в Росії єдину силу, здатну стримати Німеччину. Зрештою Росія підписала союз із Францією (1891—1893 рр.) та Англією (1907 р.).

Вибір Росії на користь Франції та Англії був зумовлений небажанням надмірного посилення Німеччини, прагненням здійснити територіальні загарбання, які не могла забезпечити Німеччина, залежністю Росії від французьких та англійських позик і капіталів.

6 Передумови та причини Першої російської революції 1905—1907 рр.

Початок XX ст. ознаменувався гострою кризою російського самодержавства. До затяжної економічної кризи (1899—1903 рр.) додалася поразка в російсько-японській війні (1904—1905 рр.), яка підірвала авторитет влади. Невирішеність аграрного питання, жахливі умови праці більшості робітників, відсутність демократичних свобод, прагнення підприємницьких кіл долучитися до участі в управлінні державою, а також національний гніт неросійських народів створювали підґрунтя для стихійного вибуху народного невдоволення. Країну охопили заворушення, які вилились у демонстрації, страйки, що мали здебільшого політичний характер.

Поштовхом до революції став страйк робітників Путиловського заводу в Петербурзі, що розпочався 3 січня 1905 р. Тодішня профспілкова організація робітників міста — «Збори російських фабрично-заводських робітників» (керівник — священник Георгій Гапон) — вирішила звернутися з петицією до царя. Під нею підписалося 150 тис. осіб.

Апофеоз війни.

1871. Художник Василь Верещагін

? Що хотів показати художник цією картиною?

«Кривава неділя» 9 січня 1905 р.
Художник Володимир Маковський

? Спираючись на ілюстрацію, складіть розповідь за темою «Кривава неділя».

ція поміщицького землеволодіння, скасування викупних платежів 1861 р.

Революційних перетворень прагнули всі верстви суспільства. Проте кожна з них ставила перед собою свої цілі.

7 Події революції. Спочатку основною формою протесту були страйки. Із літа 1905 р. страйкарі виступали під гаслом «Геть самодержавство!».

Революційна боротьба привела до створення органів влади революції — **рад робітничих депутатів**. Згодом до робітничих виступів долучилося селянство. П'ята частина повітів європейської частини імперії була охоплена селянськими заворушеннями.

Під впливом революційних виступів робітників і селян похитнулася остання опора царизму — армія. Перший виступ військових, щоправда стихійний, стався на панцернику «Князь Потьомкін Таврійський».

Панцерник «Князь Потьомкін Таврійський». Початок XX ст.

У неділю 9 січня 1905 р. святково вдягнені жителі Петербурга на чолі з Г. Гапоном рушили до Зимового палацу, де їх зустрів вогонь із рушниць. Понад 1 тис. вбитих і 5 тис. поранених — таким був наслідок «кривавої неділі», що знищила віру в доброго царя. Події в Петербурзі викликали протести по всій країні та вилилися в революцію.

Загальнонаціональне завдання революції полягало в установленні конституційно-демократичного ладу в Росії через ліквідацію самодержавства, демократизації суспільного життя, а також розв'язанні національного питання, реалізації прав народів на національне самовизначення. Проте основним було аграрне питання — ліквіда-

Розвиток революції, її масштаби змусили самодержавство піти на поступки. **17 жовтня 1905 р.** Микола II підписав маніфест, який дарував народу громадянські свободи — недоторканність особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів. Проголошувалося скликання Державної думи (парламенту).

Маніфест забезпечив самодержавству досягнення двох позитивних результатів. По-перше, було здобуто прихильність фінансових кіл, від яких залежало надання

кредитів Росії французькими, британськими та німецькими урядами. Вони вбачали в маніфесті запоруку впровадження конституційної форми правління в Росії та переходу до парламентаризму. По-друге, маніфест довершив розкол російської опозиції, помірковане крило якої або відкрито підтримувало його, або сприймало обережно, вважаючи, втім, що основне питання революції вже вирішено. Радикальне крило — соціалістично-революціонери та соціал-демократи — не пішло на згоду із самодержавством. Царизм згодом скористався із цього розколу, не виконавши більшої частини своїх обіцянок.

Маніфест не зміг зняти всієї гостроти напруженості в суспільстві, революційне піднесення мас продовжувало наростати. Різко посилювався також селянський рух. Для боротьби проти повсталих царський уряд використовував регулярні військові частини, вводив надзвичайний стан.

Дух свободи проникнув і в казарми. Восени 1905 р. сталося 195 масових революційних виступів солдатів і матросів; деякі з них переросли в повстання, зокрема у Кронштадті (26—27 жовтня) та Севастополі (11—16 листопада). Ключовою подією революції стало збройне повстання в Москві, яке розпочалося 7 грудня 1905 р. Його організаторами були більшовики. На придушення виступу було кинуте регулярні військові частини. Протягом 15—18 грудня війська розгромили сили повсталих. Окрім Москви, повстання спалахнули в Катеринославі, Харкові, Донбасі, Новоросійську, але й там їх було придушено.

Після поразки грудневого збройного повстання сили революції почали слабшати, а царський уряд перейшов у наступ, узявши напроям на політичну реакцію: обмежив свободу слова, провів масові арешти.

8 Діяльність I і II Державних дум. Завершення революції. Під час подій революції розпочалися вибори до Державної думи. За виборчим законом право голосу отримали 25 млн громадян. Вибори були багатоступеневими, а права виборців — обмеженими.

Дума мала право законодавчої ініціативи та затвердження бюджету, але з великою кількістю застережень. I Державна дума зібралась у квітні 1906 р. Більшість у ній належала членам партії конституційних демократів — **кадетів** (партія лібералів). На другому тижні існування Думи між нею та урядом склалися напружені відносини, оскільки вона вимагала відставки уряду, а той просто бойкотував її. 9 липня 1906 р. цар

Барикади на Пресні в 1905 р.
1918. Художник Іван Владимиров

? Використовуючи картину, складіть розповідь про бої робітників проти царських військ і поліції під час грудневого повстання.

Засідання Державної думи

розпустив Думу та призначив нові вибори. Невдовзі було сформовано новий уряд на чолі з П. Столипіним.

II Державна дума (20 лютого — 3 червня 1907 р.) виявилася ще радикальнішою, ніж перша. У ній спалахнула гостра дискусія із двох питань: аграрного та здійснення заходів боротьби проти революціонерів. «Непокірну» Думу знову було вирішено розпустити. Формальним приводом для цього стала сфабрикована справа проти 55 депутатів — соціал-демократів.

3 червня 1907 р. їх заарештували, звинувативши в підготовці державного перевороту, та оголосили маніфест про розпуск Думи, а також про зміни у виборчому законі. Цей день вважається датою завершення Першої російської революції.

Причини поразки революції полягали у відсутності єдності, недостатній організованості демократичних опозиційних сил. Не було активної підтримки революційних сил армією, а царизм отримував із-за кордону зброю та фінансову допомогу. Поразка революції довела опозиції необхідність об'єднання всіх сил для подальшої боротьби проти царизму. Для правлячих кіл стала очевидною необхідність проведення широкої програми економічних і політичних реформ, а також протидії революційним силам.

Перша демократична революція в Росії 1905—1907 рр. не змогла розв'язати основні суперечності розвитку країни. Революція закінчилася поразкою опозиційних сил, проте вона спонукала уряд до проведення реформ, сприяла активізації соціально-політичного життя в Росії та розгортанню національно-визвольних рухів народів Російської імперії.

9 **Політична реакція в Росії.** 3 червня 1907 р. російський цар Микола II видав виборчий закон, який зводив нанівець політичні завоювання революції. Згідно із цим законом, поміщики мали становити майже половину виборців, тоді як селяни — близько чверті. Найбільше обмежувалися виборчі права робітників. Лише в деяких промислово розвинених губерніях було створено робітничі курії, які отримали право мати в Думі по одному депутату.

Після виборів до III Державної думи більшість депутатських місць посіли поміщики й промисловці. Проте вибори не забезпечили абсолютної більшості жодній політичній партії. Політичний режим у Росії періоду 1907—1917 рр. дістав назву **Третьочервневої монархії**.

Водночас царизм широко застосовував репресії для придушення революційних виступів. У боротьбі проти страйкарів підприємці

застосовували «чорні списки». Ліквідовувалися профспілкові організації. Організаторів селянських виступів без суду та слідства забивали батогами або відправляли на заслання до віддалених губерній. Було скасовано автономію вищих навчальних закладів. Багатьох студентів за революційну діяльність виключали з університетів, віддавали в солдати.

У період реакції різко скоротилася кількість членів політичних партій. Значного удару також зазнали національні рухи пригноблених народів.

10 **Реформи П. Столипіна.** Царський уряд розумів, що самими лише репресіями запобігти революції неможливо. Слід було створити соціальну опору монархістському режиму, яку він втратив під час революції. Для реалізації цього завдання голова уряду **Петро Столипін** запропонував провести аграрну реформу.

Уряд відмовився від політики, спрямованої на збереження тогочасних аграрних відносин, і вдався до руйнування селянської громади. П. Столипін вважав безглуздом штучне стримування процесу поширення товарно-грошових відносин у сільському господарстві. Низкою законодавчих актів він дозволив закріплювати у приватну власність ділянки землі громади, що були в користуванні селян. Отримавши надільну землю у власність, селянин мав можливість об'єднати свої ділянки в одну (так званий відруб), залишаючись на старому місці проживання, або ж переселитися на хутір, побудований на власній землі.

Під час реформ активізував діяльність створений ще у 80-х рр. XIX ст. Селянський поземельний банк. Він скуповував за високими цінами землю у великих землевласників, подрібнював її на ділянки та на виплат продавав селянам. В Україні від 1906 до 1910 р. банком було придбано 480 тис. десятин землі.

Ще однією складовою реформи стало переселення на вільні землі Сибіру. Так, за Урал виїхало майже 3 млн осіб. Щоправда, 500 тисяч із них згодом повернулися назад.

П. Столипін безпомилково розрахував соціально-економічні та політичні наслідки реформи. Проте вона наразилася на опір як із боку правих, що не були зацікавлені в руйнуванні традиційного сільського устрою, так і з боку соціалістів, які, очікуючи на майбутню революцію, не бажали зменшення соціальної напруженості на селі. Селяни, побоюючись втратити єдине джерело існування, теж опиралися реформі. Цар Микола II відправив «незручного» прем'єр-міністра у відставку. Після вбивства П. Столипіна в Києві реформа зійшла нанівець.

Петро Столипін

Отже, потенціал реформи не було розкрито повною мірою, а її мети не досягнуто. Вона мала успіх там, де залишався високий рівень інтенсивності товарного сільського господарства, — на українських землях, у Прибалтиці, Поволжі. Загалом із громади на хутори й відруби вийшло 26% господарств, які давали половину товарного хліба. Із громади було вилучено 22% земель. Завдяки реформі Росія збільшила експорт хліба: у 1913 р. він становив 10,6 млн тонн.

Столипінська аграрна реформа започаткувала юридичне оформлення права власності на землю численного класу дрібних землевласників.

Висновки

- ▶ Реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії стали поворотним пунктом у її історії. Однак жодних змін у політичній сфері Росії не відбулося: вона залишалася абсолютною монархією.
- ▶ Відсутність політичних свобод, панування самодержавства породило рух народників, які будь-що намагалися його повалити. Проте навіть убивство царя в 1881 р. не змінило ситуацію.
- ▶ Остання чверть XIX ст. характеризувалася стрімким економічним розвитком Росії, зломом її традиційних життєвих устоїв. Завершення процесу промислової революції збіглося з періодом початку індустріалізації, що породжувало поєднання новітніх і вже застарілих форм економічного життя.
- ▶ Після ліберальних реформ Олександра II настав період зміцнення основ самодержавства за часів правління Олександра III. Однак це не могло стримати розвиток революційного руху. На початку XX ст. його очолили соціал-демократи, які в умовах підпільної діяльності зуміли підняти суспільство на боротьбу.
- ▶ У 1905 р. в Росії спалахнула перша революція. Хоча вона й зазнала поразки, царизм був змушений погодитися на існування Державної думи й піти на деякі зміни, найбільш масштабними з яких стала Столипінська аграрна реформа. Проте вона не вирішила головного завдання — закладення нової соціальної основи під самодержавство.

Запитання і завдання

1. Коли було скасовано кріпосне право в Росії?
2. Яку реформу 60—70-х рр. XIX ст. вважають найбільш послідовною та демократичною?
3. Коли в Росії завершилася промислова революція?
4. Які риси були притаманні економічному розвитку Росії другої половини XIX — початку XX ст.?
5. Які нові прошарки суспільства сформувалися в російському суспільстві в другій половині XIX ст.?
6. Хто такі народники? За що вони виступали?
7. Коли в Росії сформувався соціалістичний (соціал-

демократичний) рух? **8.** Якими були основні напрямки експансії Росії? Який із них переважав в останній чверті XIX ст.? **9.** Які події стали початком першої демократичної революції в Росії? **10.** Якою була мета революції в Росії? **11.** Коли здійснювалася реформа П. Столипіна?

12. Яке значення для розвитку Росії мали реформи 60—70-х рр. XIX ст.? **13.** Назвіть головну причину революції 1905—1907 рр. **14.** Чому маніфест 17 жовтня 1905 р. призвів до розколу демократичного табору під час революції? **15.** У чому полягають основні підсумки революції 1905—1907 рр.? **16.** Назвіть основні риси Третьочервневої монархії. **17.** Якими були мета й наслідки столипінської аграрної реформи?

18. Складіть у зошиті таблицю «Реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії».

Назва, дата початку	Зміст реформи	Історичне значення

19. Розкрийте особливості розвитку капіталістичних відносин у Росії в місті та селі. **20.** Складіть розгорнутий план відповіді за питанням «Боротьба народників проти самодержавства в Росії».

§22. Австро-Угорщина — дуалістична монархія.

Російсько-турецька війна 1877—1878 рр.

Утворення нових незалежних держав на Балканах

1. Якими були особливості революції 1848—1849 рр. в Австрійській імперії?
2. Визначте причини, основні події та результати революції 1848—1849 рр. в Угорщині.

1 **Утворення Австро-Угорщини та її особливості.** 50—60-ті рр. XIX ст. стали складним періодом у розвитку Австрійської імперії. Вона поступово втрачала позиції впливової європейської держави. Важким ударом для країни стала поразка у війні із Францією та П'ємонтом у 1859 р., унаслідок якої вона втратила одну зі своїх найбагатших провінцій — Ломбардію.

Напруженою залишалася ситуація в Угорщині, де готувалося нове повстання. Влітку 1861 р. в Пешті за дозволом Франца Йосифа II розпочалися засідання Державних зборів — місцевого законодавчого органу. Їхні депутати вимагали відновлення незалежності Угорщини. Імператор був змушений розпочати переговори з угорською опозицією. Влітку 1866 р. спалахнула австро-пруська війна, і переговори було призупинено.

У результаті поразки у війні Австрія відмовилася від претензій на домінування в Німеччині та віддала Італії Венецію. Це змусило вієнський уряд піти на поступки Угорщині.

Герб Австро-Угорщини з девізом
«Нероздільно і нерозривно». XIX ст.

У лютому 1867 р. було підписано австро-угорську угоду, яка перетворила Австрійську імперію на дуалістичну (подвійну) Австро-Угорську монархію. Як дуалістична монархія вона проіснувала до 1918 р.

Австро-Угорщина складалася із двох частин. *Цислентанія* (Австрійська імперія) об'єднувала Австрію, Чехію, Моравію, Силезію, Гарц, Істрію, Трієст, Далмацію, Буковину, Галичину та Крайну. *Транслейтанія* (Угорське королівство) включала Угорщину, Трансильванію, Фіуме й Хорвато-Славонію.

Австро-Угорщина була однією з найбільших держав Європи. На її території проживали різні народи, жоден із яких не становив більшості. Найчисленнішими були австрійці (23,5 % населення) та угорці (19,1 %), за ними йшли чехи та словаки (по 16,5 %), серби й хорвати (по 16,5 %), поляки (10 %), українці (8 %), румуни (6,5 %), словенці, італійці, німці та інші народи. Переважна більшість цих народів жили компактними групами, що сприяло розвитку національно-визвольного руху та посиленню відцентрових тенденцій. До національних суперечностей додавалися й релігійні, оскільки в країні діяло кілька церковних конфесій — католицька, протестантська, православна, уніатська та інші. Територіальний устрій держави був сформований таким чином, щоб в одній адміністративній одиниці опинилися дві конкуруючі нації, одній із яких надавалися деякі політичні переваги (німці й чехи, українці й поляки, угорці й хорвати тощо).

Імператор Австрії одночасно був і королем Угорщини, правителем єдиних королівсько-імператорських інститутів — військового відомства, іноземних справ і фінансів. Австрія та Угорщина мали свої парламенти й уряди, склад яких затверджувався імператором.

Важливу роль у внутрішньому житті відігравала армія, яка була привілейованою частиною суспільства й поглинала більшу частину державних видатків. В імперії не існувало загального виборчого права. Право голосу мали лише власники якогось майна. У районах компактного проживання деяких національностей діяли власні конституції, існували місцеві парламенти (сейми) й органи самоврядування.

У таких районах за чинним законодавством навчання в початкових школах і діловодство в місцевих органах самоврядування мали здійснюватися національними мовами. Проте цього закону часто не дотримувалися, і повсюдно переважала німецька мова.

Австро-Угорщина була середньорозвиненою аграрно-індустріальною країною. Переважна більшість її населення займалася сільським і лісовим господарством (понад 11 млн осіб). Низький рівень сільського

господарства визначали поміщицькі маєтки, де використовувалася ручна праця найманих робітників. В Угорщині, Хорватії, Галичині, Трансильванії майже третина оброблюваної землі належала великим поміщикам.

В Австро-Угорщині відбувалися ті самі економічні процеси, що й в інших розвинених капіталістичних країнах: концентрація виробництва й капіталу, збільшення інвестицій. За окремими валовими показниками (вилавка сталі) імперія в другій половині XIX ст. випередила Англію та Францію. Промислово розвиненими були Австрія й чеські землі. Шість найбільших монополій контролювали видобуток майже всієї залізної руди й понад 90 % виробництва сталі. Однак загалом в Австро-Угорщині переважала дрібна й середня промисловість. Особливостями економіки імперії були її технологічна відсталість, погана забезпеченість сучасною технікою та відсутність новітніх галузей промисловості. Німецький і французький капітали активно інвестували в базові галузі промисловості — видобуток нафти, металургію, машинобудування.

Промисловість і сільське господарство працювали на потреби власного ринку. Імпорт, як і експорт товарів, був незначним і ледве досягав 5 %. Бюрократизм набув нечуваних розмірів. Рівень життя в столиці та провінційних містах суттєво відрізнявся. Загальний рівень життя залишався дуже низьким.

На початку XX ст. багатонаціональна Австро-Угорська імперія зазнавала глибокої кризи через національні та робітничі рухи. Метою національних рухів, що формувалися в другій половині XIX ст., було створення власних незалежних держав. Рушійною силою в цьому процесі виступала інтелігенція. Саме вона стала носієм духу волелюбності, ідеї самостійності й шукала засіб для поширення цих ідей у маси. Першим таким засобом була боротьба за мову — національну мову викладання в школах, університетах, національну мову літератури, рівні

Національні костюми деяких народів, що входили до складу Австро-Угорщини

Львів, Катедра.

Листівка часів Австро-Угорщини.

1910. Художник Одо Добровольський

права національних мов у діловодстві й армії. Цей рух очолювали культурно-освітні товариства «Національна ліга» (італійські землі), «Матице школьська» (чеські землі), «Матице словенська» (Словенія), «Народний дім» (Галичина) та інші. Зусиллями товариств засновувалися національні школи і літературні часописи. Під їхнім тиском у 1880 р. Відень був змушений встановити на чеських землях рівноправність німецької та чеської мов в офіційному діловодстві. У 1897 р. імператор підписав так звані «мовні укази», які остаточно зрівняли в правах німецьку й чеську мови. В окремих національних землях утворювалися масові молодіжні організації. Усе це сприяло формуванню національної самосвідомості, і напередодні Першої світової війни більшість підданих Австро-Угорської імперії були вже сформованими громадянами майбутніх суверенних держав.

У зовнішній політиці правлячі кола Австро-Угорщини орієнтувалися на союз із Німеччиною. Загарбницькі наміри були спрямовані на Балкани, де вони стикалися з інтересами Росії.

2 **Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. Берлінський конгрес.** Після поразки в Кримській війні 1853—1856 рр. основним змістом зовнішньої політики російського уряду стала боротьба за ліквідацію тяжких умов Паризького мирного договору. Росія активізувала свою політику на Балканах, узявши курс на розвал Османської імперії через підтримку національно-визвольних рухів. Правлячі кола прагнули також утвердитися і в Румунії, повернути втрачену частину Бессарабії та встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли.

Влітку 1875 р. спалахнуло повстання в Боснії і Герцеговині, яке започаткувало **балканську (східну) кризу (1875—1878 рр.)** Вона стала наслідком загострення суперечностей між європейськими державами в Південно-Східній Європі, внутрішньополітичної кризи Османської імперії, піднесення національно-визвольної боротьби пригноблених народів Балкан (у квітні 1876 р. почалося повстання в Болгарії, влітку того ж року війну проти Туреччини розпочали Сербія та Чорногорія).

Туреччина, підбурювана Англією, відхилила пропозицію Росії про мирне врегулювання конфлікту зі слов'янськими народами. Царський уряд у квітні 1877 р. оголосив їй війну. У травні у війну проти Туреччини вступила Румунія.

Воєнні дії розгорнулися на Балканах і в Закавказзі. Наприкінці червня 1877 р. російська армія здобула столицю Болгарії місто Тирново, у липні захопила Шипкинський перевал та утримала його, а в листопаді захопила сильну фортецю Плевну. Успішними були дії росіян і в Закавказзі, де вони взяли фортецю Карс. У грудні російські війська під командуванням генерала Йосипа Гурка визволили Софію. У січні 1878 р. основні сили російської армії перейшли Балканські гори. Почався загальний

наступ російських військ. Турки були розгромлені під Філіппополем (зараз місто Пловдив), а потім без бою залишили Адрианополь (Едірне). Нові перемоги було здобуто на Кавказі.

Туреччина опинилася перед загрозою повного розгрому. Це налякало Англію та Австро-Угорщину, оскільки призвело б до зміцнення Росії. У Росії виник привід до нової великої війни з європейськими державами, до якої вона не була готова. Командування зупинило війська в містечку Сан-Стефано (поблизу Константинополя), і **19 лютого 1878 р.** тут було підписано прелімінарний (попередній) мирний договір.

Сан-Стефанський мирний договір означував крах багатоговікового османського панування в Південно-Східній Європі. Під зверхністю Туреччини залишалася лише незначна частина її земель, а відсутність прямого зв'язку з Боснією і Герцеговиною практично забезпечувала їхню автономію.

Англія та Австро-Угорщина, невдоволені договором у Сан-Стефано, вимагали перегляду його умов на Європейському конгресі й почали погрожувати Росії війною. Царський уряд був змушений погодитися на скликання конгресу, який відбувся влітку **1878 р.** в **Берліні**.

Вигідні Росії та балканським народам умови Сан-Стефанського миру було змінено. Болгарію поділили на три частини, і тільки Північна Болгарія отримала власну державність. Територіальні здобутки Чорногорії та Сербії зменшувалися. Боснію і Герцеговину окупувала Австро-Угорщина. Англія отримала острів Кіпр, який став плацдармом для її експансії

Карикатура на Франца Йосифа і становище Австро-Угорщини. XIX ст.

? Розгляньте карикатуру. Що хотів сказати її автор?

Після атаки.
Перев'язочний пункт під Плевною.
1881. Художник
Василь Верещагін

Берлінський конгрес 1878 р.

в Єгипет. У Закавказзі за Росією залишилися лише Карс, Ардаган і Батум.

Рішення Берлінського конгресу забезпечили розв'язання багатьох європейських суперечностей мирним шляхом. Вдалося порухити східне питання, яке обминули під час Віденського конгресу. Майже до кінця століття в Європі було знято напруженість. Великі держави почали опікуватися лише політикою колоніальної експансії.

3 **Нові національні держави на Балканах у системі міжнародних відносин.** Проголошення незалежності Сербії, Болгарії та Румунії не розв'язало проблеми Балкан. Правителі нових держав не погоджувалися, що справа національного об'єднання їхніх країн остаточно вирішена. Князь Сербії Мілан Обренович дотримувався думки, що Росія основну ставку зробила на Болгарію, і це не дозволило йому об'єднати всі сербські землі. Тому у своїй зовнішній політиці він узяв курс на Австро-Угорщину. У 1881 р. Сербія підписала з Австро-Угорщиною договір про те, що відмовляється від претензій на Боснію і Герцеговину. Австро-Угорщина, у свою чергу, підтримала ідею перетворення Сербії на королівство з необмеженою владою М. Обреновича. Проте за Конституцією 1888 р. Сербія ставала конституційною монархією.

Петро I Карагеоргієвич

Наступного року король зрікся престолу на користь свого малолітнього сина **Александра Обреновича**, але зберіг реальну владу. Проти політики М. Обреновича, а згодом його сина Александра, який фактично скасував Конституцію, у Сербії зріла опозиція, на чолі якої стояв **Нікола Пашич**. У ніч на 11 червня 1903 р. стався переворот. Монарха та його приближених було вбито. Королем Сербії проголосили **Петра I Карагеоргієвича** (1903—1921 рр.).

Новий король почав проводити політику протекціонізму, яка сприяла формуванню власної промисловості й національної буржуазії. Його дії викликали напруженість у відносинах з Австро-Угорщиною. У 1906 р. між двома країнами розпочалася «митна війна», яка завершилася перемогою Сербії та укладенням рівноправної торговельної угоди. У 1908 р. Сербія та Австро-Угорщина опинилися на межі війни через анексію (примусове приєднання) Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини (**боснійська криза**). Лише те, що Росія тоді не могла надати допомогу, змусило Сербію утриматися від розгортання бойових дій.

Подібні процеси відбувалися в **Болгарії**. Після проголошення незалежності країни її трон посів представник німецької герцогської династії **Александр Баттенберг**. Однак правитель Болгарії не виправдав сподівань Росії та пішов на зближення з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Це було викликано тим, що Росія виявилася нездатною відстояти кордони Болгарії за Сан-Стефанським договором.

У 1885 р. в Південній Болгарії, яка ще перебувала під владою Туреччини, спалахнуло повстання. Повсталі проголосили об'єднання двох частин країни. А. Баттенберг став королем усієї Болгарії, яка об'єдналася в березні 1886 р.

У серпні в Болгарії відбувся переворот, організований проросійськими силами. Проте новий уряд знову очолили проавстрійськи налаштовані представники, а новим правителем було обрано німецького принца **Фердинанда Саксен-Кобурзького**. Болгарія продовжувала залишатися у сфері впливу Німеччини та Австро-Угорщини. Росія визнала нового правителя лише в 1896 р. У 1908 р. Болгарія отримала повну незалежність від Османської імперії й була проголошена царством.

Найменшою й найвідсталішою державою Балкан була **Чорногорія**. Тут правив князь (із 1910 р. — король) **Нікола I Петрович-Негош** (1860—1918 рр.). Незначна промисловість належала італійському та австрійському капіталу. Державний бюджет формувався на основі російських субсидій.

На початку ХХ ст. відверте невдоволення родової (племінної) знаті змусило князя вдатися до реформ. Наприкінці 1905 р. було скликано скупщину, що прийняла конституцію, згідно з якою в Чорногорії встановлювалася спадкова монархія. Уся влада зосередилася в руках князя. Скупщина стала дорадчим органом. У 1908 р. країна скасувала статті Берлінського трактату про нагляд Австро-Угорщини над Чорногорським узбережжям Адріатичного моря. У 1910 р. її проголосили королівством.

Не менш складними були зовнішньополітичні відносини **Румунії**. У 1881 р. вона була проголошена королівством на чолі з німецькою династією. У правлячій еліті залишалося сильним прагнення створити Велику Румунію, до складу якої, крім існуючих володінь, увійшли б Трансильванія, Бессарабія та Буковина. Проте щоб здобути ці землі, потрібно було йти на конфлікт із Росією та Австро-Угорщиною. Румунія вдалася до зближення з Австро-Угорщиною, яка обіцяла їй підтримку в боротьбі за Бессарабію.

Греція, що здобула незалежність у 1829 р., також прагнула оволодіти землями, які вважала своїми. Скориставшись російсько-турецькою війною 1877—1878 рр., вона висунула свої претензії на Фессалію, Епір та острови Егейського моря, які належали Османській імперії.

Нікола I
Петрович-Негош

Берлінський конгрес частково задовольнив прагнення Греції. У 1881 р. їй було передано Фессалію та Епір. Проте греки вважали, що справа об'єднання країни не завершена. У 1896 р. на острові Крит відбулося повстання проти турецького панування. Повсталі оголосили, що острів приєднується до Греції. Країну охопило патріотичне піднесення. Почалася греко-турецька війна, у якій грецька армія зазнала низки поразок. За Константинопольським мирним договором від 4 грудня 1897 р. Греція була змушена віддати Туреччині частину Фессалії та виплатити велику контрибуцію.

Таким чином, на Балканах склалася дуже непроста ситуація. Усі держави були невдоволені своїми територіальними межами та прагнули приєднати «належні їм» землі. До цього додавався конфлікт між великими державами за домінування у світі.

4 **Формування Балканського союзу. Перша балканська війна.** На початку XX ст. на Балканах зіткнулися інтереси держав, поділених на два військово-політичні блоки. Основними суперниками в цьому регіоні були, з одного боку — Росія, з іншого — Австро-Угорщина та Німеччина. Росія прагнула створити союз балканських держав, убачаючи в ньому запоруку успішної боротьби за своє панування на Балканах.

Протягом 1911—1912 рр. між Сербією та Болгарією тривали дипломатичні переговори про створення військово-політичного союзу, результатом яких став розподіл сфер впливу на Балканах. Згодом він був доповнений угодою з Грецією та Чорногорією. Болгарсько-грецькі переговори велися за участю Англії та закінчилися підписанням у травні 1912 р. договору. Однак кордонів Македонії визначено не було.

Восени 1912 р. формування Балканського союзу завершилося. Залишалося знайти привід для початку війни. Влітку 1912 р. на території Албанії спалахнуло повстання, яке було жорстко придушене турецькими військами. Це прискорило оголошення війни Туреччині. Бойові дії почалися в жовтні 1912 р. Болгарська армія розгорнула успішний наступ у Східній Фракії та в напрямку на Стамбул (Константинополь).

Сербська армія вступила до Скоп'є (найбільше місто Македонії) та через Албанію вийшла до Адріатичного моря. Це занепокоїло Австро-Угорщину, яка зосередила

Вирішення східного питання.
Карикатура на розподіл Балкан

Перша балканська війна

свої війська на кордоні із Сербією. Греція захопила місто Салоніки. Військо Чорногорії оточило фортецю Скадар (Шкодер).

У листопаді 1912 р. Туреччина попросила перемир'я, однак болгарський цар Фердинанд цю пропозицію відхилив. Болгарська армія почала штурм турецьких укріплень, але невдало. Це змусило сторони сісти за стіл переговорів у Лондоні. У них узяли участь представники великих держав, які фактично й вирішували, де проходитимуть межі балканських держав.

Тим часом у Туреччині в січні 1913 р. стався державний переворот. Новий турецький уряд, підбурюваний Німеччиною та Австро-Угорщиною, ухвалив рішення про продовження війни. Проте в березні 1913 р. турецькі війська зазнали поразки. Болгари захопили фортецю Адріанополь.

На багнети. Болгарська піхота атакує турецькі позиції. 1912. Художник Ярослав Вешин

Підписання Лондонського мирного договору в травні 1913 р.

У квітні 1913 р. на прохання Туреччини було укладено перемир'я. Під час переговорів спалахнула гостра дискусія між Болгарією, з одного боку, і Сербією та Грецією — з іншого. Приводом до цього стала проблема розподілу територій у Македонії.

Нарешті у травні 1913 р. сторони підписали Лондонський мирний договір, за яким Туреччина поступалася своїми володіннями на захід від лінії Мідія — Енос і деякими островами в Егейському морі. Розподіл відвоєнованих територій мав відбутися пізніше.

5 Друга балканська війна. Після укладення Лондонського мирного договору розбіжності між Болгарією, Сербією та Грецією вкрай загострилися. Німеччина та Австро-Угорщина докладали значних зусиль, щоб посилити ці суперечності й розвалити проросійський Балканський союз. Зрештою так і сталося. У травні 1913 р. було укладено таємний

Друга балканська війна

Десант грецького флоту в порту Кавала
11 липня 1913 р. Невідомий художник

Друга балканська війна.
Невідомий художник

сербсько-грецький союз, спрямований проти Болгарії. Сербія та Греція домовилися між собою про поділ Македонії.

У червні 1913 р. болгарські війська напали на своїх колишніх союзників. Почалася Друга балканська війна, у якій проти Болгарії виступили Сербія, Греція, Чорногорія, Румунія та Туреччина. Простистояти такій коаліції Болгарія не змогла.

Болгарський уряд попросив миру, що був підписаний 10 серпня 1913 р. у Бухаресті. Згідно з договором, західна й центральна частини Македонії відійшли до Сербії, південна (Егейська) — до Греції, Добруджа — до Румунії, а Східна Фракія — до Туреччини. У складі Болгарії залишилася частина Македонії (Піринська).

Унаслідок балканських війн докорінно змінилося становище на Балканському півострові. Туреччина, втративши майже всі свої володіння в Європі, уже не мала значення як європейська держава. Територія й населення Сербії та Чорногорії збільшилися майже вдвічі. Македонію розділили на три частини.

З'явилася нова держава **Албанія** (1912 р.), що позбавило Сербію можливості мати вихід до Адріатичного моря. Крім Туреччини, найбільше постраждала Болгарія. Це підштовхнуло її до союзу з Німеччиною. Сербія, у свою чергу, потрапила в залежність від Антанти, що відразу загострило її відносини з Австро-Угорщиною.

Отже, балканські війни не змогли розв'язати нагальних проблем. Атмосфера ворожнечі та втрачених надій стала приводом до нових дипломатичних інтриг, що перетворило Балкани на «пороховий лъох» Європи, який вибухнув у 1914 р.

Висновки

- ▶ Наприкінці 60-х рр. XIX ст. криза Австрійської імперії призвела до її перетворення на дуалістичну монархію — Австро-Угорщину.

- ▶ Особливостями розвитку Австро-Угорщини були: відсутність заморських володінь, оскільки всі її землі були розташовані в центрі й на сході Європи; багатонаціональний характер державного устрою, що поєднував елементи централізованої та федеративної монархії; інтенсивний розвиток національної свідомості народів окраїн, що зумовило їхнє прагнення створити самостійні суверенні держави.
- ▶ Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. сприяла здобуттю незалежності низкою балканських держав. Проте національно-визвольна боротьба народів Балканського півострова проти османського панування не була завершена. Наприкінці XIX ст. на Балканах зіткнулися інтереси провідних країн світу.
- ▶ Суперечності між балканськими країнами та великими державами вилилися в боснійську кризу та дві балканські війни. Вони хоч і позбавили Туреччину європейських володінь, але не розв'язали всіх проблем. У результаті Балкани перетворилися на «пороховий льох» Європи.

Запитання і завдання

1. Коли утворилася Австро-Угорська дуалістична монархія? 2. Що таке Ціслейтанія і Транслейтанія? 3. Яка головна проблема турбувала правлячі кола Австро-Угорщини? 4. Які землі Австро-Угорщини були найбільш економічно розвиненими? 5. На союз із якою країною орієнтувалися правлячі кола Австро-Угорщини? 6. Які країни Балканського півострова здобули незалежність у результаті російсько-турецької війни 1877—1878 рр.? 7. Який договір підбив остаточні підсумки російсько-турецької війни? 8. Коли було сформовано Балканський союз?

9. Як відбулося утворення Австро-Угорщини? 10. Що сприяло перемозі Росії у війні з Туреччиною в 1877—1878 рр.? Чому Росії не вдалося повною мірою скористатися перемогою у війні? 11. Як розвивалася національно-визвольна боротьба народів Балканського півострова, які перебували під владою Османської імперії? 12. З'ясуйте особливості політики Австро-Угорщини на Балканах. 13. Чому балканські війни не вирішили проблеми Балкан? 14. Яку роль відігравали великі держави під час конфлікту на Балканах?

15. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Балканські війни».

Склад учасників	Мета	Результат

16. Австро-Угорщину іноді називають «клаптиковою монархією». Чи погоджуєтеся ви з таким висновком? Підготуйте невелике повідомлення за цим питанням.

Узагальнення знань за розділом III

1. Складіть перелік найважливіших подій, що відбулися в провідних державах світу в останній третині XIX — на початку XX ст.
2. Назвіть імена видатних історичних осіб провідних держав світу, що визначали їхній розвиток в останній третині XIX — на початку XX ст.
3. Поясніть значення понять і термінів: індустріальне суспільство, корпорація, монополія, капіталізм, інвестиції, трудова еміграція, демократія, «світова політика», двопартійна система, антимонопольне законодавство, расова політика, сегрегація, міжнародний робітничий рух, Інтернаціонал, модернізація, народництво, тероризм, соціал-демократія, Паризька комуна, Третя республіка, експансіонізм, громадянська війна, дуалістична монархія, урядовий курс, соціальні реформи.
4. Як відбувалася модернізація Росії в другій половині XIX — на початку XX ст.? Чому цей процес називають «революцією згори»?
5. Визначте основні причини посилення нерівномірності економічного й політичного розвитку європейських країн і США та наслідки цього явища.
6. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Розвиток провідних країн Європи та США».

Критерії порівняння	Англія	Франція	Німеччина	США
Риси політичного життя				
Риси економічного розвитку				
Соціальні процеси				
Робітничий і соціальні рухи				
Принципи й напрямки зовнішньої політики				

7. Охарактеризуйте процес завершення формування індустріального суспільства в провідних країнах Європи та США. Які нові явища в розвитку великих держав спостерігалися в останній чверті XIX — на початку XX ст.?

РОЗДІЛ IV. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (друга половина XIX — початок XX ст.)

§ 23. Японія

1. Яка європейська країна першою дісталася берегів Японії? 2. Що таке колоніалізм?

Крах політики самоізоляції. На початку XVII ст. владу в Японії захопив сьогун (полководець) **Токугава Іеясу**. Японський імператор (мікадо) втратив реальну владу і був із родиною ізольований у місті Кіото, де навіть не мав права спілкуватися з князями (сьогун не знищив імператора, оскільки, згідно з релігією синтоїзм, він є втіленням бога на землі). Сьогун, захопивши владу, поклав край одній із головних проблем країни — усобиці князів. Це було досягнуто завдяки тому, що в заручниках сьогуну постійно перебували князі або члени їхніх родин.

У середині XVII ст. сьогун **Токугава Іеміцу** прийняв рішення про «закриття» країни, боячись, що європейці поступово підкорять Японію. Усіх європейців було знищено або вигнано з країни, виняток був зроблений для голландців, яким відкрили для торгівлі єдиний порт — Нагасакі.

Ізоляція Японії від зовнішнього світу була здійснена насамперед із метою збереження давніх традицій. Поширення християнства під впливом католицьких місіонерів (особливо португальських) набуло загрозливого характеру. Поряд із «закриттям» країни було заборонено християнство та знищено всіх його прихильників у Японії.

Самураї з Кіото.
Друга половина XIX ст.

Висадка військово-торгівельної місії коменданта США М. Перрі поблизу Едо

? Яку роль відіграла місія М. Перрі в історії Японії?

У середині XIX ст. країна потрапила в поле зору США, європейських держав і Росії. Для США Японія розглядалася як перевалочна база американських суден, що плавали в північних водах Тихого океану, та зручний плацдарм для зміцнення американських позицій на Далекому Сході й насамперед у Китаї, де домінували англійці. У 1854 р. під тиском американського флоту японці були змушені «відкрити» свою країну.

У 1853 р. на острів Хонсю прибула американська воєнна ескадра на чолі з комодором Меттью Келбрейтом Перрі. Він передав японцям листа від президента США, у якому висловлювалося бажання встановити з Японією дипломатичні відносини. Японці попросили час на роздуми. Наступного року ескадра М. Перрі з десятком бойових кораблів знову з'явилася біля берегів Японії. Комодор примусив сьогун підписати договір про відкриття для торгівлі зі США двох портів, а також американське консульство в одному з них. Незабаром такі угоди з Японією підписали Росія, Англія, Франція, Нідерланди. Громадяни зазначених країн отримали право недоторканності на території Японії. У свою чергу, вона зобов'язувалася надати пільги в торгівлі цим країнам. Японія опинилася перед загрозою колонізації.

2 **Революція (переворот) Мейдзі.** Проникнення європейців та американців до Японії підірвало авторитет традиційної влади сьогуната. Це призвело до громадянської війни (1863—1868 рр.), яка ускладнювалася втручанням іноземних держав. У 1866 р. помер сьогун Іємоті, який уособлював світську владу, а в 1867 р. — імператор Комей, який представляв релігійну владу. У країні знов спалахнула боротьба. Нового 14-річного імператора **Мейдзі (Муцухіто)** підтримували самураї півдня Японії, городяни, селяни.

У січні 1868 р. війська імператора, що мали європейську зброю, розгромили армію сьогуната, а в травні вступили до його столиці Токіо (Едо). Так імператор об'єднав світську й духовну владу. Роки його правління (до 1912 р.) дістали назву «**Доба Мейдзі**» («освічене правління»).

Революція (переворот) Мейдзі започаткувала радикальні соціальні, політичні та економічні зміни в японському суспільстві. Відбулася швидка модернізація країни на основі іноземного досвіду з урахуванням національних традицій, був створений потужний промисловий потенціал із необхідними для цього нововведеннями в політичних інститутах, правових нормах тощо.

3 **Реформи 70—80-х рр. XIX ст. Особливості економічного розвитку.** На відміну від Китаю, де традиції і консерватизм перешкоджали запровадженню європейських нововведень, молодий імператор Японії Мейдзі рішуче вдався до запозичення досвіду Європи.

Розвиток Японії в останній третині XIX ст. прискорився. Реставрація влади імператора супроводжувалася усуненням від управління державою тих князівських кланів, які чинили опір проведенню нагальних реформ.

i

Важливу роль у послабленні впливу князівських кланів відіграла **аграрна реформа** (1872—1873 рр.), за якою частина землі відійшла до селян. Унаслідок реформи селяни отримали у власність земельні ділянки, які вони обробляли. Замість натурального податку було введено єдиний поземельний податок у розмірі 3% від вартості землі. Однак навіть така незначна сума виявилася непосильною для селян, оскільки вартість землі в Японії була дуже високою. Зрештою до 1890 р. 67% селян були змушені продати свої ділянки. Натомість реформа дала простір для розвитку товарного виробництва на селі. Промисловість отримала дешеву робочу силу.

Ще в 1868 р. відбулася **фінансова реформа**, яка замінила старі монети єдиною — єною. Також було проведено **військову реформу**. Армія, озброєна й навчена за європейським зразком, стала формуватися на основі загальної військової повинності. Було створено військові академії та інші навчальні заклади. В армії насаджувався войовничий дух самурайства. Японія готувалася до здійснення широкомасштабних планів експансії на материк та в акваторії Тихого океану.

Імператор Мейдзі (Муцухіто) у військовій формі європейського зразка. 1873 р.

У результаті **адміністративної реформи** 1870—1872 рр. було знищено князівства, введено префектури (адміністративні одиниці), що дозволило подолати роздробленість країни й консолідувати загальнонаціональний ринок.

У 1872 р. була започаткована й **освітня реформа**. У Японії заснували 5,5 тис. початкових шкіл і вісім університетів за європейським зразком. Освіта стала доступною для жінок. У 1879 р. початкова освіта була оголошена обов'язковою. У 1890 р. вийшов імператорський указ про необхідність особистої відданості імператору. Документ вважався свящиною та був покладений

в основу виховання молоді. Особливий ритуал, обов'язковий у кожній школі, сприяв прищепленню патріотизму та відданості імператору.

Реформи поклали край міжнародній ізоляції Японії, долучили її до світового господарства, сприяли формуванню індустріального суспільства. Слабкість підприємницького капіталу обумовила провідну роль держави у створенні великих підприємств. Острівна країна субсидіями заохочувала розвиток своєї промисловості, віддаючи перевагу фірмам, які працювали на потреби армії та флоту.

У 80—90-х рр. XIX ст. чимало державних фабрик і заводів було передано в оренду або продано приватним особам на пільгових умовах. Підприємства часто передавалися до рук дворян, вищих службовців. Так

було покладено початок тісним зв'язкам імператорського двору, поміщиків, національної буржуазії. За рахунок держави було створено систему транспорту та зв'язку. Втім, у промисловості переважали дрібні підприємства. За рівнем технічного розвитку Японія значно поступалася європейським державам.

Реформи, здійснені в 70—80-ті рр. XIX ст., дали могутній поштовх до стрімкого розвитку країни та формування особливої японської моделі модернізації.

Розвитку Японії сприяла японо-китайська війна 1894—1895 рр. Здобувши в ній перемогу, Японія отримала першу колонію — острів Тайвань. Китай виплатив їй контрибуцію, яку було спрямовано на фінансування десятирічної програми створення важкої промисловості, що мала забезпечити нову зброю. Флот планувалося збільшити в чотири рази, армію — у два рази. У результаті наприкінці XIX — на початку XX ст. Японія увійшла до групи великих держав і за рівнем розвитку стала аграрно-індустріальною країною.

Здійснені в країні реформи змінили соціальну структуру японського суспільства. Формувався клас підприємців. До системи найманої праці залучалося дедалі більше населення.

Поєднання інтересів імператорського двору, поміщиків і промисловців, існування деяких феодальних пережитків у сільському господарстві, жорстокі методи експлуатації населення, орієнтація на континентальну територіальну експансію визначили своєрідність японського розвитку індустріального суспільства. Зовнішньополітична експансія в Японії набула першочергового значення як національна стратегія модернізації суспільства.

Корабельна верф «Міцубісі» в місті Нагасакі, на якій побудували перший у Японії сталевий пароплав. 1885 р.

Один із керівників концерну «Міцубісі» про японську експансію

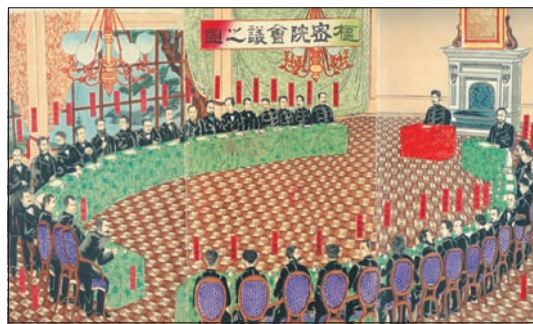
Хоч які працюючі японці, хоч яка досконала їхня техніка та організація виробництва, японська торговельна експансія не матиме майбутнього, якщо вона не зможе спертися на відповідну силу. Найбільшою силою сучасності є воєнна готовність армії та флоту. Ми можемо спокійно здійснювати свою експансію за кордоном і наважуватися на всілякі починання, якщо ми впевнені, що перебуваємо під їхнім захистом.

1. Якими були основні причини японської експансії? 2. Куди вона була спрямована?

Оприлюднення Конституції Японії в 1889 р.

Засідання Таємної ради. Гравюра XIX ст.

4 **Політичний устрій.** Своєрідним підсумком реформ стало прийняття в 1889 р. Конституції країни, яка була створена за зразком німецької. Згідно з Конституцією, Японія стала конституційною монархією із широкими правами та законодавчою ініціативою імператора, особа якого проголошувалася «священною і недоторканною». Імператор мав право оголошувати війну, підписувати мир, укладати договори, скликати й розпускати парламент, призначати та звільняти найвищих посадових осіб, як цивільних, так і воєнних.

За Конституцією парламент складався з двох палат — палати перів (верхньої) і палати представників (нижньої). До верхньої палати входили аристократія, члени імператорського двору, що призначалися на сім років. Нижня палата обиралася на чотири роки. Виборче право отримали лише чоловіки, що досягли 25 років і сплачували податок не менше ніж 15 єн. Таких виявилось лише 1% населення. Парламент затверджував бюджет, але його права в цьому питанні обмежувалися. Уряд був відповідальним не перед парламентом, а перед імператором. Згідно з Конституцією, при імператорі діяла Таємна рада — найвищий консультативний орган.

Конституція 1889 р. офіційно проголосила демократичні свободи й громадянські права, рівність усіх громадян країни.

У 80-х рр. XIX ст. почали виникати політичні партії. Проте вони були нечисленними, не мали чіткої організаційної структури та скоріше нагадували політичні клуби, що спиралися на різні групи промисловців і поміщиків.

Наприкінці XIX ст. в Японії виникли профспілки. У 1896 р. відбувся перший робітничий страйк. Проте становлення профспілкового й робітничого руху дуже ускладнювалося через особливості соціальної структури суспільства. На заваді цьому процесу стояли поліцейський терор і відносини між робітниками та підприємцями, у яких значну роль відігравали традиційні норми поведінки: шанування старших, відданість господарю, довічне наймання на роботу, колективна власність.

5 Японо-китайська війна 1894—1895 рр. Англо-японський союз 1902 р.

Першим об'єктом експансії Японії на материк стала Корея, яка була у васальній залежності від Китаю. Уклавши з Кореєю в 1876 р. нерівноправний договір, Японія розширила експансію під приводом сприяння національно-визвольному руху. Коли на початку 90-х рр. XIX ст. у Кореї спалахнуло повстання і китайські війська виступили на його придушення, Японія спрямувала свої формування на південь півострова.

Конфлікт на Корейському півострові вилився в японо-китайську війну 1894—1895 рр., яка закінчилася поразкою Китаю та підписанням мирного договору. Китай визнав незалежність Кореї, передав Японії остров Тайвань, острови Пенху та Ляодунський півострів, відкрив для Японії торговельні порти, надав право будівництва підприємств і зобов'язався виплатити величезну контрибуцію. Проте під тиском Росії, Німеччини та Франції Японія була змушена відмовитися від Ляодунського півострова.

Війна Японії проти Китаю загострила японо-російські суперечності на Корейському півострові та в Південній Маньчжурії. Росія за угодою з Китаєм почала будівництво Китайсько-Східної залізниці та орендувала Порт-Артур на Ляодунському півострові. Назрівав збройний конфлікт. Щоб заручитися підтримкою великих держав, Японія в 1902 р. уклала англо-японський договір, спрямований не тільки проти Росії, а й проти США. Так, на Далекому Сході зіткнулися інтереси провідних країн світу.

6 Російсько-японська війна 1904—1905 рр. Підготовка до світової війни.

На початку XX ст. Японія зважилася на гострий конфлікт із царською Росією.

У ніч на 8 лютого 1904 р. японська ескадра без оголошення війни напала на російський флот у Порт-Артурі й Чемульпо (Корея). Так Японія захопила стратегічну ініціативу та змінила співвідношення сил на морі на свою користь. 10 лютого 1904 р. Японія формально оголосила війну Росії. Найбільш драматично розвивалися події в порту Чемульпо, де крейсер «Варяг» і канонерський човен «Кореець» вступили в нерівний бій із японською ескадрою. Обидві сторони зазнали значних втрат. Пошкоджених «Варяга» й «Корейця», щоб вони не дісталися ворогу, було затоплено.

На суходолі події теж розгорталися не на користь Росії. Перша і друга японські армії роз'єднали російську армію та завдали їй поразок під Ляояном (серпень 1904 р.) і Мукденом (березень 1905 р.). Третя армія оточила Порт-Артур, який після п'яти місяців оборони капітулював.

Під час облоги фортеці Порт-Артура японські втрати становили понад 100 тис. солдатів і офіцерів. Генерал Ноги Маресуке, відчуваючи сором за невиправдані, із його точки зору, людські та матеріальні втрати, збирався виконати обряд сеппуку (харакірі). Проте імператор Муцухіто заборонив йому це. Після смерті імператора Ноги разом із дружиною все ж таки здійснив свій намір.

Японо-китайська війна 1894—1895 рр.
Невідомий художник

Затоплення російського крейсера
«Варяг». Невідомий художник

Загибель російської ескадри 28 травня 1905 р. біля острова Цусіма трагічно завершила війну.

31 травня 1905 р. японський уряд звернувся до президента США Т. Рузвельта з проханням про посередництво в укладенні миру. 5 серпня 1905 р. у Портсмуті (США) було підписано мир, згідно з яким Японія встановлювала протекторат над Кореєю. Порт-Артур, залізниця в Південній Маньчжурії, а також південна частина острова Сахалін відходили до Японії.

У 1907 та 1910 рр. між Японією та Росією було укладено таємні угоди про розподіл сфер впливу в Китаї. Унаслідок цього російсько-японські суперечності послабилися. Головними противниками Японії тепер стали США й Велика Британія.

Ця війна була яскравим прикладом боротьби за переділ світу. Обидві сторони билися за свої імперські інтереси (сфери впливу) в Китаї і Кореї.

Японо-китайська та російсько-японська війни стали важливим етапом розвитку Японії. Значні кошти, отримані від Китаю як контрибуція,

японський уряд витратив на потреби армії та флоту. Готуючись до наступних воєнних конфліктів, правлячі кола країни прийняли програму економічного розвитку, яку передбачалося реалізувати за десять років. Чільне місце в ній посідала проблема розвитку важкої промисловості та збільшення й модернізація озброєння. У країні почалося промислове піднесення. Через кілька років після переможної війни проти Росії Японія оголосила про анексію Кореї (1910 р.), перетворивши її на колонію.

Японські війська святкують перемогу в Порт-Артурі. Японський естамп 1905 р.

Японія, Корея, Китай у 1904—1905 рр.

Висновки

- ▶ «Відкриття» Японії призвело до спроб більш сильних держав підкорити її за прикладом Китаю та Індії. Проте реформи Мейдзі дали змогу країні зміцнити своє становище та здійснити в країні модернізацію. У розвитку Японії було вдало поєднано досвід, традиції та досягнення Сходу й Заходу. Разом із тим милітаризація економіки перетворила Японію на небезпечне джерело агресії.
- ▶ Завдяки перемозі у війнах із Китаєм та Росією Японія на початку ХХ ст. стала провідною державою в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Запитання і завдання

1. У якому році в Японії відбулися події, що увійшли в історію під назвою «революція (переворот) Мейдзі»? 2. Назвіть реформи, здійснені в 70—80-х рр. ХІХ ст. в Японії. 3. Як називаються великі монополістичні об'єднання в Японії? 4. Яким було економічне й політичне становище Японії наприкінці ХІХ ст.? 5. Укажіть роки японо-китайської та російсько-японської війн. 6. Які територіальні придбання здійснила Японія в 1895—1910 рр.?

7. Яким було значення реформ Мейдзі в історії Японії? 8. Що обумовило входження Японії до групи великих держав? 9. Якою є роль війн Японії з Китаєм у її модернізації?

10. Прослідкуйте за картою атласу напрямки японської експансії. Поясніть, де стикалися інтереси Японії та інших держав. **11.** Складіть у зошиті таблицю «Реформи 70—80-х рр. XIX ст. в Японії». **12.** Охарактеризуйте економічне й політичне становище Японії наприкінці XIX — на початку XX ст.

13. Події 1868 р. в Японії одні історики називають переворотом, другі — революцією, треті — реставрацією. Якої думки дотримуетесь ви? Обґрунтуйте її. **14.** Чому, на відміну від Китаю, реформи в Японії виявилися успішними?

§ 24. Китай

1. Коли європейці проникли в Китай? **2.** Чому в середині XVIII ст. відбулося «закриття» Китаю?

Пробудження Азії. У другій половині XIX ст. Китай, Іран (Персія) та Туреччина потрапили в напівколоніальну залежність від європейських держав. Це зумовило насильницьке втягування цих країн у світовий ринок і докорінні зміни у внутрішньому житті. Традиційні економічна система та політична структура почали руйнуватися.

Правителі держав, спостерігаючи відсталість своїх країн порівняно з європейськими, намагалися провести реформи, які вивели б їхні країни з такого становища. Вони запозичували технічні досягнення, переозброювали армію, змінювали системи управління, намагалися боротися з деякими традиціями, що, на їхню думку, стримували розвиток країни, створювали власну промисловість тощо.

В Османській імперії такі реформи дістали назву **Танзімат** («перетворення», «реформи») і здійснювалися протягом 1839—1870 рр., у Китаї — **політичного самопосилення**, в Ірані — **реформи Тагі-хана**. Проте ці та інші реформи не мали бажаного наслідку, і зрештою країни потрапили в повну залежність від європейських держав.

Нездатність правлячої верхівки протистояти європейському проникненню, погіршення життя через руйнування традиційних економічних відносин зумовили розгортання нового етапу антиколоніальної боротьби. Цього разу її очолили революціонери.

Другий етап боротьби за подолання відсталості, що вели в цей час азійські країни, відомий як **пробудження Азії**. Складовою цього періоду стали три революції — **Іранська** (1905—1911 рр.), **Молодотурецька** (1908 р.) і **Сінхайська** (1911—1912 рр.). Хоча дві останні перемогли, а Іранська зазнала поразки, вони призвели до прямо протилежного наслідку: ривка з відсталості не відбулося, а розбурхані маси не бажали змін за європейським зразком. Суспільство розкололося на два табори — прихильників

і противників змін, що зумовило подальші гострі конфлікти й нові революції.

2 Колоніальна експансія провідних держав світу в Китаї. На початку XIX ст. Китай був великою державою. Його володіння поширювалися на Індокитай, Монголію, Тибет, частину Середньої Азії, Корею. Однак політика самоізоляції (у 1757 р. європейців було вигнано з усіх китайських міст) почала негативно впливати на розвиток країни.

Англія та Франція стали активно домагатися «відкриття» Китаю. Згодом до них приєдналися США, Росія, Німеччина та Японія.

У результаті англо-китайської війни 1840—1842 рр. (Перша «опіумна» війна) та англо-франко-китайських війн 1856—1860 рр. (Друга «опіумна» війна) Китай було насильно «відкрито» для європейців.

Китайські курці опіуму. 1858 р.

Китай прагнув позбутися негативного впливу європейців. До 1830 р. тільки порт Гуанчжоу залишався відкритим для іноземних суден. До того ж європейці мали платити за товари лише сріблом. Англійські торговці, прагнучи виправити ситуацію, прийняли рішення про імпорт опіуму. Законом Китайської імперії було заборонено вживання наркотиків, за винятком медичних цілей. Однак незважаючи на це, британський Гонконг закуповував опіум, який виробляли в провінціях Бенгал і Мальва під заступництвом британської Ост-Індської компанії. У результаті надходження опіуму в Китай зросло більш ніж у чотири рази. У 1833 р. британський уряд скасував монополію Ост-Індської компанії, і опіум хлинув на ринок Китаю, а срібло — на Захід. Як наслідок, дуже швидко майже 90% чоловіків Китаю віком до 40 років мали опіумну залежність. До 1837 р. Китай заплатив за опіум 4,5 млн срібних доларів, що становило 57% усього імпорту країни. Занепокоєний ситуацією, китайський уряд у 1839 р. розпочав масові арешти купців, конфіскацію та знищення опіуму. У відповідь англійський флот розгорнув бойові дії. Англо-китайське протистояння отримало назву «опіумних» війн.

На час активного проникнення колонізаторів до Китаю правляча маньчжурська династія поступово занепадала. Криза імперії розпочалася зі збільшенням ввезення до Китаю опіуму, знеціненням китайських мідних грошей і вивезенням до Європи срібних. Основним наслідком кризи стало руйнування традиційної влади імператора та зубожіння населення. Цей процес викликав наростання соціальної напруженості в китайському суспільстві.

У 40—50-ті рр. XIX ст. почала поширюватися хвиля селянських повстань. Найбільшим із них став **рух тайпінів**.

Китай, Індія в XIX ст.

Головним ідеологом руху тайпінів був Хун Сюцюань (1814—1864), який проповідував ідею соціальної рівності та побудови «Царства рівності, справедливості, благополуччя» — «Тайпін тяньго». Ідеї тайпінів — це поєднання традиційної конфуціанської моралі з ідеями християнства, із якими Хун Сюцюань познайомився завдяки християнським місіонерам.

У 1850 р. окремі селянські повстання в долині річки Янцзи перетворилися на широкий повстанський рух. Головною військовою силою руху стала організація тайпінів, яка почала здобувати одну перемогу за одною. Урядові війська перейшли на бік повсталих. У 1853 р. повсталі оволоділи давньою столицею Китаю — Нанкіном. Тайпіни заснували свою державу, у якій намагалися реалізувати принцип рівного розподілу матеріальних благ і скасувати власність на землю. Проте їхні спроби зазнали невдачі.

Стурбовані поширенням повстання та неспроможністю правлячої династії придушити його, європейські країни, що не так давно відкрили

для себе китайський ринок, вирішили втрутитися в конфлікт. Скориставшись незначним приводом, англійці в 1856 р. висадили свої війська в Гуанчжоу. Згодом до них приєдналися французи. У ряді битв англійські та французькі загони здобули перемогу.

У 1864 р. китайські війська оточили Нанкін. У результаті штурму місто було захоплене, а майже всі жителі (100 тис. осіб) загинули. Хун Сюцюань наклав на себе руки. Рух тайпінів було придушено.

Під час боротьби Англії, Франції, США з тайпінами вдалося примусити правлячу династію Китаю підписати нові договори, які відкривали ще більші можливості для іноземного проникнення до країни. Це дозволило їм торгувати в усіх великих портах Китаю та створювати власні торговельні консульства. У 90-ті рр. XIX ст. до участі в колонізації Китаю долучилися Японія, Росія, Німеччина. Країну стали ділити на сфери впливу.

У 1894 р. Японія розв'язала війну з Китаєм і швидко завдала йому поразки. Рішучі дії Японії стали прикладом для європейців. Франція домоглася виключних привілеїв на півдні Китаю. Росія отримала право на будівництво залізниці через Маньчжурію до Владивостока (Китайсько-Східна залізниця), а в 1898 р. взяла в оренду порти Порт-Артур і Дальній на Ляодунському півострові. Крім того, Росія також посилила свій вплив у Монголії та Північно-Західному Китаї. Німеччина захопила Шаньдунський півострів, а місто Циндао перетворила на свою опорну базу. Англія включила до своєї сфери впливу басейн річки Янцзи.

Китайська держава почала швидко розпадатися. Її було поділено на сфери впливу між великими державами. Імператорська влада й конфуціанська мораль втратили свою велич та авторитет.

3

Китай наприкінці XIX ст. Повстання іхетуанів.

У 90-ті рр. XIX ст. набули поширення ідеї про необхідність значних внутрішніх перетворень китайського суспільства, без яких неможливе збереження цілісності й незалежності Китаю. Виразниками цих ідей стали Кан Ювей, який намагався переконати імператора Гуансюя провести ліберальні реформи, і Сунь Ятсен, який висунув програму революційних перетворень після повалення монархії.

Китайський мислитель **Кан Ювей** планував запровадити в країні конституційну монархію, здійснити реформи в державному управлінні, економіці, освіті тощо. Згодом Кан Ювей і деякі його прибічники були призначені радниками імператора. За «сто днів реформ» Гуансюй видав понад 60 указів, які передбачали оновлення Китаю

Загін іхетуанів — повстанців-«боксерів». XIX ст.

та перетворення його на могутню й незалежну державу. Проте внаслідок державного перевороту 21 вересня 1898 р. Гуансуй був позбавлений трону на користь імператриці Ци Сі. Деяких реформаторів стратили; Кан Юею вдалося втекти до Гонконгу. Таким чином, спроба вивести країну з кризи шляхом реформ зазнала невдачі.

У цей самий час у країні наростав стихійний протест проти проникнення до Китаю іноземців. Ключовою подією стало повстання під керівництвом членів товариства Іхетуань («Боксерське повстання», 1899—1900 рр.).

Іхетуані вважали, що європейська техніка нічого не варта перед духом китайців. Вони вірили, що спеціальні амулети вбережуть їх від куль. Члени товариства Іхетуань віддавали перевагу традиційній зброї та прийомам рукопашного бою. За це європейці назвали їх «боксерами». Метою іхетуанів було знищення всіх іноземців.

Розділ Китаю європейськими державами та Японією. Карикатура кінця XIX ст.

? Які держави брали участь у розподілі Китаю?

У 1897 р. в провінції Шаньдун іхетуані вбили німецьких місіонерів. Також повстанці здійснювали напади на будівельників залізниці, розбирали залізничні колії, руйнували телеграфні лінії тощо. У 1899 р. (саме ця дата вважається початком повстання, хоча фактично іхетуані стали діяти раніше) загони іхетуанів зібралися поблизу Пекіна. Занепокоєні європейські дипломати звернулися до імператриці з проханням приборкати бунтівників. Однак Ци Сі вирішила за допомогою іхетуанів позбутися впливу європейців. Вона дозволила повстанцям вступити до Пекіна, де вони влаштували різанину в європейських дипломатичних місіях, а згодом хвиля насильства над іноземцями прокотилася територією всього Китаю.

У відповідь вісім держав — Англія, США, Росія, Японія, Франція, Італія, Німеччина, Австро-Угорщина — направили свої війська до Китаю, завдали поразки іхетуаням і вступили в Пекін. Імператриця вдала, що не причетна до повстання, та наказала урядовим військам добити загони іхетуанів.

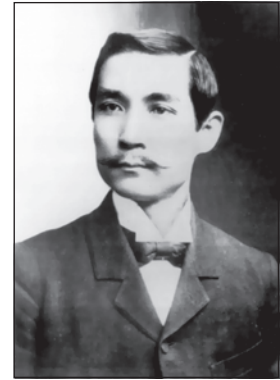
Після придушення повстання Китай був змушений підписати нові нерівноправні угоди. Він мав сплатити велику контрибуцію, у посольський квартал Пекіна вводилися іноземні війська, а за вбивство європейця, японця чи американця передбачалася смертна кара. Повстання іхетуанів стало останньою спробою зберегти в Китаї «старі порядки».

4

Китай на початку ХХ ст. Сінхайська революція.

На боротьбу за модернізацію Китаю вийшли сили, які виступали за революційні зміни в країні. Їх очолив **Сунь Ятсен**. Він сформулював «три народні принципи», які, власне, і визначали мету перетворень у Китаї:

- ▶ націоналізм — повалення Маньчжурської династії та відновлення китайського правління;
- ▶ народовладдя — ліквідація монархії та встановлення республіки;
- ▶ народний добробут — проведення поступової націоналізації земельної власності та встановлення прогресивного податку на землю.

Сунь Ятсен

Влітку 1905 р. в Токіо (Японія) під керівництвом Сунь Ятсена відбулося об'єднання різних китайських революційних гуртків демократичного й націоналістичного спрямування в «Об'єднаний союз». У 1907 р. він здійснив декілька спроб підняти повстання проти Маньчжурської династії, але невдало.

Із програмового документа «Об'єднаного союзу»

Теперішня революція має на меті встановлення республіканського уряду. Усі громадяни республіки мусять бути рівними; усі громадяни повинні брати участь у політичній владі. Президента обирають усі громадяни. Парламент є народним органом, що складається з депутатів, обраних усіма громадянами республіки. Запроваджується Конституція Китайської Республіки, якої всі її громадяни мають дотримуватися.

?

Які ідеали сповідував «Об'єднаний союз» і чому?

Зрештою під загрозою революції імператриця Ци Сі погодилася на проведення деяких реформ, намічених ще імператором Гуансюєм. Було проголошено: скасування рабства; ліквідацію станових відмінностей; ліквідацію привілеїв дворян; створення армії за європейським зразком; скасування тортур; створення дорадчих органів у провінціях; проведення грошової та фінансової реформ; заборону вживання опіуму; заборону варварських звичаїв; створення політичних партій; реформування системи освіти (зокрема, її європеїзацію).

Усі ці перетворення свідчили про те, що Китай розпочав модернізацію. Однак у традиційному суспільстві не сприймали змін та чинили їм опір. Із загадковою смертю імператриці Ци Сі в 1908 р. реформи припинилися.

Імператриця Ци Сі

Юань Шикай

i

Той погодився й незабаром став главою імператорської ради та прем'єр-міністром, повновладним диктатором Північного Китаю. Крім того, було надруковано проект конституції, який визнала монархія. Однак повстання поширювалося. Оголосили себе незалежними Ханчжоу, Шанхай, провінція Шаньдун, про свою автономію заявила Зовнішня Монголія. 2 грудня 1911 р. революційні війська увійшли до Нанкіна. Маньчжурська імперія почала розпадатися.

Дізнавшись про початок революції, Сунь Ятсен повернувся з еміграції та 24 грудня прибув до Шанхая. 29 грудня конференція делегатів революційних провінцій, які зібралися в Нанкіні, проголосила утворення Китайської республіки. Сунь Ятсен був одностайно обраний її тимчасовим президентом. Нова столиця Нанкін зустріла президента гарматним салютом і загальним піднесенням. 1 січня 1912 р. Сунь Ятсен прийняв присягу.

Пу І — останній імператор Китаю

Проте правляча верхівка прагнула зберегти владу. 12 лютого 1912 р. Юань Шикай примусив матір шестирічного імператора Пу І від його імені підписати акт про зречення престолу. За таких умов Сунь Ятсен із його програмою «народного добробуту» став непотрібним правлячій верхівці. Зрозумівши це, він відмовився від президентства на користь Юань Шикая.

Китай пережив бурхливий рік, який за старим календарем називався сіньхаєм. Сінхайська революція в Китаї закінчилася. У березні 1912 р. в Нанкіні було прийнято Конституцію Китайської республіки та вирішено перенести столицю до Пекіна.

Після проголошення республіки боротьба за владу тривала. Юань Шикай не полишав прагнень відродити монархію. Одночасно гуртувалась і демократична опозиція.

У серпні 1912 р. «Об'єднаний союз», створений Сунь Ятсеном, та кілька інших організацій сформували Гоміндан (національну партію). У новообраному парламенті, який розпочав роботу у квітні 1913 р. на основі нової Конституції, Гоміндан отримав значне представництво. Його депутати перебували в опозиції до Юань Шикая.

Напруженість посилилася після того, як стало відомо про участь Юань Шикая в підготовці вбивства гомінданівського кандидата на посаду прем'єр-міністра. У країні поновилися повстання. Сім південних провінцій, де Гоміндан мав сильні позиції, заявили про відділення від Пекіна. Почалася громадянська війна між Півднем і Північчю, де зрештою війська Півдня було розбито. Гоміндан був змушений перейти до підпільної діяльності, а Сунь Ятсен знову подався в еміграцію.

Розігнавши парламент і ставши повновладним диктатором, Юань Шикай створив умови для реставрації монархії. Конституцію було переглянуто, із неї вилучили статті про демократичні свободи. Однак незадовго до своєї смерті (у червні 1916 р.) диктатор відмовився від свого наміру, і республіку було збережено. Хоча революція не розв'язала основних проблем Китаю, вона усунула одну з головних перешкод на шляху до модернізації країни — Маньчжурську династію.

Плакат на честь проголошення Китайської республіки з портретами Юань Шикая і Сунь Ятсена

Висновки

- ▶ На початку XIX ст. Китай був могутньою державою. Проте під тиском європейських колонізаторів країна стрімко втрачала свій суверенітет. У результаті протидії реформам із боку правлячої верхівки Китай почав швидко відставати від провідних держав і був поділений на сфери впливу між країнами Заходу, Росією та Японією.
- ▶ Політика колонізаторів і розвал держави викликали опір населення. Повстання тайпінів та іхетунів були придушені за допомогою колонізаторів. Спроби проведення реформ представниками маньчжурської династії були нерішучими. Зрештою спалахнула Сінхайська революція, яка скинула імператорську владу. Китай став на шлях модернізації, який, проте, виявився складним і кривавим.

Запитання і завдання

1. Яка країна стала ініціатором «опіумних» війн? 2. Коли відбулося повстання тайпів? 3. Які країни взяли участь у розподілі Китаю на сфери впливу? 4. Проти кого було спрямоване повстання іхетуанів? 5. У результаті яких подій було повалено маньчжурську династію в Китаї? 6. Хто став першим президентом Китайської республіки?

7. Охарактеризуйте розвиток Китаю наприкінці XIX — на початку XX ст. 8. Чи можна розглядати Китай як напівколонію західних країн? 9. У чому полягала сутність реформи Кан Ювея? Якими були її підсумки?

10. Розкажіть про повстання іхетуанів. Чому воно зазнало поразки? 11. Хто такий Сунь Ятсен? У чому полягали його «три народні принципи»? 12. Розкажіть про Сінхайську революцію 1911—1912 рр. у Китаї та її підсумки. 13. Складіть порівняльну таблицю.

План характеристики	Повстання тайпів	Повстання іхетуанів	Сінхайська революція
Мета			
Основні події			
Результат і наслідки			

14. Поміркуйте, чому всі спроби реформ у Китаї зазнали невдачі. Підготуйте есе за цим питанням.

§ 25. Спроби модернізації Османської імперії. Молодотурецька революція 1908 р. Спроби модернізації Ірану (Персії). Революція 1905—1911 рр.

1. Які території входили до складу Османської імперії на початок XIX ст.? 2. Хто такі яничари? 3. Чим був зумовлений початок занепаду Османської імперії?

Османська імперія в XIX ст. На початку XIX ст. Османська імперія була в занепаді. Чергові військові поразки свідчили про необхідність проведення реформ. Перші реформи для подолання військової відсталості від європейських держав були здійснені султаном **Селімом III** (1789—1807 рр.). Проте створення нового регулярного війська зустріло опір із боку яничарів, які не бажали втратити своє привілейоване становище. Вони вчинили заколот і вбили султана. Усі реформи були скасовані. Новий султан **Махмуд II** (1808—1839 рр.) зробив нову спробу реформування

армії, ліквідувавши військо яничарів. Махмуд II провів реорганізацію державного апарату, запровадив систему міністерств і здійснив новий адміністративний поділ. Однією з важливих реформ стало введення приватного права на землю.

Усі позитивні зрушення були перекреслені воєнними поразками від Росії, Австрії, Персії тощо. Проте наступний турецький султан **Абдул Меджид** (1839—1861 рр., син Махмуда II, продовжив реформаторську політику батька. Його перетворення увійшли в історію під назвою **Танзімат** («реорганізація»).

У період Танзімату були здійснені такі заходи: ухвалені земельний, цивільний і кримінальний кодекси; проведена грошова реформа; формувалася мережа світських навчальних закладів; почалося будівництво залізниць, телеграфних ліній, промислових підприємств; створювалися сприятливі умови для іноземного капіталу тощо. Головним перетворенням стало проголошення в 1856 р. всіх підданих (мусульман і немусульман, турків і представників інших народів) рівними перед законом.

Частина реформ стала викликати невдоволення мусульман і перш за все турків. Спроба нового султана **Абдул-Азіза** (1861—1876 рр.) скасувати деякі зміни спричинила переворот «нових османів» — прихильників продовження реформ. «Нові османи» примусили наступного султана **Абдул-Гаміда II** (1876—1909 рр.) прийняти конституцію, яка обмежувала владу султана, закріплювала створення двопалатного парламенту, проголошувала права і свободи громадян.

Нові реформи ще більше поглибили розкол у суспільстві на прихильників і противників старих, традиційних порядків. Тоді Абдул-Гамід II усунув від влади «нових османів», розпустив парламент, відмовився від принципу рівності мусульман і немусульман. У 1895—1896 рр. були влаштовані жорстокі погроми вірменів. Період правління Абдул-Гаміда II отримав назву **Зулюм** («гніт», «свавілля»).

У 1878 р. уряд султана Абдул-Гаміда II оголосив про банкрутство Османської імперії й після трирічних переговорів із західними кредиторами погодився на встановлення фактичного іноземного контролю над фінансами країни. Створене тоді Управління оттоманського

Селім III

Абдул Меджид

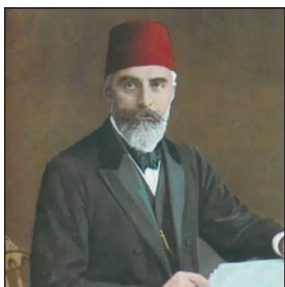
Абдул-Гамід II

державного боргу, де по черзі головували британський і французький представники, отримало широкі права і привілеї.

Іноземні держави домоглися вигідних концесій (угод) на будівництво залізниць, які відкривали шлях для експансії на Близький і Середній Схід.

Кабальний характер мала й тютюнова монополія, із 1883 р. передана Франції. Проте становище Туреччини як залежної країни мало суттєві особливості: суперечності й боротьба між великими державами давали їй правлячим верствам певні можливості для лавірування.

2 Молодотурецька революція. На відміну від інших азіатських держав, які перетворювалися на напівколонії, Османська імперія мала боєздатну, патріотично налаштовану армію. Саме курсантами Стамбульського військово-медичного училища в 1889 р. було створено таємне політичне товариство під назвою «Єднання і прогрес», яке започаткувало **молодотурецький рух**. Він об'єднав військових, молоду інтелігенцію та політичну еміграцію на чолі з **Ахмедом Резою**.

Ахмед Реза

Молодотурки поставили перед собою мету відновити Конституцію 1876 р. і провести деякі реформи, модернізувавши суспільство за європейським зразком. Єдине, що викликало розбіжності серед учасників руху, — національне питання. Група Ахмеда Рези обстоювала ідею «османізму» — збереження імперії. Інша група наполягала на децентралізації імперії та визнанні автономії за нетурецькими народами.

У 1907 р. в Парижі відбувся з'їзд молодотурецьких груп, на якому було досягнуто тимчасового примирення та ухвалено рішення про підготовку повстання. Воно почалося 3 липня 1908 р. виступом армійських підрозділів у Македонії.

Султан Абдул-Гамід II поспішив оприлюднити своє рішення про відновлення Конституції 1876 р. Повсталі війська вступили до Стамбула. Молодотурки сформували новий уряд, однак султана залишили на троні. Доступившись до влади, вони проводили свою політику непослідовно й занадто обережно. Це дало змогу Абдул-Гаміду II 13 квітня 1909 р. вчинити заколот із вимогами відродити шариат, скасувати Конституцію та відновити владу султана. Проте заколот було придушено, а Абдул-Гамід II втратив трон. Новим султаном став **Мехмед V** (1909—1918 рр.).

i

Молодотурки залишалися при владі до 1918 р. За час свого правління вони так і не виконали обіцянок провести модернізацію країни й звільнитися від європейського економічного засилля та політичної залежності.

Прагнення зберегти імперію зумовило консервативний характер реформ.

У внутрішній політиці утверджувалася ідеологія **пантюркізму** — створення й панування єдиної турецької нації. Це викликало нові хвилі антитурецьких настроїв у поневолених народів. Спроба силою нав'язати пантюркізм вилася у криваві погроми вірменського та грецького населення, повстання арабів та балканські війни.

В економічній сфері молодотурки зважилися на незначні реформи лише напередодні Першої світової війни (обмежувалися позаекономічні форми експлуатації селян, вводилися закони протекціонізму).

Листівка, присвячена відновленню Конституції 1876 р. в Османській імперії

3 **Спроби модернізації Ірану (Персії) в XIX ст.** Після короткочасного піднесення в середині XVIII ст. і тривалої боротьби в 1794 р. в Ірані (Персії) утвердилася **Каджарська династія**, яка правила до 1925 р. Новою столицею держави став **Тегеран**. За віросповіданням більшість іранців були мусульманами-шіїтами.

Іранські шахи вели боротьбу зі своїми традиційними суперниками — турками, афганцями, великими моголами, росіянами. Перша третина XIX ст. відзначилася низкою поразок від Туреччини й Росії та втратою Грузії, Вірменії і Північного Азербайджану. Спроба за допомогою Франції та Англії модернізувати армію не дала бажаного результату. Натомість це створило передумови для активного проникнення європейців, які стали нав'язувати шаху нерівноправні угоди. Укладені договори сприяли проникненню на іранський ринок європейських промислових товарів, які спричинили розорення торгівлі та ремесла в країні, а також посилення експлуатації селянства. Іран опинився на межі соціального вибуху. Селяни, ремісники та шіїтське духовенство вбачали вихід із кризи в появі легендарного імама Магді, який мав установити істинну справедливу владу.

У 1844 р. з'явився якийсь сеїд (вождь) **Алі Мухаммед**, що оголосив себе **Бабом**, тобто воротами, через які очікуваний імам Магді має спуститися на землю. У 1847 р. влада, стривожена зростанням кількості прихильників Баба, кинула його до в'язниці. В ув'язненні Баб написав свою відому книгу «Беян», де проголосив себе довгоочікуваним Магді й виклав принципи свого

Баб Алі Мухаммед

? Одним-двома реченнями дайте характеристику діячу, зображеному на ілюстрації.

Усипальниця Баба та розкішні сади Багаї навколо неї в Хайфі (Ізраїль)

вчення. Він стверджував, що є тим пророком, що несе світу справедливість, гарантує захист прав і майна та водночас виступає проти свавілля влади й засилля іноземців. Найбільше прихильників цієї ідеї знайшли серед міських жителів.

Поширюючи ідеї Баба, його послідовники багато в чому йшли далі від нього, вимагаючи розділу та спільності майна, виступаючи за загальну рівність, у тому числі рівність жінок. Ці гасла мали великий вплив на селян, у результаті чого швидко зросла кількість бабітів. Восени 1848 р. спалахнуло бабітське повстання. Лише в 1852 р. його вдалося придушити, але не зупинити рух бабітів. Зрештою його лідери були змушені тікати до Османської імперії, де рух трансформувався в новий і отримав назву **бехаїзм**. Прихильники нового руху виступали проти війни, за релігійну терпимість, рівноправність, поділ майна тощо.

Могутні народні рухи поставили владу перед необхідністю проведення реформ. Їх провідником став прем'єр-міністр (візир) **Тагі-хан**. Реформи, що здійснювалися переважно в армії, торкнулися й сфери ремесла та торгівлі, а також освіти (перша газета, перша світська школа-ліцей). Однак шах Насер ад-Дін відправив Тагі-хана у відставку, що призвело до згортання реформ.

Іран усе більше потрапляв у залежність до іноземців. І хоча шах запровадив у систему управління країною деякі нововведення (зокрема, намагався обмежити судову владу шіїтського духовенства та європеїзувати систему адміністрації), ці запізнілі спроби реформування вже мало що могли змінити.

На відміну від Османської імперії, де завдяки танзіматським реформам була збережена політична незалежність, шахський Іран свою незалежність швидко втрачав. До кінця XIX ст. Росія та Англія фактично поділили між собою сфери впливу в цій країні. У цей самий час у суперництво за вплив в Ірані втрутилася Німеччина, а на початку XX ст. — США.

4 **Революція 1905—1911 рр. в Ірані (Персії).** Процес перетворення Ірану на напівколонію супроводжувався руйнуванням традиційних структур і посиленням експлуатації населення. Рівень життя іранців знижувався. На межі XIX—XX ст. у країні різко загострилася продовольча проблема. Це спричинило голодні бунти (1900, 1901, 1903 рр.). Наприкінці 1905 р. спалахнула революція — одна з перших в Азії на початку XX ст.

Іранська революція розпочалася наприкінці 1905 р. масовими демонстраціями в Тегерані, Ширазі, Мешхеді та інших містах. Протестуючі висували вимоги проведення радикальних реформ, зокрема скликання меджлісу (парламенту) і прийняття конституції. Особливого піднесення революційні виступи набули в червні-липні 1906 р. Наляканий шах Мозаффар ед-Дін (1896—1907 рр.) 5 серпня 1906 р. видав указ про запровадження конституційного режиму. 7 жовтня відкрився перший іранський меджліс, який прийняв Основний закон (першу частину іранської Конституції). Влада шаха обмежувалася, парламент закріпив за собою право затверджувати всі закони та бюджет, концесії, іноземні позики, угоди з іншими державами. Через рік, 7 жовтня 1907 р., шах ухвалив доповнення до Конституції, де проголошувалися рівність громадян перед законом, недоторканність особи та власності, свобода слова, друку тощо. Запроваджувався принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки. Зрештою іранський шах залишився лише главою виконавчої влади.

Водночас відбувалися революційні зміни по всій країні. У містах з'явилися революційні організації — *енджумени*. Посилився рух *моджахедів* — борців за віру й справедливість, серед яких вирізнялася радикально налаштована молодь — *федаїни*.

Проти поглиблення Іранської революції спільно виступили Росія та Англія. У червні 1908 р., скориставшись спадом революції, наступний шах Мохаммед Алі-шах (1907—1909 рр.) вчинив переворот і розігнав меджліс.

Однак революція тривала, центр боротьби перемістився на північ країни. У 1908—1909 рр. відбувся збройний виступ в іранському Азербайджані (*Тебризьке повстання*). У 1909 р. спалахнуло антишахське повстання в Бахтіарії та Гіляні. Збройні загони повстанців — федаїнів, підтримані бахтіарськими ханами, у липні 1909 р. вступили до Тегерана. Шаха було скинуто й оголошено про відновлення Конституції. Новий шах Султан Ахмад-шах (1909—1925 рр.) скликав новий меджліс, який продовжив революційні перетворення. Зробити це було нелегко. Фінансова система країни, як і вся економіка, за роки революції розвалилася. Іран запросив на службу американського фінансового радника М. Шустера. Його успішна діяльність занепокоїла Росію та Англію, які згодом перейшли до відкритого збройного втручання.

Іранську революцію було придушено, меджліс розігнано, загони федаїнів ліквідовано. Іран визнав англо-російську угоду. Проте частину

Група федаїнів. XX ст.

революційних завоювань було збережено, зокрема Конституцію. Іран почав перетворюватися на конституційну монархію. Революція сприяла піднесенню національно-визвольного руху в Азії на початку XX ст., тобто започаткувала пробудження Азії.

Висновки

- ▶ Реформи XIX ст., спрямовані на зміцнення Османської імперії та її модернізацію, виявилися невдалими. Спроби європеїзації зустріли опір консервативних сил. Зрештою більшість реформ були скасовані.
- ▶ Молодотурецька революція 1908 р. не виконала свого основного завдання — здійснення модернізації Османської імперії. Це пояснюється особливістю структури турецького суспільства, де турки були панівною нацією, а будь-яка модернізація призвела б до втрати ними цієї ролі та розпаду імперії, що згодом і сталося.
- ▶ Іран (Персія), як і інші країни Азії, у XIX ст. теж поступово перетворювався на напівколонію європейських держав. Особливо цей процес прискорився після придушення бабїтського повстання та провалу реформ Тагі-хана. Наприкінці століття Іран став напівколонією Росії та Англії.
- ▶ У 1905 р. в Ірані спалахнула революція, яка започаткувала не тільки зміни всередині країни, а й пробудження всієї Азії.

Запитання і завдання

1. Які сфери державного життя намагалися в першу чергу реформувати правителі Туреччини та Ірану?
2. Який період в історії Туреччини називають Танзіматом?
3. Коли відбулася Молодотурецька революція? Які реформи здійснили молодотурки?
4. Коли відбулося бабїтське повстання?
5. Які реформи намагався здійснити Тагі-хан?
6. Напівколонією яких держав став Іран наприкінці XIX ст.?
7. Коли відбулася революція в Ірані? Якими були її завоювання?

8. Чому в XIX ст. спроби здійснити реформи, які передбачали європеїзацію Османської імперії, провалилися? Хто був противником реформ?
9. Чому Молодотурецька революція не привела до реформування країни?
10. Якими були причини та наслідки бабїтського повстання в Ірані?
11. Охарактеризуйте становище Ірану на межі XIX—XX ст.
12. Що спричинило революцію в Ірані? Яку роль у придушенні революції в Ірані відіграли Росія та Англія?

13. Складіть у зошити таблицю «Політичне та соціально-економічне становище Туреччини наприкінці XIX ст.».
14. Складіть план розповіді за п. 2 параграфа «Молодотурецька революція 1908 р.» або п. 5 «Революція 1905—1911 рр. в Ірані (Персії)».

15. Обговоріть у групах, що заважало Туреччині та Ірану стати на шлях модернізації.
16. Чому великі держави, незважаючи на занепад Османської імперії, не пішли на її розподіл? Складіть есе за цим питанням.

Практичне заняття

Британське володарювання в Індії.

Народи Африки під владою європейських колонізаторів

1. Що приваблювало європейців у країнах Сходу? 2. Коли почалося проникнення європейців в Індію? 3. Яка європейська країна на кінець XVIII ст. встановила своє панування над Індією?

Мета: на підставі аналізу наведеного тексту визначити, у чому полягали особливості британського володарювання в Індії та як відбувалася колонізація Африки; шляхом дискусії сформулювати уявлення про вплив колоніалізму на розвиток Індії та Африки.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Підготувати повідомлення за темами: «Повстання сипаїв», «Зародження Індійського національного конгресу (ІНК)», «Колонізація Африки».
2. Підготувати есе за темами: «Місія колоніалізму в становленні єдності світу», «Чи несли колонізація цивілізацію підкореним народам?».

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень і есе та обговоріть результати, які ви отримали під час роботи над ними.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте найкращі з підготовлених до уроку повідомлень та есе класу.
4. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.
5. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

1 Індія — перлина Британської корони. Індія з давніх часів привертала увагу купців, європейських монархів, усіляких авантюристів. Португальці, іспанці, англійці, французи намагалися закріпитися на півострові Індостан. Найбільшого успіху досягла англійська Ост-Індська компанія, яка стала верховною владою на півострові. Ост-Індська компанія встановила систему податкового грабунку, експлуатації селян, місцевих землевласників, князів.

У XVIII ст. основним товаром індійського експорту були високоякісні бавовняні тканини, які виготовляли вручну мільйони індійських ткачів. Однак промислова революція зробила виробництво таких тканин у Європі дешевшим, ніж в Індії. Стало вигідним привозити ці тканини з Англії. Втративши ринок збуту, індійські ткачі опинилися на межі голодної смерті. Невдоволення англійським пануванням наростало. Поширювалися чутки, що всіх індійців хочуть повернути в християнство.

2 Повстання сипаїв. Відверто грабіжницька політика англійців викликала обурення індійців, яке вилилося в могутнє повстання. Приводом до нього стало отримання індійською (сипайською) армією нових набоїв для рушниць. Кожний із них був обгорнутий у папір, просочений

свинячим або яловичим жиром. Перед зарядженням солдат мав зірвати зубами цей папір, тоді як вживання свинини в мусульман заборонено, а в індусів корова є священною твариною.

Зі свідчення англійського полковника К. Янга про причини повстання сипаїв

Відмова від нових патронів була простим приводом до повстання, яке вже було замислене раніше та до якого готувалися і індуси, і мусульмани. Справжньою причиною невдоволення було погане управління та нерозбірлива політика анексії, яка притаманна генерал-губернатору Джеймсу Ендрю Дальхузі... Немає сумніву в тому, що усунення короля та анексія території Ауд викликала невдоволення в тій області, із якої була більшість наших сипаїв і де жили їхні родини.

На яких причинах повстання сипаїв наголошує полковник К. Янг?

Повстання розпочалося **10 травня 1857 р.** неподалік міста Делі. Повстали вбили офіцерів-англійців, захопили владу в місті й оголосили про відновлення влади Великих Моголів на чолі з Бахадур Шахом II. Щоб приборкати повстання, уряд Англії діяв швидко та рішуче.

У 1858 р. було ліквідовано Ост-Індську компанію. Індія перейшла під владу Британської корони. Генерал-губернатор Індії почав називатися віце-королем. Управління колоніями здійснювала Рада міністрів.

Сипаї — наймані колоніальні війська в Індії. Складали значну частину британської колоніальної армії. Брали участь у війнах проти Афганістану та придушенні народних повстань проти колонізаторів. Набиралися з вищих каст Індії та отримували значну платню. Проте офіцерами в сипайській армії могли бути лише англійці.

У 1876 р. королева Вікторія стала імператрицею Індії. Було оголошено про прощення тих повсталих, які не вбивали англійців. Англія заявила, що поважатиме права місцевих правителів. Сипаям було дозволено обіймати офіцерські посади.

Ці заходи внесли розлад до лав повсталих. Крім того, сипаї здійснили низку помилок. Після прибуття підкріплення з Англії розпочався наступ на район повстання. Делі та Лакхнау були взяті штурмом. Проте повстання тривало й набуло партизанських форм боротьби. У цій війні уславилася княжна **Лакшмі Баї** із Джхансі, яка зі своїм загоном не давала спокою британським колонізаторам. У 1859 р. були придушені останні осередки повстання.

Економічний розвиток Індії. Після повстання сипаїв політика Англії в Індії суттєво змінилася. Відбулися зміни в колоніальній адміністрації. Були відкриті три університети для виховання в європейському дусі нової індійської еліти. Також англійська влада прийняла закон «Про постійну оренду», за яким селянин-орендар міг стати власником землі за умови доведення в суді того, що саме цей наділ він постійно орендував

Пам'ятник княжні Лакшмі Баї в місті Солапур (Індія). XX ст.

Страта лідерів повстання сипаїв через «диявольський вітер». 1884. Художник Василь Верещагін

щонайменше 13 років. Цей закон хоча й не змінював заплутаної та складної системи аграрних відносин, але заклав основи майнових відносин, подібних до європейських.

Індійське суспільство поділялося за релігійними, кастовими та національно-мовними ознаками, які колонізатори використовували із власною метою. Так, наприклад, англо-індійська армія на 1/3 складалася з мусульманських полків, на 1/3 — із сикхів і на 1/3 — з індусів, які ворогували між собою. Це давало можливість у разі повстання третини військових залучити до його придушення дві третини збройних сил.

Наприкінці XIX ст., незважаючи на зусилля англійців, в Індії зберігалася кастова система.

У другій половині XIX — на початку XX ст. економічне значення Індії для Англії швидко зростало. Індія стала місцем вигідного вкладення капіталу. Тут будувалися залізниці (на початку XX ст. — 30 тис. км), переробні підприємства (чай, кава, джут, бавовна тощо).

Наприкінці XIX ст. почали формуватися національна промисловість і національний підприємницький капітал. На 1911 р. в Індії налічувалося 200 текстильних підприємств, які належали національному капіталу.

Незважаючи на певні успіхи, промислове виробництво було розвинене слабо. Робітники становили лише 1% населення, а місцева буржуазія здебільшого була компрадорською, тобто пов'язаною з іноземним капіталом.

Аграрне виробництво в Індії поступово переорієнтовувалося на забезпечення сировиною англійської промисловості. За перше десятиліття XX ст. кількість зайнятих у сільському господарстві збільшилася із 66 до 72%. Це відбулося через втечу населення з міст, де було зруйновано традиційний устрій (розорення ремісників), адже нова промисловість не змогла поглинути всіх, хто втратив засоби до існування.

4 **Національно-визвольна боротьба.** Швидке руйнування традиційного життя Індії по-різному сприймалося в індійському суспільстві. Противники англійських порядків пропонували повернутися до принципів життя давніх аріїв. Частина мусульман виступала за відновлення традицій раннього ісламу. Проте більшість освічених індійців прагнули поєднати західні ідеї свободи, рівності, гуманізму та раціоналізму з індуїзмом та ісламом.

Становлення індійської національної буржуазії стало тим підґрунтям, на якому виник надзвичайно сильний визвольний рух. У 70—80-х рр. XIX ст. серед частини індійської інтелігенції поширювалися патріотичні настрої. Вона почала об'єднуватися в культурно-освітні організації. Їх учасники закликали повернутися до стародавніх вірувань («Назад до вед»), відкидали кастовий поділ індійського суспільства, проголошували рівність людей і народів, ставили за мету відродження індійської культури. Одночасно висувалися вимоги створення європейської системи освіти, проведення соціальних реформ, прискорення розвитку індійської промисловості. У 1885 р. національно свідомі діячі об'єдналися в **Індійський національний конгрес (ІНК)**. Його перший установчий з'їзд став символом єдності Індії; делегати представляли різні народи Індії, тому спілкувалися англійською мовою.

Балгангадхар Тілак

Англійці прихильно поставилися до ІНК, але згодом ситуація змінилася. Позиції лідера в ІНК займало ліберальне помірковане крило, яке визначило такі цілі: захист національної промисловості, зниження податків, створення системи банківського кредиту, розширення самоуправління та виборного представництва.

Радикальне крило в ІНК очолював **Балгангадхар Тілак (1856—1920)**, який походив із родини брахмана. Він виступав за повну ліквідацію англійського колоніального панування, але мирними засобами; був категоричним противником соціальних реформ, закликав повернутися до національних витоків — індуїзму. Одним із засобів боротьби він вважав бойкот англійських товарів. Б. Тілак суворо дотримувався кастових законів, організовував релігійні свята. За свою діяльність у 1897 р. він був засуджений англійцями до каторжних робіт, але протести світової та індійської громадськості змусили колонізаторів звільнити Б. Тілака.

Початок XX ст. відзначився піднесенням національно-визвольного руху. Цьому сприяла низка чинників: організаційне оформлення руху; зміцнення національного капіталу; організаційне оформлення робітничого руху як самостійної сили; посилення виступів селян проти колоніальних порядків; політика колонізаторів, зокрема віце-короля Дж. Керзона.

Останній прийняв низку законів, які стали поштовхом до масових виступів населення: розпустив виборний муніципалітет у Калькутті; удвічі збільшив плату за навчання у вищих навчальних закладах; прийняв закон про поділ Бенгалії на дві адміністративні одиниці. Це стало останньою краплею, яка перепополнила чашу терпіння народу та сколихнула індійське суспільство.

Головними центрами масових рухів стали Бенгалія, Пенджаб і Бомбей. На пропозицію ІНК 16 жовтня 1905 р. в Бенгалії було проведено й підтримано всією країною національний траур (фактично — загальнонаціональний страйк) на знак протесту проти поділу Бенгалії. Розпочався рух «свадеші» — бойкот англійських товарів.

В умовах загальнонаціонального піднесення ІНК висунув гасло «свараджа» — надання Індії самоуправління в межах Британської імперії на зразок Канади та Австралії. У 1907 р. рух «свадеші» почав переростати в рух «сварадж». Ключовою подією національно-визвольного руху став політичний страйк у Бомбеї в липні 1908 р. Для придушення масових виступів населення колоніальна влада вдалася до репресивних заходів. Ще в 1907 р. було прийнято закон про заколотників, який забороняв мітинги й демонстрації, а в 1908 р. — закон, за яким закривалися газети, що «підбурювали до заколоту». На підставі цього закону заарештували й Б. Тілака, над яким було влаштовано політичний процес, що привернув до себе увагу всієї країни.

Упередженість суддів та англійських присяжних обурила країну. У Бомбеї розпочався загальний політичний страйк: припинили роботу підприємства, магазини, навчальні заклади. Демонстрації та мітинги переростали в сутички з поліцією. Бомбейський страйк, піднесення національно-визвольного руху в країні змусили колоніальну владу піти на поступки: збільшилася кількість виборних осіб у раді при віце-королі, у законодавчих зборах провінцій було створено виборчу більшість. Водночас колонізатори намагалися внести релігійний і національний розкол в індійське суспільство. Так, вибори проводилися за куріями, що утворювалися за релігійною та національною ознакою.

У 1911 р. віце-король скасував закон про розділ Бенгалії та переніс свою столицю з Калькутті в Делі.

Піднесення національно-визвольного руху поставило на порядок денний питання про вироблення програми руху. У місті Ланану в 1916 р. відбулися з'їзди двох найбільших національних політичних організацій (ІНК та Мусульманської ліги), на яких було вироблено програму вимог національно-визвольного руху, зокрема таких: негайне надання Індії широкого самоврядування; призначення індійців на командні посади в армії; розширення митної автономії; установлення індійського контролю над фінансами.

У роки Першої світової війни в індійському національно-визвольному русі помітною постаттю став **Могандас Карамчанд Ганді** (1869—1948). Люди називали його **Магатмою** — великою душею. Він приїхав до Індії

з Південної Африки, де набув досвіду в організації специфічної форми національно-визвольної боротьби — «ненасильницького неспівробітництва» з владою. Ця форма боротьби — «сатьяграха» («впертість в істині») — була відпрацьована М. Ганді в Південній Африці під час боротьби проти расової дискримінації індійських іммігрантів.

Магатма Ганді

Основою для вчення М. Ганді стала теорія ненасильства Л. Толстого, ідеї мирних масових дій. Мислитель був противником насильства та збройної боротьби. Він усвідомлював, що Індії з її кастовим, мовним, національним, релігійним поділом слід уникати крайнощів. Теорія «ненасильницького опору» (або громадської непокори), досвід її застосування в подальшому набули поширення у світі.

Національно-визвольний рух в Індії на початку XX ст. не досяг своєї мети. Для успіху боротьби ще не визріли необхідні умови: не сформувалася соціальна сила, яка повела б за собою всі верстви індійського суспільства, не було забезпечено достатньої підтримки з боку населення.

Запитання і завдання

1. Якими були результати англійського панування в Індії на середину XIX ст.?
2. Хто такі сипаї? Коли відбулося повстання сипаїв в Індії?
3. Які реформи здійснили англійці в Індії після придушення повстання сипаїв?
4. Яка організація наприкінці XIX ст. очолила національно-визвольний рух в Індії? Коли вона була створена?
5. Визначте основні риси економічного розвитку Індії в другій половині XIX ст. Чому в цей період у країні відбулося збільшення сільського населення?
6. Охарактеризуйте національно-визвольний рух в Індії наприкінці XIX — на початку XX ст.
7. Чи можна стверджувати, що англійське панування сприяло розвитку Індії?

Народи Африки під владою європейських колонізаторів. До встановлення європейського панування Африка складалася із двох історико-географічних регіонів. Перший, розташований на північ від пустелі Сахара й до Червоного моря, входив до зони поширення цивілізацій Середземномор'я — давньоєгипетської, фінікійської, греко-римської. Після арабських завоювань тут утвердився іслам, а після розпаду халіфату утворилося кілька арабських держав. Згодом ці держави, за винятком Марокко, увійшли до складу Османської імперії.

В Ефіопії збереглося християнство, і в середині XIX ст. тут утворилася держава на чолі з імператором (негусом). Загалом цей регіон із давніми традиціями державності, відносно розвиненим господарством був одним із центрів християнської та ісламської культури.

Установлення європейського панування в Африці відбувалося по-різному. Спроби європейців закріпитися в Північній Африці почалися наприкінці XVIII ст. Першим реальним здобутком стало загарбання в 1830 р. Францією Алжиру. На початку XX ст. всю територію Північної Африки було поділено між європейськими державами. Єгипет і Судан належали Англії, Лівія — Італії, Алжир, Туніс і Марокко — Франції. Також частину Марокко утримувала Іспанія. Боротьба за Марокко призвела до двох гострих міжнародних криз (1905—1906, 1911 рр.), які могли вилитись у світову війну.

Проникнення в Тропічну й Південну Африку було повільнішим, хоча воно почалося ще в XV—XVI ст. Спочатку європейські держави прагнули встановити контроль над работоргівлею.

До 1807 р., коли англійці заборонили работоргівлю та стали перешкоджати їй, з Африки було вивезено 12 млн рабів. Уже перший досвід колонізації доводив, що в Африці можна розвивати плантаційне господарство, але проникнення вглиб гальмувалося через погані дороги та наявність вогнищ тяжких захворювань, від яких європейці не мали ліків.

Однак наприкінці XIX ст. ситуація докорінно змінилася. Європейські держави почали активно захоплювати й ділити Африканський континент. На початку XX ст. на території Африки залишилися лише дві незалежні держави: Ефіопія, яка захистила свою незалежність у боротьбі з Італією, і Ліберія, заснована в XIX ст. неграми зі США, які прагнули повернутися на свою історичну батьківщину.

Найбільші колоніальні володіння належали Англії (30 %) та Франції (34 %). Крім них, колонії на Африканському континенті мали Німеччина (Того, Камерун, Танганьїка, Намібія), Португалія (Ангола, Мозамбік, Гвінея-Бісау), Іспанія (Західна Сахара, Екваторіальна Гвінея), Бельгія (Конго), Італія (Лівія, Сомалі, Еритрея).

Оскільки поділ Тропічної та Південної Африки відбувався за відсутності відносно стабільних державних утворень на континенті, він був здійснений європейськими державами довільно. Кордони колоній не збігалися ні з етнічними межами, ні з географічними, що призвело до роз'єднання багатьох народів.

Різниця в спрямованості колонізації зумовила відмінності в характері визвольного руху народів Африки. У Північній Африці він набув форми відновлення незалежності держав, що раніше тут існували. У XX ст. ці вимоги зазвичай поєднувалися з програмами модернізації цих держав за європейським зразком. Так, відбулися великі повстання в Алжирі (1871—1872 рр.), Тунісі, Єгипті (1881 р.), Судані (було створено Махдистську державу, яка проіснувала до 1898 р.).

У Центральній і Південній Африці опір колонізаторам мав характер періодичних збройних виступів під керівництвом місцевих вождів.

Атака англійців на позиції бурів. Початок XX ст.

З огляду на перевагу європейців в озброєнні та ворожнечу між різними племенами, вони не становили загрози колонізаторам.

Значно відрізнявся розвиток Південної Африки. На крайньому півдні континенту в XVII ст. голландці заснували Капську колонію. Колоністи обробляли землю та називали себе **бурами** (від нід. — фермер, селянин). Усі вони за віросповіданням були дуже набожними кальвіністами. Бури вважали рабство таким, що не суперечить християнській моралі.

У XIX ст. Капську колонію захопили англійці, які скасували рабство та прагнули ввести самоврядування на основі расової рівності. Тоді частина бурів вирішила переселитися на схід і північний схід. Там вони заснували держави Наталь, Оранжеву республіку та Трансвааль. На цих територіях було знайдено значні поклади золота, алмазів тощо. Англійці,

прагнучи оволодіти цими багатствами, розпочали війну проти бурів. Після **англо-бурської війни** (1899—1902 рр.) території держав було захоплено англійцями. Особливістю війни стало те, що тут уперше були застосовані концентраційні табори для непокірного мирного населення. Однак опір бурів був настільки запеклим, що англійці для збереження стабільності пішли їм на поступки. У 1910 р. колишні держави бурів було об'єднано в Південно-Африканський Союз (ПАС), який отримав статус домініону. Англійська мова та африкаанс (діалект голландської) стали офіційними, а в бурських провінціях зберігалися порядки, що виключали небілих із політичного життя.

Створення домініону зробило бурів господарями становища, оскільки вони складала більшість білого населення. Їхній вплив особливо зріс після Першої світової війни, коли вони продемонстрували повну прихильність до Англії; наслідком цього стало закріплення в ПАС режиму расового гноблення. В африканців було відібрано майже всі землі. Вони мали жити тільки на окремих територіях та отримати дозвіл на проживання на землях білих і в спеціально відведених місцях.

Запитання і завдання

1. На які історико-географічні регіони можна поділити Африку? Де переважав іслам?
2. Які країни взяли участь у колоніальному поділі Африки?
3. Назвіть найбільші антиколоніальні повстання в Африці.
4. Коли відбулася англо-бурська війна?
5. Що полегшувало, а що стримувало колонізацію Африки європейцями?
6. Визначте причини того, що колоніальний поділ Африки відбувався прискореними темпами лише в XIX ст., а не раніше.
7. Підготуйте розповідь про колонізацію Африки європейцями.

§ 26. Міжнародні відносини наприкінці XIX — на початку XX ст.

1. У чому полягає сутність віденської системи міжнародних відносин? Коли вона була створена? 2. Коли завершилося об'єднання Німеччини та Італії в національні держави?

Співвідношення сил у Європі в 70-ті рр. XIX ст. Поразка Росії в Кримській війні 1853—1856 рр., об'єднання Німеччини та Італії, поразка Франції у франко-німецькій (франко-прусській) війні 1870—1871 рр. призвели до зміни співвідношення сил у Європі та загострення міжнародних відносин. Особливо цим скористалася Росія, яка повернулася до групи великих держав і продовжила зовнішню експансію.

Поява в центрі Європи нової, могутньої, милітаризованої, агресивної Німецької імперії викликала занепокоєння всіх сусідніх держав.

У той час зовнішньополітичний курс Німеччини визначав О. фон Бісмарк, який прагнув утвердити повне панування своєї країни в Європі. Незважаючи на поразку, Франція залишалася головною перешкодою на цьому шляху. Уряд Німеччини неодноразово провокував Францію на нову війну (франко-німецькі «тривоги» 1874—1875 рр.), але марно.

Зростання могутності Німеччини підштовхнуло Австро-Угорщину до зближення з нею, хоча Австрія зазнала поразки у війні проти Пруссії 1866 р. До такого кроку Австро-Угорщину спонукали обставини. Це, зокрема, етнічна близькість німців та австрійців, нестабільне становище двоєдиної монархії, прагнення здобути підтримку німецької дипломатії в експансії на Балканах, зростання економічної залежності від Німеччини.

Тим часом О. фон Бісмарк прагнув досягти нейтралітету з Росією, яка в 60-х рр. XIX ст. докладала зусиль для скасування статей Паризького договору 1856 р. Відкривалися сприятливі перспективи для російсько-німецького зближення.

У 1873 р. зусилля О. фон Бісмарка дали позитивні результати. Після підписання російсько-австрійської угоди про розмежування сфер впливу на Балканах між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Росією було укладено **Союз трьох імператорів**. Проте ця дипломатична перемога О. фон Бісмарка виявилася примарною. Між сторонами угоди існували значні суперечності. У 1875—1877 рр. Росія не підтримала Німеччину під час франко-німецьких «воєнних тривог», тобто виступила як гарант безпеки й незалежності Франції. Це не залишилося непоміченим у Парижі, що згодом привело до франко-російського зближення.

Тим часом антиросійська позиція Великої Британії давала надію Німеччині утримати Росію в нейтральному стані. Англія була головним противником збільшення російських володінь на Середньому й Далекому Сході та поширення російського впливу на Балканах. Так, через рішучу

протидію Англії та Німеччини Росія не змогла повною мірою використати наслідки перемоги в російсько-турецькій війні 1877—1878 рр.

Крім того, Німеччина неохоче поставилася до протекціоністських заходів Росії, які обмежили доступ німецьких товарів на російський ринок. У відповідь Німеччина скоротила російський експорт хліба і в 1887 р. відмовилася надати Росії кредити. Тоді Росія звернулася до Франції, яка надала значні позики. У результаті подальше існування Союзу трьох імператорів стало неможливим.

Таким чином, характерною рисою міжнародних відносин 70-х рр. XIX ст. було те, що кожна з великих держав прагнула не допустити одноосібного посилення жодної з країн.

Карикатура на «Троїстий союз». XIX ст.

2 **Утворення військово-політичних блоків.** На початку 80-х рр. XIX ст. в міжнародних відносинах відбулися докорінні зміни. Почалося формування військово-політичних союзів. Перший крок у цьому напрямку зробила Німеччина. 7 жовтня 1879 р. у Відні було укладено австро-німецький союз. Одночасно О. фон Бісмарк не залишав надій на утримання Росії на рівні нейтральної держави. У 1881 р. було відновлено Союз трьох імператорів, а 1887 р. укладено російсько-німецький «перестраховальний договір». Проте це не виключало Росію із групи головних суперників Німеччини. У 1882 р. Німеччина, Австро-Угорщина та Італія уклали між собою **Троїстий союз** на п'ять років, який поновлювався через кожні п'ять років і проіснував до 1915 р.

Із союзного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією, укладеного у Відні 20 травня 1882 р.

...Іх Величність імператор австрійський... імператор німецький... король Італії домовилися укласти договір, який завдяки своїй істотно охоронній та оборонній природі має на меті забезпечити їх від загроз, які могли б створитися для безпеки їхніх держав і спокою Європи.

Стаття 1. Високі Договірні Сторони обіцяють одна одній мир і дружбу, і вони не вступлять ні в який союз або зобов'язання, спрямовані проти однієї з їхніх держав...

Стаття 2. У разі, якщо Італія без прямого виклику з її боку зазнала б нападу Франції з будь-якого приводу, обидві Договірні Сторони зобов'язані надати атакованій стороні допомогу та сприяння всіма своїми силами. Таке ж зобов'язання буде покладене на Італію в разі неспровокованого прямого нападу Франції на Німеччину.

Стаття 3. Якби одна або дві з Високих Договірних Сторін, без прямого з їхнього боку виклику, зазнали нападу та були б утягнуті у війну проти двох або кількох великих держав, які не беруть участі в цьому договорі, то *casus foederis* (випадок, який вимагає практичного застосування союзного договору. — *Авт.*) одночасно трапляється для всіх Високих Договірних Сторін.

Стаття 4. У разі, коли яка-небудь велика держава, що не бере участі в цьому договорі, стала б загрожувати безпеці території однієї з Високих Договірних Сторін, і сторона, якій загрожують, була б цим змушена оголосити їй війну, обидві інші зобов'язуються дотримуватися щодо їхньої союзниці доброзичливого нейтралітету.

Стаття 5. Якщо для миру однієї з Високих Договірних Сторін створюється загроза за обставин, передбачених у попередніх статтях, то Високі Договірні Сторони домовляються в потрібну мить щодо воєнних заходів у разі спільного виступу.

- ? 1. Якими були умови союзного договору? 2. Чи справді він мав «охоронну та оборонну природу», як про це йшлося?

На тлі загострення російсько-німецьких відносин відбувалося російсько-французьке зближення, у 1887 р. Франція надала Росії значний кредит. Почалися переговори про укладення союзу. У 1892 р. країни підписали воєнну конвенцію, яку було затверджено 1893 р. Отже, у Європі утворилися два ворожі військово-політичні союзи.

Російсько-французьке зближення викликало велику стурбованість у Німеччині, яка скасувала всі обмеження на торгівлю з Росією та уклала новий торговельний договір. Проте залишилася одна велика держава — Велика Британія, від позиції якої залежала перевага якогось із блоків.

Наприкінці XIX ст. Англія все ще проводила політику «блискучої ізоляції» (непряме втручання у справи європейських країн). Зберігалися напружені відносини із Францією через розподіл колоній в Африці та Азії. У 1902 р. було укладено англо-японський союз, спрямований проти Росії, що дало Японії можливість у 1904—1905 рр. перемогти її у війні.

Однак в англійських політичних колах зростало розуміння того, що головна небезпека для Великої Британії йде від Німеччини. Так, англо-німецьке суперництво в економічній і військовій сферах привело до перегляду зовнішньої політики Англії.

8 квітня 1904 р. в Лондоні було підписано англо-французьку таємну угоду. У ній розмежовувалися сфери впливу двох держав в Африці. Англія визнавала право Франції на Марокко, а Франція — право Англії на Єгипет. Цей договір дістав назву **Антанта**.

Після поразки в російсько-японській війні, а також подій революції 1905—1907 рр., які послабили Росію, Англія вже не сприймала її як небезпечного конкурента. Крім того, тепер вона мала підстави вважати Росію своєю союзницею в боротьбі проти Німеччини та національно-визвольних рухів народів Азії. 31 серпня 1907 р. була укладена англо-російська конвенція про

Символічне зображення держав Антанти — Франції, Росії, Англії. XX ст.

розмежування сфер впливу в Ірані, Афганістані та Тибеті. Так було завершено створення Антанти.

Проте єдиної угоди між трьома державами не існувало. Її уклали лише на початку Першої світової війни.

З англійського журналу «Сатердей рев'ю» (1897 р.)

О. фон Бісмарк уже давно визнав, що... в Європі існують дві великі непримиренні, спрямовані одна проти одної сили, дві великі нації, яким хотілося б увесь світ перетворити на своє володіння та правити з нього торговельну данину, — Англія... і Німеччина... Німецький комівояжер та англійський мандрівний торговець... навперебій змагаються в кожному куточку земної кулі. Мільйон дрібних сутічок створює привід до найбільшої війни, яку будь-коли бачив світ. Якби Німеччину було б завтра зрівняно із землею, то післязавтра не знайшлося б у світі жодного англійця, який не став би від цього багатшим.

Який конфлікт був визначальним у міжнародних відносинах наприкінці XIX ст.?

Міжнародні кризи та конфлікти наприкінці XIX — на початку XX ст.

Швидкий промисловий розвиток провідних країн світу наприкінці XIX ст. призвів до загострення їх суперництва за джерела сировини, ринки збуту й сфери прибуткових капіталовкладень. Держави стали обмежувати конкуренцію на міжнародних ринках і перейшли до їх поділу. Нестримний колоніальний поділ світу підштовхував людство до військової катастрофи. Про це свідчили міжнародні кризи й локальні війни, що почастишали з кінця XIX ст. і поки що відбувалися за межами Європи або на її окраїнах.

- ▶ У 1894—1895 рр. відбулася **японо-китайська війна**, у результаті якої Японія захопила ряд китайських територій (острів Тайвань і острови Пенху).
- ▶ У 1898 р. спалахнула **американо-іспанська війна** — перша війна за переділ світу. До США, які здобули в цій війні перемогу, відійшли колишні іспанські володіння — острови Пуерто-Рико і Гуам. Куба була проголошена незалежною, але фактично потрапила під протекторат США. Американці також захопили Філіппіни, заплативши Іспанії компенсацію в розмірі 20 млн доларів.
- ▶ У 1899—1902 рр. відбулася **англо-бурська війна**, у результаті якої Велика Британія захопила дві бурські держави в Південній Африці — Трансвааль і Оранжеву республіку.
- ▶ У 1904—1905 рр. відбулася **російсько-японська війна**. У результаті Японія отримала південну частину російського острова Сахалін, а також території, орендовані Росією в Північно-Східному Китаї.

Восени 1905 р. Японія нав'язала протекторат Кореї (у 1910 р. Корея стала японською колонією).

- ▶ У 1905—1906 рр. виникла **перша марокканська криза** — гострий конфлікт між Німеччиною, Великою Британією та Францією за панування в Марокко. Згідно з англо-французьким договором 1904 р., за Францією закріплювався контроль над більшою частиною Марокко. Це викликало незадоволення з боку Німеччини, яка прагнула зміцнити свій вплив. Німецький уряд наполягав на скликанні міжнародної конференції й погрожував Англії та Франції війною. У січні 1906 р. конференція фактично визнала незалежність Марокко, але насправді вплив продовжували зберігати Франція та Іспанія. У підсумку Німеччина нічого не отримала.
- ▶ У 1908 р. виникла **боснійська криза**. Австро-Угорщина приєднала до себе давно окуповані її військами Боснію і Герцеговину. Це поставило під загрозу існування незалежної Сербської держави. Сербія готувалася дати відсіч будь-якому вторгненню, розраховуючи на допомогу Росії. Проте Росія не була готова до війни з Австро-Угорщиною, на боці якої виступала Німеччина. Тому російський уряд, а слідом за ним і сербський були змушені визнати владу Австро-Угорщини над Боснією і Герцеговиною.
- ▶ У 1911 р. виникла **друга марокканська криза**. У Марокко спалахнуло повстання проти султана. Німеччина прагнула втрутитися у внутрішнє становище країни. Однак на бік Франції знову стала Велика Британія, яка, погрожуючи Німеччині війною, змусила останню відмовитися від втручання в марокканську проблему. Розв'язання основних питань залишалося за Францією.
- ▶ У 1911—1912 рр. відбулася **італо-турецька (тріполітанська) війна**. Користуючись слабкістю Османської імперії, Італія захопила останні турецькі володіння в Північній Африці — Тріполітанію та Кіренаїку. На базі цих територій була створена італійська колонія Лівія.
- ▶ У 1912—1913 рр. відбулися дві **балканські війни**, які не розв'язали проблеми Балкан.

Орли (Забутий солдат).
1887—1900. Художник
Василь Верещагін

Панцерник «Дредноут». XX ст.

? Чому поява таких бойових кораблів спричинила зростання напруженості в міжнародних відносинах і прискорила гонку озброєнь?

4 Гонка озброєнь. Напруженість, що наростала у відносинах провідних держав, супроводжувалася шаленою гонкою озброєнь. Від 1883 до 1903 р. тільки в європейських країнах військові витрати зросли майже вдвічі, а кількість армій збільшилася на 25%.

Найбільш активно відбувався процес нарощування військово-морських сил. Так, наприкінці XIX ст. німецький військовий флот посідав п'яте місце в Європі та був призначений лише для оборони морського узбережжя. Однак із 1898 р. після прийняття першого морського закону в Німеччині почалася гонка морських озброєнь, метою якої було подолання переваги Англії на морях.

Нарощувала свою військову міць й Англія. У 1905 р. там був закладений панцерник нового типу, названий «Дредноут». Він відрізнявся тим, що фактично був броньовою плавучою платформою для гармат великого калібру (десять артилерійських гармат великого калібру замість колишніх чотирьох). Надалі схожі судна стали називатися дредноутами. Уряд вважав, що, створивши ці потужні кораблі, він посилить морську перевагу Великої Британії. Проте вже в 1907 р. Німеччина спустила на воду відразу п'ять дредноутів.

У 1912 р. рейхстаг прийняв доповнення до закону про флот, відповідно до якого військово-морський флот Німеччини був істотно збільшений за рахунок великих бойових кораблів. Англія відповіла на це рішенням будувати надалі два кораблі на противагу одному німецькому («два кіля проти одного»). Зростала кількість сухопутних збройних сил. У 1913 р. Франція прийняла закон про перехід від дворічного на три-

річний термін військової служби, що мало збільшити кількість французької армії мирного часу на 50%. Розширювала свій кількісний склад російська армія. Стрімко збільшувала свою сухопутну армію Німеччина.

Відбувалося переозброєння армій. Для створення новітніх систем озброєнь широко використовувалися досягнення науково-технічного прогресу. Завдяки розвитку металургії та хімії стало можливим удосконалення вогнепальної зброї. Наприкінці XIX ст. з'явився перший станковий кулемет, винайдений Х. Максимом, різні швидкострільні

Хайрем Максим та його станковий кулемет. XX ст.

й далекобійні гармати, бездимний порох тощо. Виробництво й упровадження нових видів озброєнь викликали значне збільшення військових витрат.

За період із 1901 до 1913 р. великі держави витратили на військові потреби понад 20 млрд доларів і збільшили розмір своїх збройних сил майже на 30%. Лідерство в гонці озброєнь залишалося за Німеччиною. Спираючись на свій економічний потенціал, Німеччина встигла краще й швидше за інші країни підготуватися до війни.

Висновки

- ▶ Підсумком розвитку міжнародних відносин на межі XIX—XX ст. став поділ Європи та світу на два ворожі військово-політичні блоки — Троїстий союз і Антанту. Основним змістом політики великих держав у складі цих союзів була підготовка до світової війни за поділ уже поділеного світу. Перші такі протистояння розпочалися наприкінці XIX ст.: іспано-американська (1898 р.), англо-бурська (1899—1902 рр.), російсько-японська (1904—1905 рр.) війни.
- ▶ Підготовка до війни призвела до шаленої гонки озброєнь, першість у якій узяла Німеччина.

Запитання і завдання

1. Протистояння між якими державами визначало зміст міжнародних відносин у Європі в 70-ті рр. XIX ст.? 2. Коли виник Союз трьох імператорів? Які держави його утворили? 3. Коли і як було утворено Троїстий союз? Які держави до нього увійшли? 4. Який союз виник на противагу Троїстому союзу? 5. Що таке гонка озброєнь? 6. Назвіть основні міжнародні конфлікти за переділ світу.

7. Які події призвели до перерозподілу сил у європейській політиці в останній третині XIX ст.? 8. Якою була мета створення Союзу трьох імператорів? 9. Що зумовило появу військово-політичних блоків? 10. Чи закономірним було загострення міжнародних відносин наприкінці XIX — на початку XX ст.? 11. Яку мету ставили перед собою народи Балканського півострова?

12. Підготуйте розгорнутий план відповіді за темою «Міжнародні відносини в другій половині XIX — на початку XX ст.». 13. Складіть хронологічну таблицю основних подій у міжнародних відносинах у другій половині XIX — на початку XX ст.

14. Суперечності між якими державами стали визначальними для міжнародних відносин другої половини XIX — початку XX ст. і чому? Підготуйте невелике повідомлення за цим питанням.

РОЗДІЛ V. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ (кінець XVIII — початок XX ст.)

§ 27. Наука і техніка

1. Коли й ким була створена парова машина? 2. Що таке промислова революція? У якій країні вона почалася?

Подорожі європейців і розвиток географічних знань. На початок XIX ст. європейцям були відомі лише прибережні райони більшості континентів. Їхні внутрішні райони, особливо в Азії, Африці, Південній Америці, Австралії, були майже не досліджені. Неосвоєними залишалися й південний і північний полярні райони.

У 1820 р. російська морська експедиція під керівництвом **Тадея Беллінсгаузена** та **Михайла Лазарєва** відкрила новий материк — Антарктиду. Проте суворий клімат завадив подальшому вивченню континенту.

У середині XIX ст. британський місіонер і дослідник **Девід Лівінгстон** здійснив кілька подорожей Центральною та Південною Африкою. Англієць **Генрі Стенлі** першим серед європейців перетнув Африку зі сходу на захід та відкрив і дослідив басейн річки Конго.

У 1860—1861 рр. англійські дослідники **Роберт Берк** і **Вілс О'Хара** вперше перетнули Австралію з півдня на північ.

Микола Миклухо-Маклай
із папуасом. XIX ст.

Дослідженням природи та населення Океанії займався уродженець України **Микола Миклухо-Маклай**. Поживши серед аборигенів Нової Гвінеї (папуасів) та познайомившись ближче з їхнім життям, він категорично заперечував ідеї расизму — зверхності одних рас над іншими.

Завдяки експедиціям російських вчених **Петра Семенова-Тян-Шанського** та **Миколи Пржевальського** були досліджені внутрішні райони Сибіру й Центральної Азії.

Французькі дослідники першими досягли головного міста високогірного Тибету — Лхаси. Англієць **Джордж Еверест** і **Годвін Остін** дісталися Гімалаїв та зробили опис найвищої вершини світу — гори Джомолунгма.

На кінець XIX ст. були складені достатньо повні карти материків. Єдиною недослідженою частиною світу залишалася Антарктида.

2 Розвиток науки. Перша половина XIX ст. стала періодом швидкого розвитку природничо-математичних наук, що було пов'язано з новими потребами суспільства. Розгортання технічного прогресу вимагало розуміння законів механіки, властивостей матеріалів, що використовувалися у виробництві, знайдення способів обчислення швидкості, тиску тощо. Ці та багато інших завдань були розв'язані вченими різних країн.

Завдяки працям французького вченого **Антуана Лорана де Лавуазьє** хімія стала самостійним науковим напрямком. За дорученням Паризької академії наук А.Л. Лавуазьє брав участь у вивченні суто технічних проблем, зокрема повітроплавання, громадської гігієни. Хімік **Клод Луї Бертолле** встановив, що особливості хімічних реакцій залежать від маси та властивостей речовин, які взаємодіють, і від умов реакції. Праці К.Л. Бертолле знайшли застосування в промисловому виробництві. Так, для виготовлення вибухових речовин, сірників досі використовують відкрити ним так звану бертолетову сіль. Він також розробив спосіб відбілювання полотна хлором, чим скористалася легка промисловість.

З ім'ям чеського природознавця **Грегора Менделя** пов'язують виникнення науки про спадковість. Г. Мендель вивів закономірності передачі спадкових ознак і цим започаткував розвиток генетики, яка вивчає спадковість і мінливість організмів.

У другій половині XIX ст. природознавство поглибилося завдяки розвитку мікробіології, імунології, ембріології, бактеріології. Визначними представниками цих наукових напрямків були **Роберт Кох** у Німеччині, **Ілля Мечников** у Росії, **Луї Пастер** у Франції. Так, Л. Пастер розробив метод пастеризації для збереження продуктів, дослідив хімічний процес бродиння. Усе це дозволило вдосконалити методи приготування харчових продуктів.

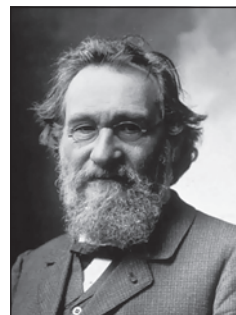
Своєрідним підсумком діяльності природознавців різних країн стало відкриття в 1869 р. **Дмитром Менделєєвим** одного з фундаментальних законів природи, який дістав назву періодичного закону Менделєєва.

Визначними центрами природознавчих досліджень у XIX ст. стали університети Берліна, Відня, Парижа, Петербурга. Кінець XIX — початок XX ст. були часом великих наукових відкриттів, що зумовили перегляд старих уявлень про навколишній світ і здійснили революцію в природничих науках.

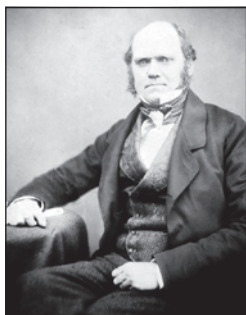
Найбільшим досягненням XIX ст. вважається відкриття **Чарльзом Дарвіном** теорії еволюції тваринного й рослинного світу. Це була справжня

Антуан Лоран де Лавуазьє

Ілля Мечников

Чарльз Дарвін

Марія Кюрі

Ернест Резерфорд

революція в галузі біології. У 1859 р. вчений видав книгу «Походження видів шляхом природного відбору». Завдяки теорії Ч. Дарвіна вдалося не тільки пояснити різноманітність видів, а й упорядкувати весь природний світ. Також уперше по-науковому було поставлене питання про походження людини. Сам вчений висловив припущення, що людина походить від якогось спільного з мавпою предка.

Англійський фізик **Джозеф Томсон** у 1897 р. відкрив першу елементарну частинку — електрон, що входить до складу атома. Виявилось, що атом, який до того вважався останньою неподільною мірою матерії, сам складається із дрібних частинок. Вивчаючи ефект радіоактивності, французькі фізики **Антуан Сезар, Александр Едмон та Антуан Анрі Беккерелі, П'єр і Марія Кюрі** дійшли висновку, що деякі елементи довільно випромінюють енергію. Це поставило під сумнів тогочасне розуміння закону збереження енергії.

У 1901 р. німецький фізик **Макс Планк** установив, що енергія виділяється не безперервним потоком, як вважали раніше, а окремими пучками — квантами.

У 1911 р. англійський фізик **Ернест Резерфорд** запропонував першу планетарну теорію будови атома, відповідно до якої атом подібний до Сонячної системи: навколо позитивного ядра рухаються електрони — негативні частинки. У 1913 р. цю теорію доповнив данський фізик **Нільс Бор**, який висунув припущення про стрибкоподібний перехід електрона з однієї орбіти на іншу. При цьому структура атома змінюється: він отримує або поглинає квант енергії. Ідеї М. Планка та Н. Бора стали фундаментом для окремого розділу сучасної фізики — квантової механіки.

Докорінно змінилися традиційні уявлення про простір, час і рух. У 1905 р. 26-річний німецький фізик **Альберт Ейнштейн** опублікував працю «До електродинаміки тіл», у якій було закладено основи теорії відносності. А. Ейнштейн довів, що швидкість світла у вакуумі є сталою, не залежить від напрямку та швидкості руху джерела світла та є граничною для передачі будь-яких взаємодій. Квантова механіка й теорія відносності похитнули основи традиційної фізики. Нові відомості про будову матерії спричинили появу нових міждисциплінарних наук. Тісний зв'язок між фізикою та хімією обумовив формування такої дисципліни, як фізична хімія, що досліджує фізичні явища під час хімічних реакцій.

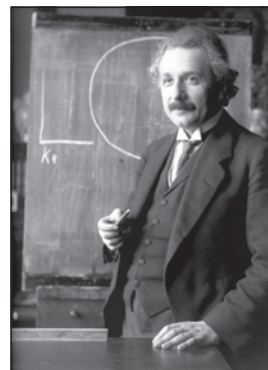
Швидкими темпами розвивалися електро- і фотохімія, хімія органічних речовин природного походження (біохімія) і хімічна фармакологія.

Спираючись на досягнення біології (вчення про клітинну будову організмів), теорію чеського натураліста Грегора Менделя про чинники, що впливають на спадковість, німецький вчений **Август Вейсман** та американський вчений **Томас Морган** створили основи генетики — науки про передачу спадкових ознак у рослинному й тваринному світі.

Класичні дослідження фізіології серцево-судинної системи та органів травлення здійснив російський вчений **Іван Павлов**. Вивчивши вплив вищої нервової діяльності на перебіг фізіологічних процесів, він розробив теорію умовних рефлексів.

Досягнення біологічних наук стали потужним поштовхом до розвитку медицини. Продовжуючи дослідження визначного французького бактеріолога Луї Пастера, співробітники Пастерівського інституту в Парижі вперше розробили запобіжні щеплення проти сибірки, курячої холери та сказу. Німецький мікробіолог **Роберт Кох** і його численні учні відкрили збудників туберкульозу, черевного тифу, дифтерії, сифілісу та винайшли ліки проти цих хвороб.

Завдяки успіхам у хімії медицина поповнилася низкою нових препаратів. Лікарі різних країн світу розробляли основи наукової санітарії та гігієни, заходи профілактики й запобігання епідемій.

Альберт Ейнштейн

3

Досягнення техніки та їх прикладне значення. Перехід від мануфактурного до фабричного виробництва та винахід наприкінці XVIII ст. парового двигуна уможливили розвиток технічного прогресу в промисловості. Суть нового етапу технічного прогресу, що розгорнувся в першій половині XIX ст., полягала у створенні машин за допомогою машин. Отже, у промисловості однією з головних галузей стало машинобудування.

Виготовлення машин потребувало великої кількості металу, тому металургійна промисловість почала вдосконалюватися. Англійський інженер **Генрі Бессемер** винайшов для виробництва чавуну, заліза та сталі обертову піч — конвертер, а французький інженер **П'єр Мартен** — піч для виготовлення сталі високої якості. Як самостійна галузь виникла хімічна промисловість. Значні досягнення мала текстильна промисловість. Завдяки механізованому нанесенню малюнка на тканину замість 50 робітників цю роботу виконували двоє.

Прикладом технічного прогресу в першій половині XIX ст. стали зміни в друкарстві. На початку століття для друку використовували ручний верстат. Згодом він поступився місцем механічному, який також

Семюел Морзе

постійно вдосконалювали. Так, у 1816 р. в Лондоні друкували 1100 примірників газети «Таймс» на годину, а в 1850 р. — уже 10 тисяч.

Швидкими темпами відбувався розвиток транспорту. Основним засобом пересування на суходолі стали залізниці. На морських шляхах вітрильники поступово витіснялися пароплавами. У 1807 р. відбулося випробування першого пароплава **Роберта Фултона**. На початку століття в США та Англії з'явилися перші автомобілі з паровим двигуном. Швидкість їхнього руху в Англії обмежувалася 4 км/год.

Парові машини знайшли застосування в сільському господарстві. У 40-х рр. XIX ст. в Англії з'явилися перші парові молотарки, а через деякий час і парові плуги. Звідси вони стали поширюватися в інші країни.

Почали вдосконалюватися й засоби зв'язку. Дуже швидко поширилися винайдені в 1836 р. американським винахідником **Семюелом Морзе** телеграфний апарат і код (азбука) Морзе.

Необхідність розвитку світової торгівлі сприяла спорудженню каналів. Найбільшим із них став Суецький канал, будівництво якого в 1859 р. розпочав французький інженер **Фердінанд Лессепс**. Через десять років воно було закінчене.

Свідченням успіхів нової техніки стали залізничні тунелі. У 1843 р. було завершено будівництво такого тунелю під Темзою. Почали вдосконалюватися конструкції мостів. У 1818—1826 рр. в Англії інженер **Томас Телфорд** спорудив перший залізничний навісний міст.

Досягнення наукової думки другої половини XIX ст. пришвидшили розвиток нової техніки та технологій. На передній план вийшли електроенергетика, машинобудування, металургія, гірнична, хімічна промисловість, транспорт. Найбільшим кроком в енергозабезпеченні промислового виробництва й транспорту стало отримання електроенергії в більших обсягах за допомогою динамомашин, перші зразки яких з'явилися в 70-х рр. XIX ст.

Рудольф Дизель

Технічною подією великого значення стала поява нового класу моторів, які сконструювали німецькі винахідники **Ніколаус Отто** (1876 р.) і **Рудольф Дизель** (1897 р.). Ці компактні високоекономічні двигуни, що працювали на рідкому пальному, швидко знайшли застосування в першому автомобілі **Г. Даймлера** і **К. Бенца** (1886 р., Німеччина), першому літаку братів **Райт** (1903 р., США) і першому дизельному локомотиві (тепловозі) компанії «**Клозе-Шульцер**» (1912 р., Німеччина).

У металургії важливими технічними винаходами на початку ХХ ст. стали конвертерний (томасівський) спосіб виплавлення сталі з чавуну з великими домішками сірки й фосфору, виплавлення високовуглецевої сталі та різних феросплавів у дугових, а потім в індукційних електропечах, а також отримання алюмінію та міді методом електролізу. У 1891 р. в Німеччині було запущено перший прокатний стан, якому надавали руху електромотори. В обробці металовиробів почали використовувати електротата газозварювання. У гірничій справі набули поширення бурильні пристрої та дискові врубіві машини з електричним приводом. Промислове введення крекінг-процесу — розкладу сирової нафти на різні фракції (частини) під дією високих тисків і температур — дозволило отримати в значних кількостях легке рідке паливо, передусім бензин, необхідний для автомобільної промисловості.

Нові методи отримання аміаку розширили виробництво азотної кислоти та інших азотних сполук, необхідних для виробництва штучних добрив, барвників і вибухових речовин.

У промислового й транспортного будівництві використовувалися якісні марки сталі. Усе ширше застосовувався залізобетон. Зі сталевих і залізобетонних конструкцій споруджувалися різні будівлі, мости, тунелі великих розмірів.

Завдяки винаходу котлів із високим перегрівом пари, автоматичних гальм тощо серйозних змін зазнало транспортне машинобудування. У 1904 р. було пущено перший електропоїзд.

Прискорене впровадження у виробництво нової техніки супроводжувалося збільшенням підприємств і переходом їх на випуск масової стандартизованої продукції. Основною технологією для цього стало конвеєрне виробництво. Його сутність полягає в тому, що робочі механізми й робочі місця, відповідно до технологічного процесу, подрібнено на низку простих операцій, які здійснюються безперервно. Уперше в повному обсязі таку технологію було застосовано на автомобільних заводах **Генрі Форда** (США). Поряд із ним на початку ХХ ст. звичним явищем стали телефон, який винайшов **Александр Грейам Белл** у 1876 р., фонограф (**Томас Алва Едісон**, 1877 р.), радіоприймач (**Гульєльмо Марконі** та **Олександр Попов**, 1895 р.), кіно (**брати Луї Жан та Огюст Люм'єр**, 1895 р.), електричне освітлення вулиць, цехів, квартир тощо. У 1881 р. з'явився трамвай, а невдовзі й метро.

Значні досягнення відбулися і у військовій техніці. У 1883 р. з'явився кулемет американського інженера **Хайрема Максима**. Почалося

Брати Люм'єр

? У чому полягала революційність винаходу братів Люм'єр?

створення авіації. Флот отримав броньовані кораблі з гарматами великого калібру й підводні човни.

4 Основні тенденції розвитку філософії. Найяскравіше основні тенденції розвитку філософії кінця XVIII — першої половини XIX ст. втілювалися в працях німецьких вчених — Іммануїла Канта (1724—1804), Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770—1831) і Людвіга Феєрбаха (1804—1872). Праці І. Канта та Г. Гегеля піднесли тогочасну філософську думку на новий щабель, створили передумови для подальшого розвитку вчення про будову Всесвіту, причини руху й занепаду живої природи, методи й завдання пізнання, призначення та межі людської діяльності.

Основоположником німецької класичної філософії був І. Кант. До матеріалістичного вчення, яке не визнає вищої духовної сили, він додав твердження про непізнаваність світу, який існує лише у свідомості людини. Найбільше його «...вражали дві речі: зоряне небо над нами та моральний закон усередині нас». Отже, у працях І. Канта поєднувалися два напрямки розвитку філософії — матеріалізм та ідеалізм.

Ідеалізм І. Канта досяг свого завершення у філософії Г. Гегеля. За основу всіх явищ природи й суспільства він брав початок, який визначав як «світовий розум», «світовий дух», «абсолютну ідею». Г. Гегель шукав зв'язки між логікою та історією, обожнював державу. Вчений дійшов висновку про шкідливість революційних перетворень у Німеччині та необхідності підтримки конституційної монархії як найкращої форми державного правління. Під впливом Г. Гегеля формувалися погляди Л. Феєрбаха. Відкинувши ідеалізм свого вчителя, він рішуче перейшов на позиції войовничого атеїзму. Революція в природничих науках, становлення індустріального суспільства, криза традиційної системи світогляду спонукали до переосмислення умов життя, що змінилися, і поставили питання про його сенс. У середовищі творчої інтелігенції та діячів науки поширювалися песимістичні настрої, очікування неминучих соціальних заворушень. Водночас більшість населення сподівалася на краще. Джерелом для цього були відносно мирний розвиток Європи в 1871—1914 рр. і віра в безмежні можливості людського розуму.

Частина філософів звернулася до класичної філософської спадщини Г. Гегеля (неогегельянство), інша — до І. Канта (неокантіанство). У руслі тогочасних філософських пошуків перебувала й російська релігійно-філософська думка (Дмитро Мережковський, Микола Бердяєв).

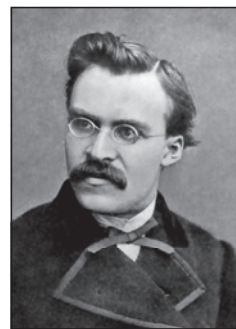
У філософській полеміці нерідко стикалися протилежні погляди, теорії. Так, американський прагматизм пропонував вдаватися до розв'язання практичних проблем, що виникали в реальному житті. Прибічники «філософського» життя Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше виступали проти раціоналізму. Ф. Ніцше головну увагу приділяв критиці християнства й раціоналізму, які нібито «пригнічують волю до життя».

Він пропонував подолати цей гнітючий вплив через вивільнення життєвих сил людини, щоб торувати шлях до надлюдини, яка стоїть по той бік добра і зла. Такі висловлювання Ф. Ніцше справедливо розцінювалися як виправдання насильства, підрив позитивних моральних цінностей людської цивілізації.

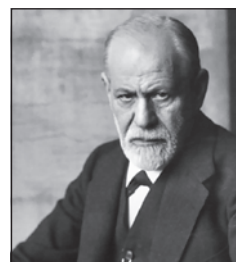
Значний вплив мало вчення французького філософа **Анрі Бергсона** про інтуїцію, яку він протиставляв інтелектуальним методам пізнання та розглядав як своєрідний інстинкт, що дозволяє проникнути в сутність речей.

Не менш значним був вплив вчення про психоаналіз, основи якого заклав австрійський вчений **Зігмунд Фрейд**. Головне в психоаналізі — це відкриття несвідомого. Вчення про несвідомі імпульси, мотивації, потяги дозволило З. Фрейду створити психотерапевтичний метод лікування неврозів, відновлення душевної рівноваги хворих. Із часом психоаналіз поширився на філософію, історію, вивчення культури та мистецтва.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в країнах Європи та США набула поширення соціологія — наука про розвиток суспільства. Також стали популярними різні містичні окультні вчення, релігійна філософія та східні релігії.

Фрідріх Ніцше

Зігмунд Фрейд

5 Освіта. Технічний прогрес XIX ст. потребував значної кількості освічених людей. Тому та система освіти, яка існувала в попередню добу й залежала від церкви, уже не відповідала потребам часу. У країнах Європи розвиток освіти в XIX ст. відбувався в напрямку забезпечення загальної безкоштовної початкової освіти й надання їй світського характеру.

Упродовж XIX ст. у всіх країнах Європи та США були проведені освітні реформи. Їх напрямок і конкретні заходи в кожній країні були продиктовані традиціями, рівнем розвитку освіти та ступенем проникнення в суспільство ліберальних ідей.

В Австрії обов'язкова початкова освіта була запроваджена ще у XVIII ст., тому реформи йшли в напрямку визначення нового змісту й характеру освіти, боротьби із впливом церкви.

В Англії рішучий крок у реформуванні освіти був зроблений урядом Вільяма Гладстона в 1870 р. із прийняттям закону про загальну обов'язкову початкову освіту. Згідно із законами 1880 і 1891 рр., вона стала повністю безкоштовною. У державних школах був ліквідований вплив церкви, але збережено викладання Закону Божого.

У Франції безкоштовна обов'язкова початкова освіта для дітей 6—13 років була запроваджена в 1881—1882 рр. Скасовувалося також

викладання Закону Божого. Проте залишався вільним один день для тих, хто хотів здобути і релігійну освіту, але не в приміщеннях державних шкіл.

Безкоштовне, хоча й не обов'язкове навчання існувало і в США. У першій чверті XIX ст. тут розгорнувся масштабний громадський рух за створення мережі державних середніх шкіл. Перша така школа була відкрита в 1821 р. в Бостоні. Завдяки ліберальним реформам 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії теж була запроваджена система початкової освіти, але вона не вважалася обов'язковою. На той час рівень освіти населення Росії був найнижчим порівняно з європейськими державами.

Відбулися зміни і у вищій освіті. Виникла низка технічних університетів, які зосередилися на випуску спеціалістів для промисловості. Також у провідних вищих навчальних закладах світу відкривалися кафедри математики, фізики, хімії та інших дисциплін. Збільшувалася кількість студентів у них, але вища освіта була доступною лише для заможних людей.

Висновки

- ▶ Наука в XIX — на початку XX ст. стала відігравати зовсім нову роль у суспільстві. Вона перестала бути лише засобом пізнання світу й використання знань для практичних потреб. У свідомості людей вона посіла місце релігії, пояснювала світобудову.
- ▶ Завдяки науці на кінець XIX ст. був здійснений промисловий прорив, а сама наука стала перетворюватися на виробничу силу.

Запитання і завдання

1. У яких наукових галузях були зроблені найважливіші досягнення в XIX — на початку XX ст?
2. Які найважливіші наукові відкриття було зроблено в цей період?
3. Назвіть найвідоміших вчених-винахідників XIX — початку XX ст.
4. Які географічні відкриття були зроблені в XIX — на початку XX ст.?
5. Назвіть головні течії у філософії цього періоду.
6. Які нові галузі промисловості виникли в результаті впровадження технічних винаходів?
7. Що нового відбулося в розвитку освіти?
8. Які наукові винаходи XIX — початку XX ст. ви вважаєте найважливішими для розвитку світу?
9. Чому вчення Ч. Дарвіна вважають одним із головних досягнень науки цієї доби?
10. Як у розвитку філософії знайшли відображення історичні реалії тогочасної епохи?
11. Охарактеризуйте найважливіші досягнення науки й техніки XIX — початку XX ст., покажіть їхнє практичне значення.
12. Складіть у зошиті таблицю «Наукові досягнення XIX — початку XX ст.».

Галузь науки	Прізвище вченого	Наукове відкриття

13. Який вплив на духовне життя різних верств населення справляло становлення індустріального суспільства? Підготуйте есе за цим питанням.

§ 28. Література та мистецтво

1. Які мистецькі стилі були панівними в XVII—XVIII ст.? 2. Які події XIX — початку XX ст., на вашу думку, могли справити найбільший вплив на розвиток літератури та мистецтва в цей період?

Напрямки розвитку літератури. У XVIII ст. розвиток літератури відбувався під безпосереднім впливом просвітителів. То був час визрівання в Європі економічних, політичних і духовних передумов для суттєвих змін у соціально-політичному житті. Їх наближення тонко відчували майстри художнього слова. Аналізуючи епоху, вони за допомогою художніх засобів та образів передавали її сутність і місце в історії.

Глибоку поезію творили значні представники німецького народу доби Просвітництва **Йоганн Вольфганг Гете** (1749—1832) і **Фрідріх Шіллер** (1759—1805). Обидва виступали як гуманісти, борці за прогрес і свободу народу, хоч і виражали свою мету тільки в книжках.

Людину Й. В. Гете сприймав цілісно й тільки в контексті епохи, а суспільні явища пов'язував із духовним станом людини. Він заперечував революційне насильство. Сенс буття Й. В. Гете вбачав у свободі людської особистості. Світове визнання письменнику приніс роман у листах «Страждання молодого Вертера». Філософські ідеї Й. В. Гете знайшли втілення в трагедії «Фауст». Ф. Шіллер залишив людству багату спадщину як поет, драматург, історик. Ставлячи в центр усіх подій людину, основними причинами суперечок він вважав зіткнення інтересів окремих особистостей. Свої твори Ф. Шіллер присвячував переломним етапам в історії європейських країн. До таких належать історичні драми й трагедії, зокрема «Марія Стюарт», «Орлеанська діва», «Вільгельм Телль», трилогія «Валленштейн».

Прагнення нового, незвичайного зумовило появу нового літературного методу — **романтизму**. Головними жанрами художнього твору стали лірика, лірична драма та ліро-епічна поема. Риси консервативного романтизму простежуються у творчості англійського письменника **Вальтера Скотта** (1771—1832), який засуджував революцію, ідеалізував монархію. Він увійшов у світову літературу як засновник жанру соціального та історичного романів («Пуритани», «Айвенго», «Квентін Дорвард» тощо). Представниками революційного романтизму були **Джордж Гордон Байрон** і **Персі Біші Шеллі** в Англії, **Віктор Гюго** і **Жорж Санд** у Франції, **Адам Міцкевич** і **Юліуш Словацький** у Польщі. На Американському континенті жанр епічної

Пам'ятник Й. В. Гете і Ф. Шіллеру у Веймарі (Німеччина). XIX ст.

Дж. Г. Байрон у костюмі грецького військового. Невідомий художник

поеми розвинув поет-романтик, вчений-філолог і перекладач **Генрі Лонгфелло**, автор славетної «Пісні про Гайявату». У Росії риси романтизму були притаманні творчості поетів-декабристів, **Олександра Пушкіна**, **Михайла Лермонтова**, **Василя Жуковського**.

Одним із найпопулярніших виразників романтичного світовідчуття був видатний англійський поет **Джордж Гордон Байрон** (1788—1824). Аристократ за походженням, він багато читав, писав вірші. У 1816 р. Дж.Г. Байрон оселився у Швейцарії. Тяжкі переживання поета-вигнанця стали основою ліричної драми «Манфред». Як і Фауст — літературний герой Й.В. Гете — Манфред розчарувався у своїх пошуках. Він страждав від докорів сумління та самотності, але постав перед читачем людиною сильною та непохитною. В Італії поет писав роман у віршах «Дон Жуан», що залишився незавершеним.

У XIX ст. у світовій літературі поширився новий творчий метод — **реалізм**. Досягнення природничих наук, соціальні заворушення ніби закликали письменників і поетів до глибокого дослідження поривів людської душі, критичного пізнання минулого й сучасного та правдивого їх

Реалізм — одна з основних властивостей мистецтва й літератури, яка полягає у прагненні правдивого об'єктивного відображення та відтворення дійсності у формах, що їй відповідають. У вужчому розумінні — течія в мистецтві, що протистояла модернізму та авангардизму.

зображення. Яскравими представниками нового напрямку в західноєвропейській літературі стали німецький поет і публіцист **Генріх Гейне** (1797—1856), письменники **Оноре де Бальзак** і **Стендаль** (Франція), **Чарльз Діккенс** і **Вільям Мейкпіс Теккерей** (Англія).

Реалізм у російській літературі став панівним літературним напрямком від другої чверті XIX ст. Основоположником російського реалізму був **Олександр Пушкін** (1799—

1837). Вірші та поеми визначного поета пройняті любов'ю до Батьківщини та свого народу, вони звеличують добро та засуджують несправедливість. Історичні сюжети використано в драмі О. Пушкіна «Борис Годунов» і повісті «Капітанська дочка».

Завдяки поетичному, глибоко виразному змалюванню російської дійсності неповторний вплив на розвиток культури Росії справив **Михайло Лермонтов** (1814—1841). Творами «Ревізор», «Мертві душі» **Микола Гоголь** (1809—1852) започаткував критичний характер реалізму.

Геніальним проникненням у світ людини відзначалася творчість російського письменника **Лева Толстого** (1828—1910). У 90-х рр. XIX ст. він працював над романом «Воскресіння», у якому посилювалися соціальна

критика письменника, його незгода з панівною мораллю. Ідеї гуманізму не тільки пронизували творчість Л. Толсто-го, а й спонукали його до благодійницької діяльності.

Англійський письменник **Оскар Вайлд** (1854—1900) написав низку творів, у яких критично відтворив звичаї сучасного йому світу. Досі на сценах театрів України ставляться п'єси О. Вайлда «Ідеальний чоловік», «Як важливо бути серйозним» та інші.

Життю простих людей були присвячені новели французького письменника **Гі де Мопассана** (1850—1893). Його новелістика справила великий вплив на розвиток цього жанру. Ідеї гуманізму дістали виразне втілення у творах Г. Мопассана. Ранні твори французького письменника **Еміля Золя** (1840—1902) відзначені романтизмом. Із часом він став одним із найвидатніших представників реалізму, перейшовши до створення широких полотен про найяскравіші події в історії Франції. Через світобачення окремих станів і конкретних героїв Е. Золя змалював суперечності тогочасного суспільства, розкрив духовне убожество й користоловство одних, духовну велич та благородство інших.

Діячів мистецтва й літератури на межі XIX—XX ст. хвилювали не лише суто творчі проблеми, а й соціальна несправедливість, колоніалізм, мілітаризм і війни — усі складнощі й суперечності тогочасного життя.

Оскар Вайлд

2 Живопис у житті людини й суспільства. Художники XIX ст. належали до різних течій, але вони залишили по собі безсмертні твори, що передають відносини людини й суспільства, неповторну красу природи, побутові та історичні сцени, портрети сучасників, міфологічні мотиви тощо. Визначним явищем у світовій культурі стало французьке образотворче мистецтво, славу якого склали Ежен Делакруа, Оноре Дом'є, Гюстав Курбе, Жан-Франсуа Мілле, художники барбізонської школи.

Яскравим представником і лідером школи романтизму в мистецтві став французький живописець і графік **Ежен Делакруа** (1798—1863). Він писав картини, сповнені людських емоцій, захоплюючих сюжетів. Частину полотен Е. Делакруа присвятив подіям Великої французької революції. Його найвідоміші картини — «Данте і Вергілій», «Свобода на барикадах», «Битва під Пуатьє». Також він створював психологічні портрети, оригінальні пейзажі, натюрморти, розписував палаци, галереї та церкви.

На відміну від офіційно визнаних художників, частина живописців Франції закликала вийти з майстерень і зблизитися з природою. Так, у 30—60-х рр. XIX ст. виникла барбізонська школа французьких художників-пейзажистів, до якої належали **Теодор Руссо**, **Жюль Дюпре**, **Нарсіс Діаз** тощо.

Дон Кіхот. 1868. Художник Оноре Дом'є

Човен (ладья) Данте (Данте і Вергілій). 1822. Художник Ежен Делакруа

Захоплення природою своєї країни висловлювали німецькі живописці **Каспар Давид Фрідріх** і **Ганс Тома**. Особливістю їхніх картин стало поєднання духовного світу людини з природою.

Визнання пейзажистів завоювали британські митці **Джон Констебл** і **Джозеф Вільям Тернер**. Дж. Констебл умів бачити неповторну красу природи й передавати її на своїх полотнах з усім багатством відтінків. Дж. В. Тернер, окрім пейзажів, писав архітектурні й морські краєвиди, переплітаючи релігійні та міфологічні мотиви.

У Росії виникла плеяда талановитих художників. Рисами класицизму й романтизму вирізнялася творчість **Карла Брюллова**. У картині «Останній день Помпеї» змальовано грандіозні сцени трагічного минулого. Інший російський художник **Олександр Іванов** звернувся до біблійної

Сцени із життя. 1834. Художник Каспар Давид Фрідріх

Пожежа в лондонському парламенті. 1835. Художник Джозеф Вільям Тернер

тематики. Його відома картина «Явлення Христа народів» уособлює і приреченість, і чекання, і духовне пробудження, і безмежну віру людей у перемогу добра й справедливості. У художників реалістичного напрямку **Олександра Венеціанова** та **Павла Федотова** переважали соціальні мотиви та образи, побутові сцени, які точно відтворювали російську дійсність.

3 **Неоромантизм. Стиль модерн.** На межі XIX—XX ст. виник неоромантизм, що прагнув синтезу (поєднання) й переосмислення минулого культури, особливо європейської.

У руслі неоромантизму формувався літературний **символізм**, що виник у Франції. Там у 60—70-х рр. XIX ст. він охопив й інші форми мистецтва — театр, живопис, музику. Головним засобом художнього пізнання вважався символ. Поєднання реального й таємного, соціального та індивідуального, звернення до міфів, пошуки містичної відвертості й новизни визначили естетику символізму. У Росії цю художню течію представляли письменники й поети **Валерій Брюсов**, **Олександр Блок**, **Андрій Бєлий**, **Леонід Андрєєв**, композитор **Олександр Скрейбін** та інші.

В образотворчому мистецтві символізм упродовжувався засобами стилю **модерн**, який поєднував різні форми пластичних мистецтв, універсальну демократичну мову та ідеї загального синтезу — реального та ідеального, сутності й функціональності.

Прагнення створити досконалі синтетичні моделі яскраво проявилось в архітектурі. Архітектор творив споруду від початку до кінця — від складання проекту до архітектурної обробки. Так забезпечувалася єдність стилю. Прикладом такого витвору є приватний будинок **Рябушинського** в Москві, побудований за проектом архітектора **Федора Шехтеля**. Стиль модерн в архітектурі поєднував тенденції, що диктувалися бажанням архітекторів використати нові будівельні матеріали — сталь, скло, залізобетон — і водночас підкреслити розкіш, витонченість, декоративність. Важливою рисою модерну в архітектурі були орієнтація на потреби певних соціальних верств і залучення національних елементів виразності.

У театральному мистецтві особлива увага приділялася основним засобам сценічного втілення: живопису декорацій, унікальним ескізам костюмів, хореографії, сценічним діям. Вони стали органічними, рівноправними компонентами, співзвучними грі акторів. Театр найповніше реалізував ідеї синтетичного мистецтва. На початку XX ст. Москва, Париж, Мюнхен, Венеція стали центрами міжнародного обміну в мистецтві.

У музичній культурі неоромантизму провідне місце посідав **Ріхард Вагнер**. Згодом пошуками синтетичного мистецтва переймався **О. Скрейбін** (досліди світломузики, створення музичних драм — містерій).

Інтер'єр будинку в стилі модерн

На початку XX ст. великої популярності набув новий вид синтетичного мистецтва — кінематограф. Зірки кіно того періоду — **Макс Ліндер**, **Чарлі Чаплін** — здобули світове визнання.

4 **Імпресіонізм та авангардизм.** Характерний для образотворчого мистецтва останньої третини XIX ст. **імпресіонізм** на початку XX ст. зазнав глибокої кризи, як і все мистецтво XIX ст. Принципи імпресіонізму, його метод чітко визначали представники цього напрямку: бачити, вірити, виражати — у цьому все мистецтво; я пишу те, що зараз відчуваю. Розкладенням фарб на складники, а об'єкта — на мозаїку яскравих плям імпресіоністи прагнули в живописі створити загальне відтворення свого сприйняття об'єкта. Серед найвідоміших імпресіоністів можна виділити **Едуарда Мане**, **Клода Моне**, **Огюста Ренуара**, **Едгара Дега**, **Каміля Піссаро**.

i

Наприкінці XIX ст. імпресіонізм заступили нові художні течії, представники яких переважно спиралися на модерн і критикували чуттєве мистецтво. Французький художник **Поль Сезанн** першим вийшов за межі імпресіоністського бачення природи й простору, започаткувавши **постімпресіонізм**. Він винайшов нові художні засоби й на своїх картинах наче розширив простір. На його пейзажах сходяться або зриваються вниз схили, вигинається дзеркало водної поверхні тощо. Якщо імпресіоністи пробудили до життя світло й колір у зображенні, то П. Сезанн пішов далі. Він, порушуючи закони перспективи, стверджував, що «зображає не фантастичне, а лише правду».

Також до художників-постімпресіоністів належали **Вінсент Ван Гог**, **Поль Гоген** тощо. Постімпресіонізм відкрив простір новим художнім течіям, які відмовилися від простого відтворення баченої поверхні реальних об'єктів. Вони прагнули проникнути в сутність явища, розкрити внутрішній світ, характер людини.

Враження. Схід сонця.
1872. Художник Клод Моне

Бал у Мулен де ла Галетт.
1876. Художник Огюст Ренуар

Зіркова ніч.
1889. Художник Вінсент Ван Гог

Ареареа (Червона собака).
1892. Художник Поль Гоген

Настав новий, перехідний період у розвитку мистецтва, архітектури, літератури, театру. Представники нових течій проголошували себе прихильниками мистецтва **авангарду**, через що їх назвали авангардистами. Значний вплив на розвиток авангарду справив **кубізм**. Засновниками цього напрямку вважаються художники **Пабло Пікассо**, **Марсель Дюшан** і **Жорж Брак**. Представники кубізму створили нові форми багатовимірної перспективи: розкладаючи об'єкт на геометричні форми, художники зображували його з усіх боків, показуючи й невидимі грані. Представники кубізму намагалися знайти енергетичний центр об'єкта, його внутрішній зміст. Іспанський і французький художник П. Пікассо багато експериментував. Реалізм у його творчості поєднувався з деформацією та руйнуванням композиції.

Подальший розвиток кубізму привів до створення художником **Казимиром Малевичем** нового напрямку в мистецтві авангарду — **супрематизму**

Натюрморт із сімома яблуками.
1888. Художник Поль Сезанн

Три музиканти.
1921. Художник Пабло Пікассо

Чорний супрематичний квадрат. 1915. Художник Казимир Малевич

Танець. 1910. Художник Анрі Матісс

М'яка напруженість. 1923. Художник Василь Кандинський

(від латин. *supremus* — найвищий). Світ його картин перебуває поза межами земного виміру. На білому тлі неначе летять геометричні фігури, позбавлені змістовних елементів. Найвідоміший твір К. Малевича — «Чорний супрематичний квадрат». Інший засновник безпредметного живопису — **Василь Кандинський** — свої абстракції творив на основі символів.

Абстракціонізм і безпредметність — найвище досягнення авангарду. Представники цього мистецтва намагалися по-філософському обґрунтувати свою творчість. У філософських працях художники К. Малевич, В. Кандинський, композитор О. Скрябін підкреслювали неможливість втілення своїх поглядів у життя, вважаючи їх філософією мистецтва. Із часом творчі відкриття авангардистів знайшли відображення в конструктивізмі, функціоналізмі (архітектура), дизайні.

Тим часом інші митці, зокрема французький художник **Анрі Матісс**, спираючись на ідеї модерну, звертались у своїй творчості до природи, людини. У картині «Танець» А. Матісса показано гармонію неба, землі, людини; кольорів — блакитного, зеленого, оранжевого; стану — спокою й руху та їх поєднання в стрімкому танці.

Отже, в авангардизмі чітко простежуються два основні напрямки: один спрямований у майбутнє, інший повернутий до людини, природи.

5 Музичне мистецтво. Різновидом творчої діяльності та спілкування людей є музичне мистецтво, яке відображає дійсність у художніх звукових образах.

Музичне мистецтво в XIX ст. розвивалося під знаком пошуку нових засобів вираження всього розмаїття людських почуттів. Найбільший вплив на формування музики Нової доби справив німецький композитор **Людвіг ван Бетховен** (1770—1827). Його твори дали поштовх до розвитку всіх жанрів музичного мистецтва, розширили його зміст і творчі межі.

Великий композитор поєднував у собі обдарованість, бездоганне знання музики, громадянську позицію мужньої та самовідданої людини. У розквіті сил він написав чудові сонати — «Місячну», «Крейцерову», «Героїчну», а в зрілі роки — знамениту Дев'яту симфонію.

На початку XIX ст. під впливом ідей романтизму в багатьох європейських країнах виникли національні музичні школи — австрійська (Франц Шуберт — пісенний цикл «Красуня-млинарка»), норвезька (Едвард Гріг — пісенний цикл «Зі скал і фіордів»), польська (Фредерік Шопен — мазурки й полонези), чеська (Бедрих Сметана, Антонін Дворжак — «Слов'янські танці»), угорська (Ференц Ліст — «Угорська рапсодія»), фінська (Ян Сибеліус), німецька (Карл Вебер — концертна фортепіанна п'єса «Запрошення до танцю»), французька (Гектор Берліоз — «Фантастична симфонія»). Композитори-романтики використовували у своїй творчості народні мелодії.

Найпопулярнішими музичними жанрами в XIX ст. були вальс, опера та інструментальні п'єси. Одним із найбільших центрів світової музичної культури була **Віденська придворна опера**. Австрія взагалі від XVIII ст. славилася оперними виставами. Якщо спочатку переважали італійські опери, то в XIX ст. на сценах Австрії ставили твори австрійських, італійських, німецьких, французьких композиторів.

Італійський скрипаль і композитор **Нікколо Паганіні** (1782—1840) був одним з основоположників музичного романтизму. Він дав безліч концертів у багатьох європейських країнах. Н. Паганіні написав понад 200 п'єс для гітари та низку концертів для скрипки з оркестром і соло.

Джузеппе Верді (1813—1901) — видатний італійський композитор. Романтичні тенденції його ранніх опер поступилися яскравим образами простих людей, драма яких пов'язана із суспільно-політичними заворушеннями. Опери «Трубадур», «Травіата», «Аїда» увійшли до скарбниці світового оперного мистецтва. Водночас Дж. Верді уславився в історії музичної культури і як реформатор. Він рішуче змінив структуру й характер італійської опери, де поєднувалися драматичний сюжет, музика та голоси співаків. Зусиллями Дж. Верді, а також **Джоакіно Россіні** («Севільський цирюльник»), **Ріхарда Вагнера** («Перстень Нібелунгів»), **Жоржа Бізе** («Кармен»), **Петра Чайковського** («Пікова дама») та інших у Європі розвивалися різні жанри опери.

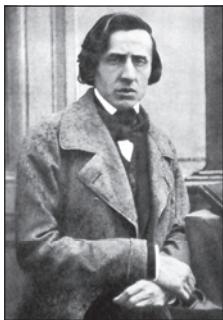
Творчість французького композитора й диригента **Гектора Берліоза** (1803—1869) належить до течії романтизму. Суперечності романтизму — загальнодоступність,

Людвіг ван Бетховен.
1820. Художник
Йозеф Карл Штілер

Джузеппе Верді.
1886. Художник
Джованні Больдіні

Фредерік Шопен

близькість до народу, героїчність, а також крайній індивідуалізм — були властиві й творчості Г. Берліоза. Від захоплення революційними подіями в європейських країнах він перейшов до академізму, оспівування сюжетів релігійної та античної історії.

Елементи музики слов'янських народів, у тому числі українського, увібрала творчість польського композитора й піаніста **Фредеріка Шопена** (1810—1849). Він був творцем нових стилів і жанрів фортепіанної музики, написав десятки творів, що посідають окреме місце у світовому музичному мистецтві.

Неперевершеним майстром втілення в музиці російської поезії був **Михайло Глінка** (1804—1857). І досі виконуються його романси, опери «Іван Сусанін» («Життя за Царя») і «Руслан і Людмила». Пісні композитора постійно входять до репертуару українських митців і виконавчих колективів.

Від опери відокремився жанр оперети (мюзиклу) — комедійного музичного спектаклю з веселою музикою, що легко запам'ятовується. З'явилися перші естрадні співаки. Якщо для прослуховування оперного твору потрібно було відвідувати театр, то інструментальні п'єси могли виконуватися в будь-якому приміщенні або навіть на вулиці. Фортепіано, скрипка, віолончель, флейта, гітара стали улюбленими інструментами музикантів. Твори **Роберта Шумана** «Метелик», «Дитячий бал», **Каміля Сен-Санса** «Рондо капрічіозо», «Лебідь» і зараз із задоволенням виконуються на концертах.

6 **Архітектура.** Успіхи промислової революції, зростання міського населення потребували зведення різноманітних будівель промислового та громадського призначення, заводських корпусів, виставкових і торговельних приміщень, вокзалів, мостів, банків та інших споруд, перепланування кварталів, створення нових транспортних комунікацій. Прикладом реконструкції міста стала перебудова Парижа, проведена в 1853—1870 рр. під керівництвом префекта **Ж. Е. Османа** та архітектора **Ж. Алфана**. Замість вузьких вуличок центру Парижа з'явилися широкі бульвари, парки із зеленими насадженнями. Квартали бідняків у центрі столиці Франції зникли. Віднині паризькі робітники оселялися здебільшого в приміській зоні Парижа. У місті з'явилася водопровідна та каналізаційна системи. У 1852—1872 рр. архітекторами **В. Бальгаром** та **Ф. Е. Калле** з використанням металевих конструкцій було створено диво будівельного мистецтва того часу — критий ринок, який дістав назву «Нетрі Парижа».

Архітектори другої половини XIX ст. широко використовували форми різноманітних стилів минулого — від романського до класицизму, іноді дивовижним чином поєднуючи їх. Такий спосіб побудови архітектурних споруд дістав назву «еклектизм» (поєднання різних стилів).

Його особливостями були прагнення максимальної святковості громадських будівель, перевага над класичними будівельними матеріалами їх імітацій, панування багатих ліпних прикрас. Прикладом еkleктизму є зведена в 1861—1874 рр. Шарлем Гарньє будівля Паризької національної опери.

Важливе значення здобули нові будівельні матеріали — залізо та скло. Однією з перших споруд такого типу став збудований за проектом Джозефа Пакстона на першій Всесвітній виставці 1851 р. в Лондоні Кришталевий палац. У 1889 р. французький інженер Гюстав Ейфель створив із металевих конструкцій 300-метрову вежу, яка дістала назву Ейфелева вежа. Вона стала невід'ємною частиною архітектурного обличчя Парижа. У США в 1880 р. з'явився перший у світі багатоповерховий хмарочос. Основою цієї будівлі був металевий каркас, прихований за масивним кам'яним фасадом. У ХХ ст. хмарочоси постали в більшості великих міст світу.

Однією з найбільших статуй у світі є Статуя Свободи. Її висота становить 46 м (і ще 47 м має постамент, на якому вона встановлена). Статуя була подарунком народу США від народу Франції з нагоди 100-річчя незалежності. Ідею створити пам'ятник на честь цієї дати висунув французький історик Едуард де Лабуле. Франція та США, на його думку, могли б створити символічну співдружність на згадку про їх союз під час Війни за незалежність. Ця пропозиція надихнула молодого, але вже відомого скульптора Фредеріка Бартольдї (1834—1904). Його ідеєю було

Еkleктичні парадні сходи Паризької національної опери («Гранд-опера», «Опера Гарньє»)

Паризька вулиця в дощову погоду. 1877. Художник Гюстав Кайботт

Критий ринок у Парижі. 80-ті рр. XIX ст. Художник Жак Лівен

Голова статуї Свободи, що демонструвалася в Парижі в 1877 р., ще до її відправлення до США

створення велетенської металевої фігури, яку частинами привезли б до США. Ф. Бартольдї закінчив роботу в 1884 р. У розібраному вигляді, у 210 величезних скринях статую доправили в США. Крім того, Франція виділила 450 тис. доларів на роботи з її встановлення. Статуя постала на острові Бедлов Айленд (зараз — острів Свободи) у нью-йоркській гавані 28 жовтня 1886 р.

! Висновки

- ▶ У XIX — на початку XX ст. було зроблено величезний внесок до скарбниці світової культури. У літературі та мистецтві спостерігалася швидка зміна художніх стилів і напрямків. Це відбувалося настільки стрімко, що в якийсь період часу різні стилі співіснували, що зробило мистецтво та літературу надзвичайно різноманітними. Змінилося також місце культури в житті суспільства — вона стала масовою, зріс її вплив на суспільне життя.

Запитання і завдання

1. Які течії, стилі, творчі методи існували в літературі та мистецтві в XIX — на початку XX ст.? 2. Назвіть найвідоміших письменників і поетів цієї доби. 3. Коли поширився реалістичний метод у літературі та мистецтві? 4. Які художники представляли реалізм у мистецтві XIX — початку XX ст.? 5. Які нові будівельні матеріали стали використовувати в тогочасному будівництві?

6. Яку роль відігравали література, мистецтво, музика в розвитку суспільства та становленні людської особистості? 7. Які гуманістичні, загальнолюдські цінності залишили нам у спадок діячі художньої культури XIX — початку XX ст.? 8. Як технічний прогрес вплинув на розвиток архітектури? 9. Чому виникли національні музичні школи? 10. Чим зумовлена зміна стилів, напрямків, методів у мистецтві, літературі впродовж XIX — початку XX ст.?

11. На прикладах творчості письменників, художників, композиторів, архітекторів покажіть, які моральні цінності було покладено в основу розвитку художньої культури XIX — початку XX ст. 12. Заповніть у зошиті таблицю «Розвиток літератури та мистецтва в XIX — на початку XX ст.».

Течії, стилі, мистецькі методи	Період панування	Особливості	Представники	Найвідоміші твори
Класицизм				
Романтизм				

Практичне заняття

Зародження масової культури

1. Коли з'явилися перші газети? 2. Як формувалася суспільна думка у XVIII ст.?

Мета: визначити, що таке масова культура, які її ознаки; на підставі аналізу наведеного тексту визначити, якими були причини появи масової культури; шляхом дискусії сформувати уявлення про вплив масової культури на суспільство.

Хід роботи

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.
2. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

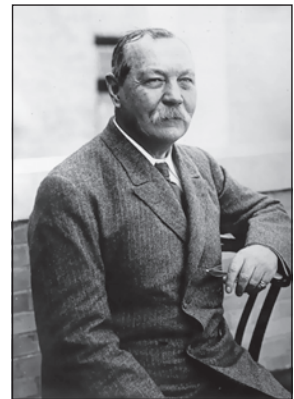
На кінець XIX ст. більшість жителів країн Європи та США були освіченими. Завдяки успіхам промислової революції зріс життєвий рівень населення. Через зменшення робочого дня в жителів міст з'явився вільний час. Усе це створило передумови того, щоб споживачами літератури та мистецтва став не лише незначний прошарок освіченої еліти, а й великі маси простих людей. Виникло нове історичне явище — **масова культура**.

У 1790 р. в Англії було видано 370 найменувань книг, а в 1900 р. — уже 6 тисяч. У середині XIX ст. Британський музей, де були зібрані шедеври світового мистецтва, у вихідні дні відвідувало понад 30 тис. осіб.

Поряд із книгами, які були розраховані на вишуканих читачів, з'явилися твори, орієнтовані на смаки й потреби звичайної освіченої людини. У XIX ст. утвердилися такі літературні жанри, як пригодницький і детективний романи. Класичними пригодницькими романами стали твори американця **Фенімора Купера**, англійців **Томаса Майна Ріда** і **Роберта Льюїса Стівенсона**, французів **Луї Жаколіо**, **Ежена Сю**, **Гюстава Емара** і **Луї Буссенара**. Американець **Едгар По** в 1841 р. написав перше детективне оповідання «Убивство на вулиці Морг». У 1887 р. англієць **Артур Конан Дойль** надрукував перше оповідання, героєм якого став **Шерлок Холмс**.

Наприкінці XIX ст. з'явився вид мистецтва, який незабаром став наймасовішим. 28 грудня 1895 р. у «Гран-кафе» на бульварі Капуцинок у Парижі брати **Люм'єр** уперше продемонстрували сінематограф — апарат, який показував рухомі фотографії.

Артур Конан Дойль

Кадр із першого фільму «Прибуття потяга на вокзал Ла-Сьйота» тривалістю 50 секунд

Рекламна афіша, за допомогою якої було організовано перший кіносеанс братів Люм'єр 28 грудня 1895 р.

? Що, на вашу думку, викликало захоплення в перших кіноглядачів?

i

Першим глядачі побачили фільм «Прибуття потяга...». За кілька тижнів такі апарати й фільми Люм'єри вже показували в Римі, Відні, Берліні, Лондоні, Петербурзі, Москві тощо; незабаром у США, Індії, Австралії, Єгипті. Так виникло кіно.

Масова культура стала вагомим чинником формування громадської свідомості. Стаття в газеті або журналі, книга, спектакль, кінофільм іноді перетворювалися на значну подію в суспільстві.

Із появою масової культури письменники, художники, артисти, журналісти ставали більш незалежними від смаків і грошей заможних людей, оскільки їхня праця стала добре оплачуватися. Натомість значно знизилися й вимоги до якості творів.

?

Запитання і завдання

1. Що таке масова культура?
2. Що зумовило появу масової культури?
3. Назвіть приклади прояву масової культури в тогочасному суспільстві та визначте її вплив на події.
4. Обговоріть у групах: поява масової культури — це позитивне чи негативне явище?
5. Сформулюйте перелік особливостей, які вирізняють масову культуру.

Узагальнення знань за розділами IV, V

1. Складіть перелік найважливіших подій, що були визначальними в міжнародних відносинах останньої третини XIX — початку XX ст.
2. Назвіть імена видатних діячів культури, що визначали її розвиток у XIX ст.
3. Чим була зумовлена зміна стилів упродовж XIX ст. (класицизм — романтизм — реалізм — критичний реалізм — імпресіонізм — символізм — постімпресіонізм — модерн)?
4. Поясніть значення понять і термінів: сипаї, Індійський національний конгрес, тайпіни, «опіумні» війни, пробудження Азії, «три народні принципи», молодотурки, Троїстий союз, Антанта, військово-політичний союз, гонка озброєнь, романтизм, класицизм, реалізм, модерн, масова культура.
5. Виконайте завдання за історичною картою:
 - 1) покажіть колоніальний поділ світу на початку XX ст.;
 - 2) визначте місце зіткнення колоніальних інтересів провідних країн світу.
6. Чому повстання сипаїв, тайпінів, бабітів, іхтуанів зазнали поразки? Зробіть порівняльний аналіз цих історичних подій.
7. Проаналізуйте та дайте оцінку наслідкам колоніальної експансії європейських держав, США та Японії в другій половині XIX — на початку XX ст.
8. Визначте основні причини загострення міжнародних відносин на початку XX ст. Чим була зумовлена поява військово-політичних блоків? Доведіть, що англо-німецькі суперечності наприкінці XIX — на початку XX ст. стали визначальними в міжнародних відносинах.
9. Складіть таблицю основних технічних винаходів і наукових відкриттів XIX — початку XX ст.
10. За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте розповідь про життя та творчість одного з діячів світової культури XIX — початку XX ст.

Британські колоніальні війська в Судані. Невідомий художник

Узагальнення до курсу

Основні ідеї, здобутки, виклики «довгого» XIX століття

Поняття «довгого» XIX століття запровадив видатний англійський історик Ерік Гобсбаум (1917—2012). Воно починається з Великої французької революції (1789 р.) і закінчується початком Першої світової війни (1914 р.). Це саме той період, який ви вивчали.

За цей час у світі відбулися значні зрушення. Так, у результаті промислової революції в Європі, США та Японії відбувся перехід від аграрного до індустріального суспільства. Головним багатством стали заводи й фабрики, копальні та залізниці. Більша частина населення стала жити в містах. Змінилася й соціальна структура суспільства. Крім промисловців і найманих робітників, активно формувався середній клас. Із допомогою промислової революції остаточно утвердилася ринкова економіка.

Соціальні та економічні зрушення супроводжувалися утвердженням нових цінностей — свободи і рівності. Почалося становлення демократії. Лібералізм став панівною течією суспільної думки.

Перетворення наукової картини світу, швидкі зміни художніх стилів у літературі та мистецтві зробили культурне життя особливо яскравим і насиченим. Загалом змінилося місце культури в суспільному житті. Культура стала масовою та почала обслуговувати культурні запити освіченої частини суспільства, яка з кожним роком збільшувалася. Як наслідок, поширилися творчі професії. У свою чергу, представники культури почали впливати на громадську думку, висловлюючись через засоби масової інформації, що бурхливо розвивалися.

Промислова революція забезпечила країнам Заходу економічну й насамперед воєнну перевагу над іншими цивілізаціями та народами. Це зумовило небажану експансію західноєвропейської цивілізації, колонізацію світу та його поділ. Наприкінці XIX ст. фактично завершилося становлення єдиної світової цивілізації, у центрі якої був Захід, а інші регіони світу перебували на різному ступені залежності.

Проте Нові часи породили й нові проблеми, які повною мірою заявили про себе у XX ст.

Одним із перших постало робітниче питання, яке на тривалий час стало стрижнем внутрішньополітичного життя країн Заходу й не тільки. Життєвий рівень робітників був низьким, соціальне становище нестійке, що створювало в робітників відчуття нерівноправності у трудових відносинах із роботодавцем. Упродовж другої половини XIX ст. сформувалися дві точки зору на розв'язання цієї проблеми. Революційні соціалісти (марксистичні) вважали, що причина ховається у приватній власності. Знищення її та перебудова суспільних відносин на основі суспільної власності — це шлях до щастя та гармонії. Натомість ліберальні соціалісти (реформісти)

виступали за проведення соціальних реформ і встановлення справедливих умов праці. Такі перетворення не передбачали докорінної зміни політичного ладу, але зміцнювали роль держави в економічному та суспільному житті. Зрештою ці два шляхи вилилися в експеримент із побудовою комунізму на теренах колишньої Російської імперії, країн Східної Європи та Азії, а на Заході — у становлення моделі держави «загального благоденства».

Гостро стояло й національне питання, що призвело до активізації масштабних національних рухів і появи на руїнах імперій національних держав. Однак їхні кордони не завжди збігалися з межами розселення народів, що викликало проблему національних меншин. До того ж ідеї націоналізму вступали в протистояння з провідною ідеєю лібералізму — свободою.

У XIX ст. відбувся новий поворот і в міжнародних відносинах. Велика французька революція та наполеонівські війни знищили систему протизваг і баланс сил. Визначальним став чинник «хто сильніший, того й правда». Щоб протистояти один одному, країни розпочали гонку озброєнь і стали шукати союзників. Зрештою це зумовило появу постійних воєнно-політичних об'єднань — Троїстого союзу й Антанти. Суперечності між ними призвели до Першої світової війни.

Промислова революція сприяла рішучим змінам у військовій справі. Тепер велич держав залежала не від могутності армії, а від потужності економіки. Уже перші воєнні конфлікти із застосуванням нових видів зброї показали, що війна стає більш руйнівною, зачіпає всі прошарки суспільства, ставить під загрозу виживання цілих держав і народів.

Колоніальна експансія Заходу мала воєнну, політичну та економічну форми. Проте нав'язування чужих цінностей породжувало опір. Спроба країн Азії, Африки запозичувати в європейців окремі елементи (переважно зміни у військовій та адміністративній сфері) для модернізації свого суспільства, щоб протистояти європейцям, не мала успіху. Єдиною азіатською країною, яка змогла творчо переробити європейський та американський досвід, була Японія. Завдяки реформам вона приєдналася до групи великих держав і сама долучилася до колоніальної експансії.

Могутні народні виступи, які захищали традиційні цінності (повстання сипаїв, тайпінів, іхетуанів тощо), досить легко придушувалися європейською перевагою у військовій сфері. Зрештою наприкінці XIX — на початку XX ст. у країнах Азії та Африки виникли національні рухи, які намагалися поєднати ідеї модернізації з національними цінностями.

Таким чином, «довге» XIX століття стало часом небачених раніше змін в історії, часом утвердження цінностей, без яких неможливо уявити сучасний світ, — свободи, демократії, ринкової економіки. Натомість XX століття отримало у спадок не тільки нові можливості, які відкрила наука, багатства й добробут, створені промисловістю, а й нові гострі проблеми: робітниче питання, піднесення націоналізму і національно-визвольних рухів, зростання мілітаризму та міжнародну напругу.

Основні терміни та поняття

Акціонерне товариство — організаційна форма великих підприємств, капітал у якій формується за рахунок об'єднання індивідуальних капіталів членів товариства — акціонерів.

Анархізм — суспільно-політична течія, що заперечувала необхідність державної влади, виступала за повне самоуправління громад, трудових колективів.

Більшовики — представники політичної течії (фракції) в РСДРП (із 1917 р. — самостійна політична партія, очолювана В. Леніним). Поняття «більшовик» виникло на II з'їзді РСДРП (1903 р.) після того, як прихильники В. Леніна отримали більшість голосів, а їхні противники — меншість (меншовики).

Бури (африканери) — самоназва голландських, французьких і німецьких колоністів у Південній Африці.

«Вікторіанська епоха» — період в історії Англії (друга половина XIX ст.), коли вона досягла найбільшої могутності й стабільного внутрішнього становища. Припала на правління королеви Вікторії.

Гомруль («самоуправління») — одна з головних вимог ірландського національного руху кінця XIX ст.

Диктатура пролетаріату — у марксизмі: означення влади, яка встановлюється внаслідок революції та здійснюється пролетаріатом на чолі зі своєю партією.

Домініон — самоврядна колонія.

Експансія — розширення зони впливу або панування в різних сферах (територія, економіка, політика) шляхом захоплення земель, ринків збуту, джерел сировини інших держав.

Еліта — соціальний прошарок, що посідає провідне становище в якійсь сфері діяльності.

Індустріалізація — створення великої машинної індустрії, що виготовляє машини й обладнання та є базою для подальшого розвитку промисловості.

Індустріальне суспільство («індустрія» — синонім слова «промисловість») — суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості як основи та провідного сектору економіки й відповідних соціальних структур.

Ідеологія — система політичних, правових, етичних, художніх, філософських, релігійних поглядів.

Інтервенція — втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави. Інтервенція буває військова, економічна та дипломатична.

Капітал — кошти й матеріальні засоби, що приносять прибуток.

Клерикали — прихильники посилення позицій релігії та церкви в політичному, духовному житті суспільства.

Колонія — країна, територія, що позбавлена політичної, економічної самостійності та перебуває під владою іноземної держави — метрополії.

Консерватизм — сукупність різноманітних ідейно-політичних культурних течій, що спираються на ідею традицій і спадкоємності в соціальному та культурному житті. Для консерватизму характерні прихильність до існуючих та усталених соціальних систем і норм, неприйняття революцій та радикальних реформ, обстоювання еволюційного органічного розвитку. Протистояв лібералізму й соціалізму.

Концепція — система поглядів, розуміння певних явищ, процесів.

- Лібералізм** — ідейна та громадсько-політична течія, що виникла в європейських країнах у XVII—XVIII ст. і проголошувала принципи громадянських, політичних та економічних свобод. У XIX — на початку XX ст. сформувалися її головні положення: громадянське суспільство, права і свободи людини, правова держава, демократичні політичні інститути, свобода приватного підприємництва та торгівлі.
- Марксизм** — філософське, економічне та політичне вчення, основоположниками якого були К. Маркс і Ф. Енгельс.
- Мілітаризм** — політика нарощування воєнної могутності держави.
- Модернізація** — зміни в суспільстві, пов'язані з необхідністю перетворення всіх сфер життя відповідно до вимог сучасності.
- Націоналізм** — ідеологія й політика, основою яких є ідея винятковості національних пріоритетів і національної зверхності, трактування нації як вищої форми суспільства.
- Національне питання** — сукупність політичних, економічних, правових, ідеологічних та інших проблем, що виникають у процесі міжнаціонального спілкування всередині країни.
- Опозиція** — партія або група, що виступає врозрід із думкою більшості або панівною думкою та висуває альтернативну політику, інший спосіб розв'язання проблем.
- Пангерманізм** — політична доктрина, яка затверджує перевагу німецької нації над іншими й доводить необхідність її панування. Зовнішньополітичне кредо — гасло «Натиск на Схід».
- Парламентаризм** — система державної влади, за якої чітко розподілено функції законодавчої та виконавчої влади за вирішальної ролі парламенту. Парламент виступає в цій системі як суб'єкт і об'єкт політичної боротьби та пов'язаний з існуючими в країні традиційними уявленнями про демократію.
- Реалізм** — одна з основних властивостей мистецтва й літератури, яка полягає у прагненні правдивого об'єктивного відображення та відтворення дійсності у формах, що їй відповідають. У вужчому розумінні — течія в мистецтві, що протистояла модернізму та авангардизму.
- Ревізіонізм** — перегляд, переробка під впливом умов, що змінюються, будь-яких вчень, політичних принципів і настанов.
- Революція** — докорінні зміни в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства або пізнання світу.
- Реставрація** — відновлення будь-чого в початковому вигляді.
- Реформізм** — політична течія, що набула поширення наприкінці XIX — на початку XX ст. Її представники виступали за поступове перетворення суспільства за допомогою послідовних реформ, за втілення принципу соціальної справедливості й гармонії суспільних відносин.
- «Свадеші»** — рух бойкоту англійських товарів в Індії.
- Страйк** — форма боротьби робітників за свої права; припинення роботи аж до задоволення вимог економічного або політичного характеру.
- Суфражизм** — рух за виборчі права жінок; найбільшого поширення набув в Англії та США наприкінці XIX — на початку XX ст.
- Сфера впливу** — частина території (однієї країни або регіону, до якого входять кілька країн), на яку поширюється вплив (політичний, економічний) іншої держави.
- Терор** — політика залякування, придушення політичних противників насильницькими методами. Використовується як засіб досягнення будь-якої мети.
- Урбанізація** — процес збільшення кількості міст і населення в них та посилення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.

ЗМІСТ

Шановні дев'ятикласники і дев'ятикласниці!..... 3

ВСТУП

§ 1. Місце другої частини Нового часу у всесвітній історії 5

РОЗДІЛ I. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

§ 2. Початок Великої французької революції кінця XVIII ст. 13

§ 3. Завершення Великої французької революції кінця XVIII ст. 20

§ 4. Консульство та Імперія Наполеона Бонапарта 27

§ 5. Наполеонівські війни та їх наслідки 35

Практичне заняття. Утвердження принципів громадянського
рівноправ'я: від «Декларації прав людини і громадянина»
до «Цивільного кодексу» Наполеона. 41

РОЗДІЛ II. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815—1870 рр.)

§ 6. Початок становлення індустріального суспільства 42

Практичне заняття. Суспільні наслідки промислової революції
(перевороту). Зміни в житті й побуті різних верств населення 49

§ 7. Велика Британія 53

§ 8. Франція. Бельгійська революція 60

§ 9. Німеччина та Італія 67

§ 10. Австрійська та Російська імперії 74

§ 11. Революції 1848—1849 рр. 84

§ 12. Об'єднання Німеччини. Об'єднання Італії 92

§ 13. Сполучені Штати Америки 98

§ 14. Утворення незалежних держав у Латинській Америці 109

Узагальнення знань за розділами I, II 116

РОЗДІЛ III. ЄВРОПА ТА АМЕРИКА**в останній третині XIX — на початку XX ст.**

§ 15. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку провідних країн Західної Європи та Америки.....	117
Практичне заняття. Еволюція європейської соціал-демократії: від марксизму до легальної парламентської діяльності.....	123
§ 16. Франція.....	125
§ 17. Німеччина.....	136
§ 18. Велика Британія.....	142
§ 19. Італія.....	148
§ 20. Сполучені Штати Америки.....	153
§ 21. Російська імперія.....	160
§ 22. Австро-Угорщина — дуалістична монархія. Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. Утворення нових незалежних держав на Балканах.....	175
Узагальнення знань за розділом III.....	187

РОЗДІЛ IV. ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ**(друга половина XIX — початок XX ст.)**

§ 23. Японія.....	188
§ 24. Китай.....	196
§ 25. Спроби модернізації Османської імперії. Молодотурецька революція 1908 р. Спроби модернізації Ірану (Персії). Революція 1905—1911 рр.....	204
Практичне заняття. Британське володарювання в Індії. Народи Африки під владою європейських колонізаторів.....	211
§ 26. Міжнародні відносини наприкінці XIX — на початку XX ст.....	219

РОЗДІЛ V. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ**(кінець XVIII — початок XX ст.)**

§ 27. Наука і техніка.....	226
§ 28. Література та мистецтво.....	235
Практичне заняття. Зародження масової культури.....	247
Узагальнення знань за розділами IV, V.....	249
Узагальнення до курсу. Основні ідеї, здобутки, виклики «довгого» XIX століття.....	250

Основні терміни та поняття.....	252
---------------------------------	-----

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ»

підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*

Редактор *С. С. Павлюченко*

Технічний редактор *А. В. Пліско*

Художник *О. С. Юхтман*

Художнє оформлення *В. І. Труфен*

Коректор *Н. В. Красна*

На обкладинці використано репродукцію картини А.-А. Монфора
«Прощання Наполеона з імперською гвардією 20 квітня 1814 р.»

В оформленні підручника використані зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 20.06.2017. Формат 70×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18,72. Обл.-вид. арк. 24,34.
Тираж 242692 прим. Зам. №222-06.

ТОВ Видавництво «Ранок»,

вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.

E-mail: office@ranok.com.ua

Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5340 від 15.05.2017.

Тел. +38(057)703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

Плани-схеми для організації самостійної роботи

Як працювати з параграфом підручника

1. Прочитайте весь параграф, для того щоб скласти загальне уявлення про його зміст.
2. Опрацюйте історичні документи до параграфа. З'ясуйте значення слів і термінів, які вам незрозумілі. Зверніть особливу увагу на виділені дати, імена, поняття, висновки тощо.
3. Якщо після опрацювання параграфа у вас виникають питання або ви не згодні з наведеним тлумаченням деяких понять, оцінкою подій тощо, зверніться до додаткової літератури.
4. Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал параграфа, спробуйте викласти його зміст, не користуючись підручником.
5. Підготуйте відповіді на запитання, вміщені після параграфа, та виконайте завдання.

Як скласти план

1. Уважно прочитайте текст, до якого вам треба скласти план.
2. Поділіть текст на логічно завершені частини.
3. Дайте назви частинам тексту.

Як скласти повідомлення

1. Прочитайте в підручнику матеріал, за яким вам треба підготувати повідомлення.
2. Доберіть літературу, яка вам знадобиться під час роботи, та опрацюйте її.
3. Складіть план своєї розповіді.
4. За планом запишіть зміст повідомлення або складіть його тези.
5. Продумайте, який ілюстративний матеріал доцільно використати.
6. Під час виступу з повідомленням намагайтеся говорити правильно, чітко й виразно.

Як написати есе

1. Ознайомтеся з необхідним теоретичним матеріалом за темою есе.
2. З'ясуйте, чим для вас цікава ця тема, у чому може полягати її актуальність.
3. Усно сформулюйте думки та ідеї, що виникли з приводу теми.
4. Складіть план своєї розповіді у вигляді тез (коротких висловлювань).
5. Напишіть есе в чорновому варіанті, користуючись складеним планом.
6. Проаналізуйте зміст написаного, перевірте грамотність, композиційну побудову есе, логічність та послідовність викладу.
7. Внесіть відповідні зміни та напишіть остаточний варіант есе.

Як працювати з історичним документом

1. З'ясуйте походження документа.
 - 1) Хто його автор (авторка)?
 - 2) За яких історичних обставин з'явився документ?
 - 3) Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником (сучасницею), оцінка події дослідником (дослідницею), законодавчий акт тощо).
2. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
3. Яка провідна думка міститься в тексті?
4. Виконайте завдання до документа.

Як порівнювати різноманітні оцінки історичних явищ

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.
2. Спробуйте з'ясувати, на що спирався автор, даючи свою оцінку, і визначте об'єктивність його висновків.
3. Проаналізуйте наведені аргументи та логіку наведених доказів.
4. Зробіть свій вибір на користь однієї з наведених оцінок і поясніть, чому ви посіли саме таку позицію.

Як скласти історичний портрет

1. Напишіть, як відбувалося становлення особистості історичного діяча (діячки).
 - 1) Укажіть ім'я та прізвище історичного діяча (діячки). Де, коли та в якій родині він (вона) народився(-лася)?
 - 2) Де і в яких умовах відбувалося його (її) виховання?
 - 3) Як формувалися його (її) погляди?
2. Визначте особисті якості й риси характеру історичного діяча (діячки).
 - 1) Як особисті якості й риси характеру впливали на його (її) діяльність?
 - 2) Які з його (її) особистих якостей вам подобаються, а які — ні?
3. Охарактеризуйте діяльність історичного діяча (діячки).
 - 1) Якими були основні заняття, справи його (її) життя?
 - 2) Які успіхи й невдачі його (її) супроводжували?
 - 3) Які верстви населення підтримували його (її) діяльність, а які — ні? Чому?
 - 4) Хто був його (її) однодумцями, а хто — противниками? Чому?
 - 5) Якими були наслідки його (її) діяльності: а) для сучасників; б) для нащадків?
4. Висловіть ваше особисте ставлення до історичного діяча (діячки).
 - 1) Які почуття викликає у вас його (її) діяльність?
 - 2) Як ви ставитеся до засобів і методів його (її) діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

9 клас

Особливості підручника:

- ▶ доступний і цікавий виклад навчального матеріалу дозволяє зануритися в завершальний період історії Нового часу, що став добою модернізації та національного відродження
- ▶ схеми, таблиці та ілюстрації унаочнюють текст параграфів, сприяють його кращому розумінню
- ▶ різнорівневі запитання й завдання допоможуть перевірити набуті знання й розвиватимуть уміння аналізувати події та висловлювати власну точку зору

Інтернет-підтримка дозволить:

- ▶ здійснити онлайн-тестування за розділами
- ▶ ознайомитися з додатковими матеріалами до уроків

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Інтернет-підтримка
interactive.ranok.com.ua

